

ПРОТОЈЕРЕЈ ДР ЛАЗАР МИЛИН
НАУЧНО ОПРАВДАЊЕ РЕЛИГИЈЕ

КЊИГА 2:
ИСТОРИЈА РЕЛИГИЈЕ

БЕОГРАД 1977.

ИЗДАЈЕ:

„Православље“ – новинско-издавачка установа Српске патријаршије

РЕЦЕНЗЕНТ:

Протојереј Милан Богдановић, професор

Тираж: 3.000 примерака

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	6
РЕЛИГИЈА КАО ИСТОРИЈСКА ЧИЊЕНИЦА.....	7
ПРВИ ДЕО: НЕКОЛИКО РЕЧИ О ИСТОРИЈИ РЕЛИГИЈЕ КАО НАУЦИ.....	7
РАЗВОЈ ИСТОРИЈЕ РЕЛИГИЈЕ КАО НАУКЕ.....	8
ДРУГИ ДЕО: РАЗНИ ОБЛИЦИ РЕЛИГИЈЕ.....	15
Подела религија.....	17
I МОНОТЕИЗАМ.....	17
1) АРХАИЧНИ ОБЛИК МОНОТЕИЗМА.....	19
Називи Највишег Бића.....	23
Својства Највишег Бића.....	24
Изглед Највишег Бића.....	25
Место пребивања Највишег Бића.....	26
Вера у бесмртност душе.....	27
Богослужбене церемоније код архаичних народа.....	27
Општи поглед на архаични облик монотеизма.....	28
2) СТАРОЗАВЕТНИ ОБЛИК МОНОТЕИЗМА.....	29
Опште напомене.....	29
Свете књиге старозаветне религије.....	30
Догматско учење старозаветне религије.....	30
Морално учење старозаветног монотеизма.....	32
Култ у старозаветној религији.....	33
3) ХРИШЋАНСТВО.....	34
Опште напомене.....	34
Личност Оснивача Цркве.....	35
Извори хришћанског учења (Свете књиге).....	37
Догматско учење хришћанства.....	39
Морално учење новозаветног монотеизма.....	47
Смисао и вредност живота.....	51
Култ у хришћанству.....	55

Разни облици хришћанства.....	59
Православље.....	65
Римокатолицизам.....	78
Протестантизам.....	85
Мешовити облици хришћанства.....	89
4) НОВОЈУДЕЈСТВО.....	92
Опште напомене.....	93
Религиозне књиге новојудејства.....	95
Култ у новојудејству.....	100
Кратка историја новојудејства.....	101
Месијанска идеја у новојудејству.....	105
5) ИСЛАМ.....	106
Опште напомене.....	106
Арапска религија пре Мухамеда.....	108
Мухамед, оснивач ислама.....	109
Извори муслиманског верског учења.....	113
Догматско учење ислама.....	115
Христос и Мухамед по Корану.....	118
Коран о Мухамеду.....	119
Даљи развој учења о Мухамеду.....	119
Мухамед по учењу исламске мистике.....	120
Есхатологија ислама.....	121
Морално учење ислама.....	126
Једна озбиљна Алахова интервенција.....	133
Још неколико прописа.....	135
Култ (богослужење) у исламу.....	137
Организација исламске верске заједнице.....	138
Секте у исламу.....	140
Философски и теолошки правци у исламу.....	144
Исламска мистика и народна побожност.....	144
Кратак историјски преглед ширења ислама.....	146
6) ЗАРАТУСТРИНА РЕЛИГИЈА.....	154
Опште напомене.....	154
Стара иранска религија.....	154
Личност Заратустре.....	155
Свете књиге Заратустрине религије.....	156
Догматско учење Заратустрине религије.....	159
Култ у Заратустриној религији.....	163
Заратустрино морално учење.....	164
Кратак преглед историје Заратустрине религије.....	167
Општи поглед на Заратустрину религију.....	169
II ПОЛИТЕИЗАМ.....	170
Савремени облици.....	170
РЕЛИГИЈА У ИНДИЈИ.....	170
Опште напомене.....	170
1) ВЕДИЗАМ.....	171
Религиозна литература.....	171
Божанства.....	172
Есхатологија ведизма.....	175
Култ у веданској религији.....	175

Враџбине.....	183
Морал веданског периода.....	185
2) БРАМАНИЗАМ.....	188
Касте.....	189
Култ.....	189
Религиозно-философска литература.....	189
Учење о метемпсихози.....	192
Мануов законик.....	193
Богови браманизма.....	198
Космогонија.....	201
Философске школе у браманизму.....	202
3) ХИНДУИЗАМ.....	206
Опште напомене.....	206
Религиозна литература хиндуизма.....	207
Богови у хиндуизму.....	208
Лице једне заблуде.....	211
Историја једне преваре.....	212
Култ у хиндуизму.....	214
Морал и религиозни живот.....	216
Проблем спасења.....	216
Утицај ислама на хиндуизам.....	216
Утицај хришћанства на хиндуизам.....	218
4) ЦАИНИЗАМ.....	218
Опште напомене.....	218
Оснивач цайнизма.....	218
Учење цайнизма.....	219
Свете књиге.....	220
Распрострањеност цайнизма.....	220
5) БУДИЗАМ.....	220
Опште напомене.....	220
Будистичка религиозна литература.....	221
Личност оснивача будизма.....	221
Будина наука.....	223
Будистичка теологија.....	225
Наука о будама.....	225
Будина личност по будистичким списима.....	226
Будистичка есхатологија.....	229
Морално учење будизма.....	230
Култ будистичке религије.....	231
Будистичка верска заједница.....	232
Еванђеља и будистички списи.....	233
Кратак преглед историје будизма.....	235
Будизам у Тибету.....	236
Будизам у Кини.....	237
Будизам у Јапану.....	238
РЕЛИГИЈА У КИНИ.....	240
Опште напомене.....	240
6) ТАОИЗАМ.....	242
Лао-Це.....	242
Религиозна литература таоизма.....	243

Морално учење.....	243
Догматско учење таоизма.....	244
Божанства таоизма.....	244
Кратак преглед историје таоизма.....	246
7) КОНФУЧИЈАНИЗАМ.....	247
Личност Конфучијева.....	247
РЕЛИГИЈА У ЈАПАНУ.....	248
8) ШИНТОИЗАМ.....	248
Опште напомене.....	248
Религиозна литература шинтоизма.....	249
Стари јапански митови.....	250
Шинтоистичка теологија.....	251
Шинтоистички култ.....	252
Етика.....	253
Кратак преглед историје шинтоизма.....	254
9) ШАМАНИЗАМ.....	256
10) ФЕТИШИЗАМ.....	256
III ОБЛИЦИ ПОЛИТЕИЗМА КОЈИ СУ ИШЧЕЗЛИ.....	256
1) ЕГИПАТСКА РЕЛИГИЈА.....	256
Опште напомене.....	256
Богови у египатској религији.....	257
Египатска теологија.....	258
Митови.....	259
Есхатологија.....	260
Култ и светковине.....	261
2) АСИРСКО-ВАВИЛОНСКА РЕЛИГИЈА.....	261
Опште напомене.....	261
Божанства.....	262
Храмови и свештенство.....	263
Култ.....	264
Митологија.....	264
3) РЕЛИГИЈА СТАРИХ ГРКА.....	266
Опште напомене.....	266
Најважнија божанства старих Грка.....	266
Култ.....	267
Оракули и мантика.....	268
Орфизам и мистерија.....	268
4) РЕЛИГИЈА СТАРИХ РИМЉАНА.....	269
Опште напомене.....	269
Богови у римској религији.....	270
Култ.....	271
Календар и празници.....	272
5) РЕЛИГИЈА СТАРИХ ГЕРМАНА.....	272
Опште напомене.....	272
Богови.....	273
Постанак света и богова.....	274
Култ.....	274
6) РЕЛИГИЈА СТАРИХ СЛОВЕНА.....	275
Опште напомене.....	275
Богови.....	275

Култ и празници.....	276
7) РЕЛИГИЈА ИНДИЈАНАЦА.....	276
Опште напомене.....	276
Најкрвавије божанство.....	278
Ко је Квезалкоатл?.....	280
ТРЕЋИ ДЕО: ПРОБЛЕМИ ИСТОРИЈЕ РЕЛИГИЈЕ.....	282
I СВЕОПШТОСТ И СТАРОСТ РЕЛИГИЈЕ.....	282
Приступ.....	282
1) Психолошки доказ о свеопшности религије.....	282
2) Сведочанство етнологије о свеопшности религије.....	283
3) Сведочанство из области филологије.....	285
4) Сведочанство палеонтологије.....	285
Библијска хронологија.....	286
Религија преисторијског човека.....	287
5) Приговори против тврдње о свеопшности религије.....	289
Теоријски и практични атеизам.....	290
Будућност религије.....	292
Религија и људска грехољубивост.....	293
II ПОРЕКЛО РЕЛИГИЈЕ.....	293
Опште напомене.....	294
1) Теистичко гледиште о пореклу религије.....	294
2) Атеистичке хипотезе о пореклу религије.....	295
а) Политичка хипотеза о пореклу религије.....	295
б) Натуралистичка хипотеза о пореклу религије.....	301
в) Анимистичка хипотеза о пореклу религије.....	306
3) Остале хипотезе о пореклу религије.....	308
Закључак.....	310
III ПРВОБИТНИ ОБЛИК РЕЛИГИЈЕ.....	311
1) МОНОТЕИЗАМ КАО ПРВОБИТНИ ОБЛИК РЕЛИГИЈЕ.....	311
2) КРАТАК ПРЕГЛЕД РАЗНИХ ЕВОЛУЦИОНИСТИЧКИХ ХИПОТЕЗА О ПРВОБИТНОМ ОБЛИКУ РЕЛИГИЈЕ.....	315
а) Фетишизам као првобитни облик религије.....	315
б) Хипотеза о манизму као првобитном облику религије.....	317
в) Хипотеза о анимизму као првобитном облику религије.....	318
г) Остале хипотезе о првобитном облику религије.....	318
IV УЗРОЦИ ПОЈАВЕ ПОЛИТЕИЗМА.....	318
СТАТИСТИКА.....	320
ОСВРТ НА КЊИГУ.....	321

ПРЕДГОВОР

Ево и друге свеске „Научног оправдања религије“ или Апологетике!

Ако неко очекује доказивање истинитости религије у овој свесци, биће разочаран. Још нисмо стигли до тога поља. Потребно је претходно упознати се са разним облицима у којима се религија јављала и јавља у човечанству, да бисмо из тога мноштва могли видети у какве све фантазије пада човек кад се сам са својим разумом, без подршке Божјег откривења, навезе на узбуркано море религиозне проблематике. А то значи, морамо претходно, ма и у најкраћим потезима, да се сусретнемо са једном науком која је различита од апологетике, а ипак је с њом тесно спојена. То је историја религије. Ова свеска је, стицајем околности,

управо мешавина тих двеју наука. Из самог излагања ће се видети зашто је до те мешавине дошло. Читаоцу ће несумњиво пасти у очи чињеница да је човек кроз историју радије западао и у најфантастичније и најбесмисленије облике религије, него што би је се одрекао.

Богови су, ето, те мртве ствари око нас, то камење, те звезде, та ватра, та бесловесна створења – веле фетишизам и астролатрија. Па нека су! Боље нек имам Бога макар и као мртав предмет, него никако – одговара на то људска религиозна природа.

Богови су варалице, пијанице, блудници и злочинци – тврди политеизам кроз разне своје митове. Па нека су! – одговара исто тако религиозна људска природа. Боље нек их имам и такве, него никакве!

Богова нема, ни многих ни једнога, уче Буда и Махавира-Џина. Та шта ми ту причате! – одговара им религиозна природа азијског човека. Да шта сте ви него богови!? И гле чуда и апсурда: атеисти проглашени за божанства! Толико је дубоко прожета религијом људска природа!

Ето услуге коју историја религије нехотично чини апологетици: човекова природа је толико дубоко религиозна, да ће радије пристати и на највеће бесмислице појединих религија, него што ће се религије одрећи и на Бога баш сасвим заборавити. Сама та чињеница може још како добро да се употреби за научно оправдање религије.

Неколико речи о самој књизи.

У овој књизи писац не улази у критику ове или одбрану оне религије. Он приказује поједине религије онако како те религије уче о себи. То не значи да писац нема своје религијско убеђење и теолошко мишљење. Напротив, писац је дубоко убеђен да је истина на страни религије, а не атеизма, и то на страни хришћанства у његовом православном облику. Али, дискусије о оправданости или неоправданости религије уопште, или неке посебне религије, писац оставља за касније свеске. Овде он жели само да их саслуша, као што судија, пре него што донесе суд о неком спору, саслушава све заинтересоване стране и њихове сведоке. Осим тога, писац је уверен да ће читаоци и без његове помоћи моћи да у мешавини разних лажних златника пронађу онај једини који није лажан него је прави. Немогуће је да ће икоји читалац изједначити благи и свети лик еванђелског Христа са пијаним Бахусом, разблудним Индром, разбеснелим Шивом или каквом Афродитом, Венером или Астартом, покровитељкама сексуалног изживљавања. Разлика је исувише очигледна, иако се сви они називају божанствима. Исто тако немогуће је не видети разлику између Еванђеља и Корана, или Еванђеља и Талмуда.

Питате за оригиналност ове књиге?

Па, оригиналан је несумњиво сам стил и сама обрада материјала до кога је писац дошао. Иначе, апологетска проблематика с којом се бави ова књига обрађивана је давним давно од многих апологета, тако да је тешко бити потпуно оригиналан. Оригиналност може да се састоји у самосталном интерпретирању проблема и обради материјала, а то је овде постигнуто. Осим тога пошто су многи проблеми занимали многе апологете, није чудно ако и сваки од њих дође до истог или бар сличног решења. На тај начин оригиналност постоји, али се не може испољити.

Што се, пак, тиче оригиналности у области оног материјала који припада историји религије, ту је још теже бити оригиналан у пуном смислу речи. На том пољу проблематике оригиналан је у буквалном смислу речи само онај који би пропутовао целу Земљину лопту с краја на крај, да својим очима види баш све врсте религије на делу, или бар да зна све светске језике па да изворе појединих религија чита у оригиналу. А ко тиме располаже?! Зато је писцу остало само то, да искористивши одговарајућу литературу, поштено наведе одакле је шта позајмио – што је такође учињено.

Најзад, пада у очи да је у овој књизи сразмерно мало речено о хришћанству, мање него о многим другим религијама. То је зато, што је књига намењена првенствено теолозима који ће о хришћанству учити – или су већ учили – у разним другим теолошким наукама. А пошто

се може десити да међу читаоцима буде и таквих који о хришћанству немају баш никаква знања ни познавања (једанпут ми се десило да ме је један студент философије молио да му објасним шта је то Библија па сам му покрај Библије дао и катихизис да се упозна бар са основним појмовима из хришћанске религије), зато сам у ову књигу ипак унео бар толико саопштења о хришћанству колико у најскромнијем катихизису.

С тим напоменама и објашњењима молим читаоца да се упути „у прашуму разних религиозно-митолошких наклапања“ – како је речено већ у предговору прве књиге – да би кад изиђе из те прашуме могао јасније сагледати и живље пожелети праву истину.

Писац

РЕЛИГИЈА КАО ИСТОРИЈСКА ЧИЊЕНИЦА

(Кратак преглед историје религије)

ПРВИ ДЕО: НЕКОЛИКО РЕЧИ О ИСТОРИЈИ РЕЛИГИЈЕ КАО НАУЦИ

У првој књизи „Научно оправдање религије“ посматрали смо религију као психолошку чињеницу, или као наш психички доживљај. Али религија није само један моментани доживљај који буде и прође, нити је она само једно моментано психичко расположење појединих људи. Она није нешто што се из човекове душе може опајати тако лако као што четка опаја прашину са одела. Напротив, религија постоји у историји човечанства као какав неодвојиви пратилац који је још како видно учествовао у историји човечанства, још како моћно утицао на формирање те историје, и још како богато стварао и оплођавао културу човечанства. Ето о томе, о религији као историјској чињеници биће речи у овој књизи. Но, пошто се религија у току историје човечанства јављала у многобројним различитим облицима, то пре него што пређемо на директно доказивање истинитости религије – о чему ће бити речи у трећој књизи – морамо се макар и у најопштијим потезима упознати са разним облицима религије, да бисмо знали шта треба доказивати а шта одбацивати. А то даље значи, морамо се ма и у најопштијим потезима упознати са једном науком која није исто што и апологетика, али јој је врло блиска. Блиска јој је по томе што имају извесних заједничких проблема, а и по томе што она може да се употреби и као велики противник апологетике, а и као њен велики и моћни савезник. То је историја религије, која се на нашем факултету данас предаје заједно са апологетиком, иако је она ипак посебна наука.

Ми је овде нећемо употребљавати ни као неког директног савезника религије и апологетике – да не би личила на изнајмљеног сведока – али исто тако нећемо је употребљавати ни као противника религије, да не би њено сведочење личило на дресуру. Овде се неће доказивати или оспоравати истинитост ове или оне религије. Циљ овог одељка није да читаоца придобије за ову или ону религију, него само да читаоца упозна са суштином појединих религија и да та материја послужи доцније као база за апологетско процењивање њихове истинитости или неистинитости. Зато ће религије бити изложене онако како оне саме о себи уче, не улазећи ни у какво директно процењивање, још мање полемисање са појединим религијама.

Уосталом, читалац кад прочита ову књигу, може и без помоћи писца, не чекајући на апологетско процењивање разних религија, увидети код које религије има посла са историјским чињеницама и узвишеним истинама, а где је сама фантазија, мит, људска философија, па понекад и директно намештена превара. Сетимо се да смо приликом излагања метода апологетике споменули да Пол д Брољи налази доказ за божанственост хришћанства упоређивањем хришћанства са осталим религијама. Тим путем може свако доћи до тог закључка.

РАЗВОЈ ИСТОРИЈЕ РЕЛИГИЈЕ КАО НАУКЕ

Прва катедра за историју религије основана је у Женеви 1873. године. Ускоро затим ничу нове катедре за испитивање историјског развоја религије, при многим универзитетима Европе и Америке.¹ Но, зачеци ове науке су постојали још у античко доба. Већ тада су поједини ондашњи философи и научници обрађивали проблеме ове науке и прибирали материјал који у њу улази.

Грци и Римљани добијали су из разних извора обавештења о религијама ондашњих народа. Користили су се остацима ранијих, предгрчких и предримских, култура као што су биле микенска, критска, пелазгиска, трачка и друге. Осим тога добијали су свежа обавештења од разних тадашњих путника и испитивача, којих је и тада било. Хекатеј из Милета (5. век пре Хр.) начинио је чак и једну карту света, разуме се, без Америке и Аустралије. Та је карта била прилично тачна, нарочито кад се узме у обзир ондашње знање географије. Осим њега, о питањима религије разних народа античког доба, на пример, народа у Малој Азији, Египту, Вавилону, Персији и северним обалама Црног мора био је особито добро обавештен Херодот из 4. века пре Христа.

Познавање разних религија нарочито се умножило за време ратова Александра Великог. Научни плодови тих грчких ратних похода у далеке земље јесу дела Беросуса о Вавилону, Хекатеја из Абдере о Египту и Мегастена о Индији.

У развоју науке о религији, то јест историје религије у античком добу могу се, по мишљењу Пинара д ла Булеи, разликовати три периода. Први период је митско-поетски. То је време наивног скупљања митова од стране Хомера и Хезиода и њихових помагача. Друга период је философски. Одликује се размишљањем и дискусијама о истинитости или неистинитости религије. Трећи период је критички и скептички. Из ова последња два периода су нам познати писци: Аполодор из Атине са својим списом „О боговима“ *Περὶ θεῶν* у 24 свеске и Евхемер по чијем су мишљењу богови прослављени преци. Доцнији римски писци Полибије (Polybius око 210–125) и Страбон (Strabo око 60–25. г.) покушавају да утврде историјску садржину митова. Међу римским еклектичарима истичу се Варон (Т. Varro) са својих 40 књига „Римске старине“ (*Antiquitates romanae*) и Цицерон (М. Т. Cicero) са делом „О природи богова“ (*De natura deorum*)².

У патристичком добу хришћанске ере историја религије се слабо обрађује. Разлог је био тај, што је у доба појаве хришћанства античка многобожачка религија под навалом и критиком скептичке философије изгубила већ и код многобожаца сваки углед и кредит. Тим више код хришћана. Хришћанство је наступило у свет као религија која себи приписује апсолутну вредност, као религија заснована на виђеним и опипаним чињеницама, а не на многобожачкој митологији која је – кад се упореди са хришћанством – не само лаж и измишљотина, него, по дубоком уверењу учених хришћана, право дело ђавоље. Отуда хришћански писци, апологети, не налазе за потребно да изучавају римску религију. Они су више заузети јудејском религијом, гностицизмом, Платиновом философијом, а касније и исламом. Ако и пишу о многобоштву и многобошцима – а из историје апологетике видели смо да су писали – то су биле апологије, а не историје многобожачке религије коју је време и онако већ било осудило на пропаст.

У току средњег века Црква долази у додир са многим варварским народима који су имали своје политеистичке религије. О тим народима и њиховим религијама имамо извештаје од разних мисионара, или из разних саборских аката. Позната је, на пример,

¹ Др Тихомир Ђорђевић, *Најстарија религија*, Београд, 1933. стр. 5-6; Видети такође: dr P. Wilhelm Schmidt, *Ursprung und Werden der Religion*, Münster in Westf. 1930. S. 3.

² Dr Wilhelm Schmidt, *Исто*, стр. 18-19.

„Хроника“ монаха Регина (Regino von Prüm, 907–967), каноника Адама из Бремена (Adam von Bremen око 1076) и бискупа краковског Кадлубека.³

У познијим столећима средњег века су фрањевци и доминиканци предузимали мисионарска путовања па су у Европу донели нове вести о чудним народима и религијама Индије, Тибета, Кине и Монголије. Тако је, на пример, Ђовани ди Пијано Карпини (Giovani di Piano Carpini, 1245.) пропутовао кроз Средњу Азију чак до Монголије. Одерико де Парденоне (Oderico de Pardenonine, 1330.) је преко Мале Азије, Персије, Индије и Сундских острва путовао у Кину, а вратио се преко Монголије и Тибета. Ђовани ди Марињола (Giovani di Marignola, 1338.) путовао је у Пекинг преко Средње Азије, а вратио се преко Индије и Цејлона.⁴

После открића Америке, а касније и Аустралије, хришћански мисионари, као и разни други научници-истраживачи, имали су сада пред собом огромно поље рада у дотле непознатим и неслућеним земљама. Фрањевац Бернардино Рибеира де Сахагун (Bernardino Ribiera de Sahagun, 1500–1590), као мисионар, посетио је Мексико и описао целу стару мексиканску религију у своме капиталном делу „Општа историја Нове Шпаније“ (Historia universal de nuova Espana, 1520–1584). Кристобал де Молинос (Christobal de Molinos, 1520–1584) описао нам је религију народа Инка у овоме делу „Извештај о митовима и ритуалу Инка“ које је издато на енглеском језику (Report of the fables Inkas) тек 1873. године. Добрицхофлер (P. M. Dobritzhofer) нам је описао религију и историју урођеника Парагваја.⁵ (Wien, 1783–4).

Од православних мисионара Руса имамо више исцрпних извештаја и студија из историје религије. Члан некадашње руске мисије у Пекингу, пекиншки архимандрит Софроније написао је „Известіе о китайском госсударствѣ“. Архимандрит Јакинџ у своме делу „Описаніе религии и учениих въ Китаѣ“ упознаје нас са религијом у Кини. О будизму имамо дело архимандрита Паладија, „Жизнеописаніе Будди“. О будизму је такође писао и архимандрит Аввакум.⁶

Данас је научна обрада историје религије врло развијена. Далеко од намере, а и од потребе, да изнесемо једну потпуну библиографију из те области, ипак треба споменути неколико капиталних дела ради обавештења и добијања ма и најопштије слике о развоју те науке, од 18. века до данас.

1) Шарл де Брос, „О култу фетишких богова, или упоређење старе египатске религије са данашњом црначком“ (Ch. de Brosses, Du culte des dieux fétiches ou parallèle de l'ancienne religion de l'Egypte avec la religion de la Nigritie, Paris 1760.).

2) Н. С. Бержије, „Порекло паганских богова“ (N. S. Bergier, L'origine des dieux du paganisme, Paris 1767).

3) Мајнерс, „Општа историја религија“ (Chr. Meiners, Allgemeine Geschichte der Religionen, Hannover 1806–1807).

4) Макс Милер, „Оглед компаративне митологије“ (Mah Müller, Essay on comparative mythology, London, 1856).

5) Ото Пфлајдерер, „Историја религије“ (Otto Pflaiderer, Geschichte der Religion, Leipzig, 1869).

6) Џон Лобок, „Порекло цивилизације и примитивни услови човека“ (John Lubbock, Origin of the civilisation and the primitive condition of man, London, 1870).

7) Едвард Тејлор, „Примитивна култура“ (Primitive culture, London, 1871).

8) Џејмс Џорџ Фрезер, „Тотемизам“ и „Златна грана“ (J. G. Frazer, Totemism, Edinburg, 1887; The golden bough).

³ Исто, стр. 24.

⁴ Исто.

⁵ Исто, стр. 26-28.

⁶ Николай П. Рождественский, Христианская Апологетика, част II, С. Петербург 1844, стр. 10-11; 5-110.

9) Шантепи д ла Сосеи, „Историја религије“ (Chantepie de la Saussaye Manuel d'Histoire des religions, 1897).

10) Орели, „Општа историја религије“ (C. von Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte, Bonn, 1899).

11) Де Брољи, „Историја религије“ (L'abbé de Broglie, L'histoire des religions, Paris – без год. изд.).

12) Еренрајх, „Општа митологија и њени етнолошки основи“ (Paul Ehrenreich, Allgemeine Mythologie und ihre ethnologischen Grundlagen, 1910).

13) Саломон Ренак, „Општа историја религије“ (Salomon Reinach, Histoire générale des religions, Paris, 1909).

14) Емил Диркем, „Елементарни облици религиозног живота“ (Les formes élémentaires de la vie religieuse, Paris, 1912).

15) Жозеф Иби, „Христос“ – „Уџбеник историје религија“ (Joseph Huby, Cristus – Manuel d'histoire des religions, Paris, 1915).

16) Пинар де ла Булеи, „Упоредна студија религија“ (H. Pinar de la Boullaye, L'étude comparée des religions, Paris, 1922).

17) Виљем Шмит, „Порекло и постанак религије“ (Wilhelm Schmidt, Ursprung und Werden der Religion, Theorien und Tatsachen, Wien, 1930).

18) Феликс Гиран, „Општа митологија“ (Mythologie générale, publiée sous la direction de Felix Guirand, Paris, 1935).

19) М. М. Горс и Раул Мортие, „Општа историја религија“ (Histoire générale des religions, publiée sous la direction de M. M. Maxime Gorce et Raoul Mortier, Paris MCMXLVIII–MCMCLII).

20) Морис Бријан и Рене Егрен, „Историја религија“ (Histoire des religions, publiée sous la direction de Maurice Brillant et René Aigrain, Paris, 1953).

Истакнути стручњаци за историју религије као: Алберт Грение (Albert Grenier), Жозеф Вандрие (Joseph Vandrier), Ернест Тонелат (Ernest Tonelat), Жак Вандие (Jacques Vandier), Шарл Пикар (Charles Picard), Едуард Дорм (Edouard Dorm), Рене Дисод (René Disod) издају колекцију студија свих религија под општим називом „Мана“ («Мана»).

21) Свакако је од врло великог значаја и лексикон „Религија у прошлости и садашњости“ (Die Religion in Geschichte und Gegenwart).

На српском језику је ова наука врло мало обрађивана, и то уз етнологију на Философском факултету и уз апологетику – а каткад и самостално – на Богословском факултету, где је од самог оснивања факултета предавао ову науку проф. Веселин Чајкановић као самосталну науку, а после другог светског рата проф. Радивој Јосић уз апологетику, једно време као самосталну науку, а после опет уз апологетику, као што се то чини и данас.

Од радова на српском језику могу се споменути неколико. Од др Веселина Чајкановића, проф. универзитета „Студије из религије и фолклора“, као и литографисане лекције „Историја религије“ од истог писца. Др Тихомир Ђорђевић је одржао серију предавања на Коларчевом народном универзитету и то је штампано као посебна брошура под насловом: „Најстарија религија човечанства“ 1933. у којој писац одлучно заступа тезу да је монотеизам првобитни облик религије. Сасвим супротно њему тврди др Јован Ердељановић, такође етнолог и проф. универзитета, у своме делу „О почецима вере и о другим етнолошким проблемима“, Београд 1938. г. да монотеизам није првобитни облик религије. Др Радивој Јосић, такође професор универзитета, написао је студију „Месијанска идеја код културних народа пре Христа“ у којој има врло много материјала из историје религије.

Од преведених дела из ове области треба споменути капитално дело од Џемса Џорџа Фрезера „Златна грана“ које је на српски превео са енглеског оригинала Живојин В. Симић 1937. г. После другог светског рата преведена је и Историја религије од Саломона Ренака.

Но, једна општа историја религије на српском језику још увек чека свога аутора.

ДРУГИ ДЕО: РАЗНИ ОБЛИЦИ РЕЛИГИЈЕ

У току историје човечанства религија се јављала у многобројним и веома различитим облицима. Неки од тих облика потичу од одређених познатих историјских личности, као што је случај са исламом, хришћанством, мојсијевском религијом, будизмом, конфучијанизмом, цаинизмом, зороастризмом, а неке потичу из дубине религиозне природе народних маса, као што је случај са разним националним политеистичким религијама. О свему томе расправља историја религије, наука о чијем смо развоју изнели неколико главних момената.

Некад је могућно приметити утицаје једне религије на другу, а некад тих утицаја или није било, или нам је немогуће да их јасно опазимо, па ћемо тај проблем оставити по страни. Задржаћемо се само на излагању учења и развоја појединих религија, као што је већ напоменуто, онако како те религије саме о себи уче. О религијама некадашњих културних народа, које су данас ишчезле, биће само кратких напомена у најглавнијим потезима.

Подела религија

Све облике религије можемо поделити углавном у два основна облика: монотеизам и политеизам. Додуше, педантни научници би с правом могли приговорити оваквој подели да је сувише груба, скоро вештачка, јер је тешко повући неку строгу границу између тих облика, пошто се покрај њих јављају још и хенотеизам, катенотеизам, фетишизам, анимизам и тотемизам. Но, ако занемаримо многобројна нијансирања, практично се неће ништа изгубити да ипак останемо при овој, ма и грубој, подели на два главна облика: монотеизам и политеизам. Ако јој се може оспоравати педантност, не може јој се оспорити истинитост.

У први облик, монотеизам или једнобоштво, урачунаћемо: архаични облик монотеизма, или монотеизам крајње примитивних, такозваних архаичних народа⁷. Многи тај монотеизам називају прамонотеизам. Затим библијски монотеизам, из кога се развијају: хришћанство, новојудејство и ислам. Најзад, овамо може да се уврсти и Заратустрина религија, иако са извесним оградама.

У групу политеистичких или многобожачких религија уврстићемо све остале облике религија, и то: анимизам и фетишизам код примитивних народа, разне облике националних политеистичких религија које су током историје ишчезле, као на пример, грчка, римска, египатска, вавилонска, словенска, германска, келтска, а такође и разне облике политеистичке религије који су се до данас сачували код појединих културних народа, било као њихове националне религије, било са васељенским тенденцијама и аспирацијама. Ту ће посебно бити речи о религији Индије, или хиндуизму, будизму, конфучијанизму, таоизму и јапанској националној религији шинтоизму.

Још једном ваља нагласити да оваква подела и класификација религија није ни једина ни беспрекорна јер заиста постоје разна нијансирања и разне мешавине појединих облика. Већ је споменута чињеница да фетишистичког менталитета и схватања има чак и код сујеверних хришћана⁸. Разуме се, не као учење Цркве, него као њихово лично схватање и доживљавање религиозности. Уосталом, једну беспрекорну класификацију разних облика религије није ни могуће дати. О томе сведочи већ и та чињеница, што има разних шема и класификација. Примера ради, ево неких шема.⁹

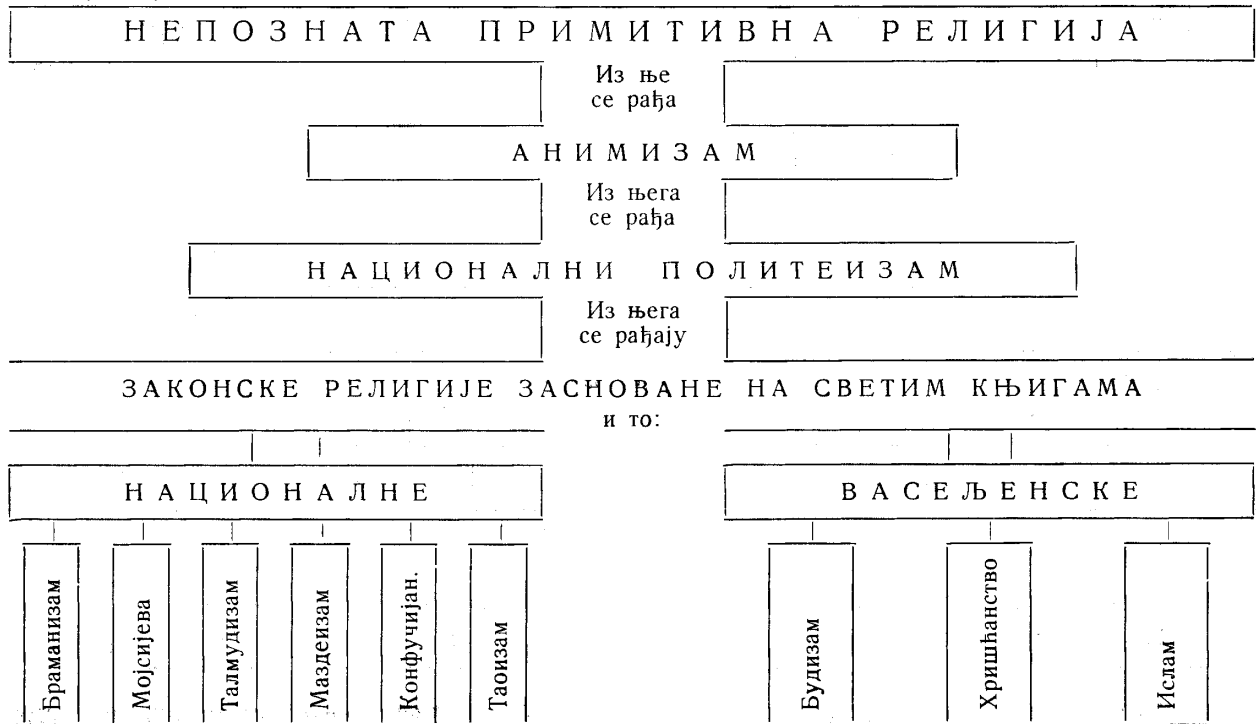
Познати холандски научник Тиле (Tiele) који је један од оснивача науке историје религије и који је написао први уџбеник те науке, има овакву поделу религија:

⁷ Pierre Gordon, Histoire des religions, Publiée sous la direction de Maurice Brillant et René Aigrain, Paris, 1953. p. 70-80.

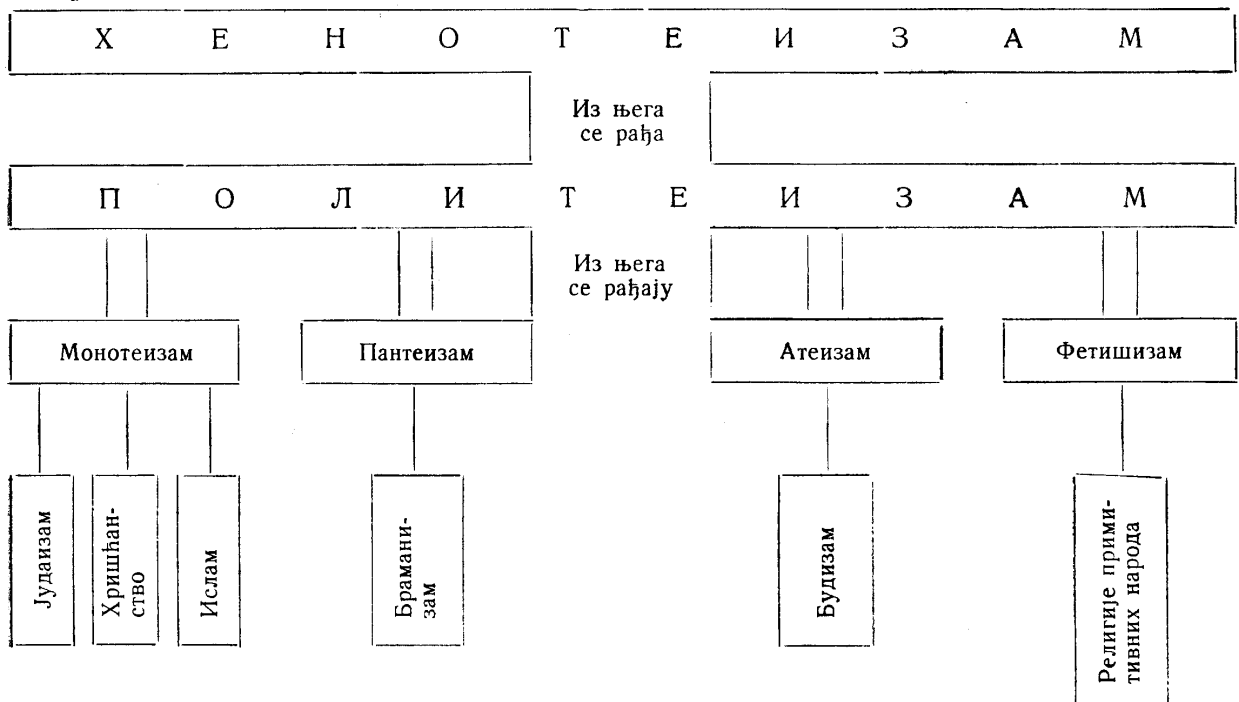
⁸ L'abbé de Broglie, Problèmes et conclusion de l'histoire des religions, Ed. IV Paris, p. 388-390. Без године изд.

⁹ Видети „Научно оправдање религије“ књ. 1 стр. 199.

ТИЈЕ (Tiele):

МАКС МИЛЕР, такође чувени историчар религије, и етнолог, наводи ову шему разних религија:

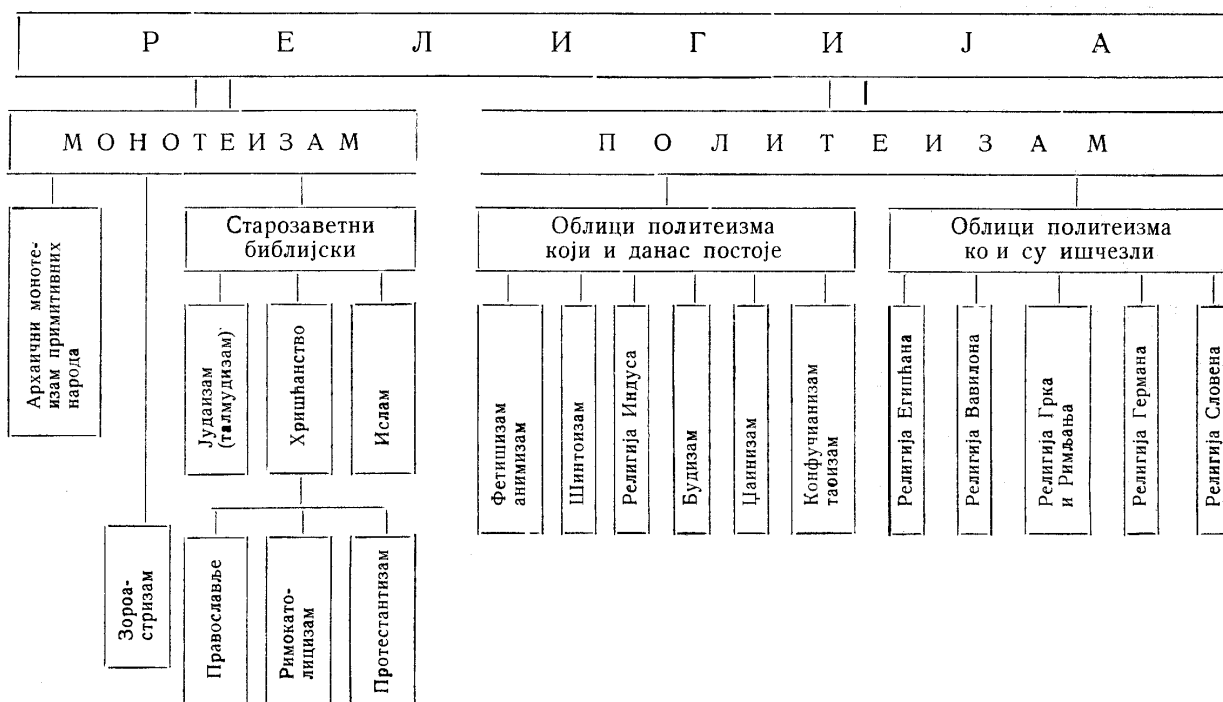
А. РЕВИЛ (Albert Reville), оснивач прве катедре за историју религије у Паризу, предлаже ову класификацију:

АБЕ ДЕ БРОЉИ (L'abbé de Broglie), бивши професор апологетике на Католичком институту у Паризу даје ову шему религије:

Логичка, а не историјска, класификација религија у овој књизи

Као што се види из приложених табела, могуће су врло различите класификације религија. Очигледно је да начин класификације зависи од принципног става према религији, или према проблему развоја религије. Међутим класификација религија како је у овој књизи изведена није везана ни за један од тих проблема. Она не улази у питање истинитости или неистинитости религије уопште, нити било ког посебног облика религије. (О томе ће бити речи касније у посебном делу апологетике). Овде ће бити само констатовано које су главни облици религије, и изнесено њихово учење онако како ти облици религије говоре сами о себи, без улажења у полемику са било којим обликом религије. Исто тако, бар за овај мах, биће остављено по страни питање временског приоритета политеизма или монотеизма. Тај проблем биће обрађен накнадно у једном посебном чланку, пошто се већ упознамо са разним облицима религије.

I МОНОТЕИЗАМ

Монотеизам је вера у једног Бога. Било би природно очекивати да је монотеизам у свему јединствен, то јест да постоји само један облик монотеизма, једна вера, као што је и један Бог. Па ипак, то није тако. И монотеизам се јавља у више облика, и то:

- 1) Архаични облик монотеизма кога неки називају и прамонотеизмом, и
- 2) Монотеизам старозаветних патријараха Аврама, Исака и Јакова, из кога се током историје развијају: хришћанство, новојудејство и ислам. Сва три ова облика сматрају себе за легитимног наследника, или продужење старозаветног монотеизма. Архаични облик монотеизма, или такозвани прамонотеизам, онакав какав нам је данас познат, није баш увек сасвим чист, али је још увек неупоредиво ближе монотеизму него политеизму. Није погрешно уврстити у монотеизам такође и Заратустрину религију (зороастризам), иако га понеки сматрају политеизмом, а најчешће се овај облик религије назива дуализмом.

1) АРХАИЧНИ ОБЛИК МОНОТЕИЗМА

Архаични облик монотеизма, или прамонотеизам то је онај облик религије који постоји код најпримитивнијих народа на најнижем степену материјалне културе. По својој

материјалној култури та племена живе још и данас у палеолитском добу¹⁰. Веома су конзервативна. Баш зато се њихова религија сматра од стране многих научника-етнолога као најстарији познати нам облик религије. Због тога се и назива прамонотеизмом.

Сведоци и известиоци тога облика религије код најпримитивнијих народа јесу чувени бечки професор-антрополог патер Вилхелм Шмит и његови ученици, а још пре њега енглески научник Андрија Ланг. Као посебне сведоке, испитиваче тих народа са архаичном културом и религијом треба споменути следеће научнике: патер Трил, патер Шебеста, Вановерберг, Коперс, Гузинде, абе Де Брољи, Ман, Браун и други. Народи и племена са архаичном религијом и културом не представљај у једну јединствену целину као што је случај са присталицама разних других религија, него су расути по разним крајевима земљине лопте, често веома удаљеним једни од других, тако да не чине неку јединствену организацију.

Но иако су они расути и удаљени по разним деловима света, иако немају узајамне везе нити стоје под утицајем једни других, ипак у њиховим религиозним схватањима има много заједничких монотеистичких елемената, који сачињавају тај архаични монотеизам.

Такву монотеистичку религију имају црначка племена у Африци, која су дуже времена испитивали патер Трил на истоку и патер Шебеста на западу. Ту спадају и племена Дамара, Бергдама, Бушмани и Хотентоти у јужној Африци.

На полуострву Малаки живе Семаиги и Пигмеји које је више година испитивао патер Шебеста и своју документацију о монотеистичком карактеру њихове религије објавио 1926. и 1928. године.

Племе Аета на Филипинима испитивао је патер Вановерберг (Vanoverbergh) године 1923. и сведочи о монотеистичком карактеру њихове религије.

О монотеистичком карактеру религије Андаманаца (становника Андаманских острва) имамо податке од њихових испитивача Мана (Man) и Брауна (Brown), а о народима из Арктичке области: Ескимима, Самоједима и Корјацима имамо обимне научне студије патер В. Шмита (W. Schmidt).

На Огњеној Земљи, на крајњем југу Америчког континента, живи племе Јаман о којем се дуго мислило да су ти људи природни атеисти. Међутим, експедиције које је учинио у три маха патер Мартин Гузинде (Gusinde) а с њим и Коперс (Koppers) 1919., 1920. и 1922. демантовале су то мишљење. Дужим боравком, ближим додиром и темељнијим испитивањем утврђено је да су ти људи религиозни, да немају спољашњег култа, али зато стално им је на устима кратка молитва: „Хвала ти, Оче”. Њихова религија је чист монотеизам. Бога називају „Највиши”, „Свемоћни”, „Мој Отац”. Такав архаични монотеизам је констатован такође и код становника Аустралије: Јуина, Кулина, Курнаји Камилароји, које је испитивао Ховит (Howit) од 1865. до 1885. године.

Појам о Врховном бићу постоји и код становника Океаније, само што је њихов монотеизам знатно више измешан са политеизмом. Од савремених индијанских племена најархаичнија су алгонкинска племена у С. Америци¹¹. Они имају појам о Највишем бићу кога називају „Велики дух“, „Творац свих ствари и неба“, „Сила“, „Давалац“, „Стари“, „Онај горе“.

Називи Највишег Бића

Архаични народи који имају свест о Највишем Бићу изговарају његово име са много поштовања и никад га не употребљавају без велике нужде, као да знају трећу заповест Декалога, „Не употребљавај узалуд имена Господа Бога твојега“. Зато су називи Највишег

¹⁰ Dr. George Montaudon, Traite d'ethnologie culturelle, Paris (Payot) 1934. p. 52-66.

¹¹ Apologétique, Publiée isaus la direction de Maurice Brillant et l'abbé M. Nédoncelle, Paris, 1948. p. 96-100.; Dr. Franz König, Christus und die Religionen der Erde, I Bd. S. 141-150.

Бића, баш као и у Библији, често замењени перифразама, на пример, „Онај горе“, или се просто означава гестовима, показивањем на небо.

Сва имена којима архаични народи називају Највише Биће могу се према своје значењу поделити у три групе. Прва група тих назива означава очинство, друга група творачку моћ, а трећа небески боравак Највишег Бића.

Назив „Отац“ обично се употребљава кад му се обраћају у молитви¹². Налази се или просто у облику „Отац“, или у индивидуалном облику „мој Отац“, или у колективном облику „наш Отац“. Код Самоједа, на пример, постоји назив „мој Нум отац“, што значи „мој Небо отац“. Сличан назив, „мој Отац“ постоји код Алгонкинаца у Калифорнији, код племена Халаквулуп и код Јамана на Огњеној Земљи који се Богу обраћају кратким захвалним молитвама, тако да им је на устима скоро стална молитва: „хвала ти, Оче“¹³. Код Јужних Аустралијанаца је у употреби колективни назив „наш Отац“. Курнаји и немају други назив за Врховно Биће. То му је код њих једини назив.

Изрази којима се означава творачка моћ Највишег Бића налазе се код северноамеричких индијанских племена, и то: „Творац“, „Творац земље“, „Творац света“. На Флориди га Индијанци зову „Творац свих ствари и неба“. Исто тако и Бушмани у Африци зову Највише Биће „Творац ових ствари“. Самоједи га називају „Творац живота“¹⁴.

Но најчешћи су називи Врховног Бића који означавају место његовог боравака: „Онај горе“, „Онај који живи горе“, „Онај који је на небу“¹⁵.

Осим тога има и специјалних назива за Највише Биће, који означавају извесна карактеристична својства Врховног Бића. Тако међу примитивним племенима на северозападу Америке Врховно Биће зову „Стари“, или „Стари горе“. Јамана на Огњеној Земљи, покрај назива „мој Отац“, зову га и „Првобитни“, „Стари“, „Највиши“. Многа алгонкинска племена зову га „Велики дух“, „Врховни дух“. Пигмеји екваторијалне Африке називају га „Господар свих ствари“. Аини са Јеса називају га „Божански небески Господар“, „Колевка“, „Надахњивач“, „Заштитник“, „Одржавалац“. Индијанско племе Маиду у централној Калифорнији назива га „Убица на небу“, јер он свима шаље смрт својим стрелама.¹⁶ Исто тако га називају и већ више пута споменуто племе Јамана на Огњеној Земљи и племена Дамара и Бергдама у Јужној Африци¹⁷.

Својства Највишег Бића

Из напред споменутих назива за Највише Биће могу се извести и његова својства.

Вечност је својство Највишег Бића. То својство му приписују сви архаични народи на разне начине¹⁸. Племо Јамана назива Највише Биће „Првобитни“, „Вечни“¹⁹. Виразури у Аустралији баш имају реч „вечност“²⁰ и то својство приписују Највишем Бићу. По веровању Пигмеја екваторијалне Африке Врховно Биће Кмвум „јесте, било је и биће“²¹.

Свезнање је по веровању архаичних народа такође особина Врховног Бића. На пример, племе Батва у Руанди у Африци каже: „Нема ничег о чему Имана (њихов назив за Врховно

¹² Др. Тихомир Ђорђевић, Најстарија религија, Београд, 1933. стр. 30-31.

¹³ M. Brillant et M. Nedoncelle, Apolog. p. 98. V. Gaston Rabeau, Dieu d'après Trilles, Paris, 1933. p. 49-50.

¹⁴ Pierre Gordon, o.c. p. 195-197.

¹⁵ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 31. Pierre Gordon, o.c. p. 188.

¹⁶ Pierre Gordon (M. Brillant), o.c. p. 224-227.

¹⁷ Исти писац и дело, стр. 187-188.

¹⁸ Исти писац и дело, стр. 173.

¹⁹ Исти писац и дело, стр. 99.

²⁰ Dr. Wilhelm Schmidt, Ursprung und Werden der Religion, Münster in Westf. 1930. S. 261.

²¹ Gaston Rabeau, Dieu d'après Trilles, Les Pygmées de la foret équatorial, Paris, 1933. p. 49-50.

Биће) не би знао. Он све зна²². По веровању Семанта, Та-Педн (њихов назив за Врховно Биће) све види и све чује²³. Јужноафричко племе Дамара такође верује да Гамаб све зна²⁴.

Како Врховно Биће све зна? – Нека племена то објашњавају његовом свудаприсутношћу. Племена Дамара верује да је Врховно Биће свуда присутно, па зато све зна.²⁵ Нека племена пак сматрају да су Сунце, Месец и звезде очи Врховног Бића, којима оно гледа све што се дешава под небом. Нека племена сматрају да Врховно Биће има своје посреднике, преко којих све зна. Бушмани у јужној Африци верују да су птице изасланици Кагна (Врховног Бића). Он зна њихов језик, а оне му саопштавају све шта се дешава у свету²⁶.

Благост. По веровању примитивних народа Врховно Биће је добро. Сва добра која људи уживају долазе од њега. Врховно Биће као добро, спремно је увек да човеку помогне. По веровању индијанског племена Маиду, Врховно Биће тражи само искрену молитву и одмах хита да помогне²⁷. Виразури чак кажу да, пошто је Врховно Биће добро и праведно, и пошто зна шта нам треба, излишне су молитве. Исто тако верује и племе Халаквулуп.²⁸

По својој благодати Врховно Биће чини припреме за оне који ће доћи у свет. Добро је према онима који му се моле, а кажњава само оне који су рђави. Али, оно је врло радосно ако се људи покају и ако им због тога опрости грехе и одрекне се од казне коју би људи морали искусити да се нису поправили²⁹. Због тога код многих архаичних народа постоји исповест ради опраштања греха³⁰.

Светост. Врховно Биће је по веровању архаичних народа законодавац и судија. Од њега је далеко сваки грех. Оно кажњава преступе моралног закона. Пошто је свако морално зло бескрајно далеко од Врховног Бића, а у свету ипак постоји грех, то архаични народи верују да постоји и друго, зло биће, које је носилац зла, али које није толико моћно као Врховно Биће³¹.

Свемоћ. По веровању архаичних народа моћ Врховног Бића је бесконачна. Оно је, дакле, свемоћно. Међу северноамеричким индијанским племенима, на пример, постоје разне приче како Врховно Биће мери своју снагу са другим натприродним бићима: на пример, да сурва стену; да покрене планину; да промени ток реке, и оно све то учини без муке. Оно, дакле, може да чини чуда³².

Пошто је Врховно Биће свемоћно, приписује му се и моћ стварања. Оно је створитељ света и човека. Код већине архаичних народа то тврђење и веровање је јасно и изричито. Код мањег броја тих племена ово веровање није баш тако јасно, али се нигде не тврди да Врховно Биће нема стваралачке моћи.³³

Што се тиче стварања првог човека, у неким архаичним племенима нема о томе никаквих казивања, а у многих има. Већина њих верују да је Врховно Биће створило човека од глине и удахнуло у њега душу³⁴ – баш као и по Библији.

Изглед Највишег Бића

²² Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 31.

²³ Pierre Gordon (M. Brillant) о.с. р. 213.

²⁴ Исти писац и дело, стр. 192.

²⁵ Исти писац, дело и страна.

²⁶ Исти писац и дело, стр. 192.

²⁷ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 31-32.

²⁸ Pierre Gordon (M. Brillant), о.с. р. 232.

²⁹ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 35.

³⁰ Исти писац и дело, стр. 32.

³¹ Pierre Gordon (M. Brillant), о.с. р. 240-241.

³² Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 32.

³³ Исти писац, дело и страна.

³⁴ Исти писац, дело и страна.

Архаични народи имају различита схватања о изгледу Највишег Бића. Та схватања можемо поделити у три групе:

1) Нека племена сматрају да је Највише Биће невидљиво и да разум о њему не може имати никакву одређену представу. Камилароји из Јужне Аустралије, на пример, кажу да се *Бајам* (Највише Биће) не може видети, него само чути и осетити. Становници Огњене Земље кажу да је Највише Биће недостижно, несхватљиво, као ветар. Бони-Негрили из Источне Африке, Калинга-Негрити са Лузона, Батва у Руанди, Андаманци Са Андаманских острва изричито тврде да је Највише Биће невидљиво. Самоједи кажу да оно нема никаквог облика, као небо³⁵. Када је патер Трил запитао Пигмеје екваторијалне Африке зашто нигде немају слике Кмвум-а ови су одговорили: „Како можемо начинити његову слику? Па он нема тела! Кмвум, то је као реч која изиђе из уста, иде за мном и враћа се мени“³⁶.

2) Друга група архаичних народа замишља Највише Биће у виду човека са дугом брадом. Нека племена га замишљају црне коже, а нека га, напротив, замишљају белим као памук. Семанги зову Највише Биће „*Кет о*“, што значи „Бели“³⁷.

3) Трећа група племена замишља Највише Биће врло светлим и врло сјајним.³⁸ Јужни Андаманци и Алгонкинци из Северне Америке кажу да је Највише Биће „сјајно-бело“, „као огањ“. Маиду из Калифорније кажу да је Највише Биће окружено сјајем сунца. Виразури кажу да оно блиста у дугиним бојама. Самоједи верују да је дуга ивица његовог плашта.³⁹

Место пребивања Највишег Бића

По веровању већине архаичних народа Највише Биће је некад живело с људима на земљи, учећи их сваком добру, дајући им моралне и социјалне законе. Али, оно је због људских греха напустило земљу и отишло на небо где сада станује. Такво веровање имају Андаманци, Алгонкинци и Аустралијанци. Аини и Самоједи верују да Врховно Биће живи на четвртом, или седмом, или осмом, па чак и на дванаестом небу. Неки верују да је оно отишло на исток. Муња, гром и бура су изрази његовог гњева⁴⁰.

Вера у бесмртност душе

Сви архаични народи, без изузетка, верују у загробни живот, само што га различито замишљају. Како тај други свет изгледа, не умеју сви да кажу. Неки веле да уопште нема разлике између овог и оног света, и да су сви греси окајани већ на овом свету. Неки кажу да уопште не знају на шта је налик други свет. Али, иако не знају какав изгледа други свет, они ипак верују да он постоји, и да ће на оном свету добри бити награђени а зли кажњени. По веровању тих народа, добри обично иду на небо, где живи и Врховно Биће⁴¹. Тако на пример верује племе Аета на Филипинима⁴².

Многи од тих архаичних племена верују да душе на небу живе бесмртним животом, без болести и мука, пуном свакојаче среће, задовољства и уживања. Често се наилази код архаичних народа на веровање да живот после смрти вије ништа друго до срећни наставак овоземаљског живота⁴³. По веровању племена Дамара, на пример, код *Гамаб-а* (Врховно

³⁵ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 32-33. Pierre Gordon, о.с. р. 213, 231-233.

³⁶ Dr. P. Wilhelm Schmidt, о.с. р. 238.

³⁷ Gaston Rabeau, о.с. р. 49-50.

³⁸ Dr. P. Wilhelm Schmidt, о.с. S. 258.

³⁹ Ib. ib. ib.

⁴⁰ Ib. ib. S. 256-257.

⁴¹ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 33.

⁴² Gaston Rabeau, о.с. р. 41.

⁴³ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 33.

Биће) налазе се старци и старице који су до њега дошли преко великог понора, и живе тамо као и на земљи, само што не морају да иду у лов и да рађају децу⁴⁴.

За разлику од тих веровања, има напротив, архаичних народа који верују да су сензуална, телесна, уживања на оном свету потпуно искључена. Тако на пример, верују Вирадуири у Аустралији. По њиховом веровању, на небу се не једе. Чести су примери веровања код архаичних народа да на оном свету нема ни рађања ни смрти.⁴⁵

Где се налази онај свет и како се у њега стиже? И у томе се веровања архаичних народа разилазе. Вирадуири верују да је Врховно Биће на врху једне планине на истоку начинило степенаст пут којим душе иду на онај свет. Кумени, пак, верују да је тај свет на западу, и да се душе пењу на небо на зрацима вечерњег сунца. И Семанги на полуострву Малаки такође верују да се онај свет налази на западу, на острву *Mani* где сунце почива и где нема ни тигрова ни громава ни болести. То је острво блажених.⁴⁶ Андаманци верују да је рај на истоку и да се у њега стиже кроз чистиште.⁴⁷ Аини са Јеса,⁴⁸ као и Ескимима,⁴⁹ замишљају да је онај свет под земљом. Негде сматрају да је дуга пут којим душе иду на онај свет, а неки пак верују да је Кумова Слама (Млечни пут) стаза којом душе иду на небо, па онде где се она рачва, ту се дели пут добрих и злих.⁵⁰

Богослужбене церемоније код архаичних народа

У религијске обреде код архаичних народа долазе молитве, жртве, ритуал посвећења, религиозне игре, а код неких чак и религиозно људождерство. Разуме се, не може бити ни говора о јединственом култу код тих разних народа као што васељенске религије имају своју литургију. Обреди су сасвим различити, али она основа је заједничка.

Иако је природно да тамо где има религије, има и молитве, ипак постоје архаична племена код којих је тешко било констатовати икакву молитву, јер ова није увек имала спољашње изразе. Код Семанга и племена Јужне Аустралије постоје неизговорене молитве. Оне се изражавају гестовима које други не разумеју док им се не објасни, као што ни они не би схватили шта је наш знак крста, док им неко не би објаснио. Код Бушмана, код Ескимима и неких алгонкинских индијанских племена у Северној Америци постоје унутрашње, неизговорене молитве комбиноване са строгим напором концентрисања мисли.

Код арктичких народа молитве су углавном врло кратке и ретке. Исто тако и Вирадуири у Аустралији имају јавне церемонијалне молитве само приликом погребна мушкараца и приликом увођења младића у зрелост. Халаквулупи на Огњеној Земљи немају молбених молитава јер их сматрају непотребнима, пошто Врховно Биће као добро унапред зна шта нам је потребно. Зато имају само захвалне молитве⁵¹. Такође и Јамани на Огњеној Земљи немају спољашњег култа, али се Богу, кога називају „мој Отац“, често обраћају захвалном молитвом: „Хвала ти, Оче!“⁵²

Исто тако има архаичних племена код којих не постоји приношење жртава, као на пример код Јамана и Халаквулупа на Огњеној Земљи, а има их који приносе жртве Врховном Бићу, јер по веровању њиховом, сва добра која имамо, јесу дар Врховног Бића. Понека племена имају и жртве за грехе, као на пример Семанги на Малаки.⁵³

⁴⁴ Pierre Gordon (M. Brillant), о.с. р. 188.

⁴⁵ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 33.

⁴⁶ Ib. ib. ib., Pierre Gordon, о.с. р. 214-216.

⁴⁷ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 33.

⁴⁸ Pierre Gordon (M. Brillant), о.с. р. 255-256.

⁴⁹ Pierre Gordon, 214-216. Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 33.

⁵⁰ Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 35.

⁵¹ Gaston Rabeau, о.с. р. 61.

⁵² Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 35-36.

⁵³ Pierre Gordon (M. Brillant), о.с. р. 194-197; 245-247.

Ритуал посвећења који се практикује приликом увођења младића и девојака у религиозну заједницу, кад доспеју у доба пубертета, различит је код разних народа и може понекад да има ужасно грубе и сурове облике⁵⁴.

Општи поглед на архаични облик монотеизма

Из свега што је до сада речено о религији архаичних народа, можемо констатовати следеће чињенице:

1) Архаични облик религије налазимо код племена која су, етнолошки говорећи, најстарија. Према томе и њихова религија је најстарији познати нам облик религије.

2) Како се њихова култура није ништа променила него је остала на степену културе палеолитског доба, то онда можемо извести природан закључак да је и човек палеолитског доба имао сличну религију, можда још и чистију у монотеистичком смислу.

3) Појмови о Врховном Бићу у архаичној религији, толико су узвишени, да ни библијски монотеизам не измиче много испред њих у својој чистоти. Ево неколико примера.

а) По Библији, Бог говори Мојсију да ће му се јавити, али тако да ће лице своје заклонити, јер не може човек видети лице Господње и остати жив (2. Мојс. 33, 19-23). Индијанско племе Маиду верује да је „нека тајанствена особа сишла с неба. Њено тело је блистало на сунцу, а лице беше сакривено“.⁵⁵ б) У Библији Бог говори Мојсију: „Ја сам онај који јест“ (2. Мојс. 3, 17). А Пигмеји екваторијалне Африке кажу за Врховно Биће (Кмвум): „Он јесте, био је и биће“. в) Еванђеље нас учи молитви Оче наш. А многи архаични народи, видесмо, називају Врховно Биће „Наш отац“, или „Мој отац“. г) По тврдњи Св. писма Дух Свети силази на апостоле у виду огња. А Семанги са Малаке, Андаманци у Индијском океану, и Алгонкинци у Северној Америци кажу да је Врховно Биће „као огањ“. Приликом давања Божјег закона на Синају, слава Божја се показала у облаку, у севању муња и грмљавини (2. Мојс. 19, 18). А Псалом (96,3) врло живим поетским изразом говори о Богу: „Огањ пред њим иде и пали наоколо непријатеље његове“. Међутим Индијанци, Аини и Самоједи верују да су бура, гром и муња изрази Божјег гњева.

4) Такође су врло велике подударности у предањима архаичних народа о стварању првих људи и о потопу, са оним што нам о томе говори Библија. Ово су им заједничке тезе: а) Врховно Биће ствара човека од земље и удахњује у њега душу. б) Историја човечанства почиње блаженим стањем које је престало услед људског греха, в) Потоп је дошао као казна Божја за грехе људи.

5) Раније, док све ове чињенице нису биле познате, понеки испитивачи и историчари религије учивши извесне далеке сличности између Библије и вавилонских митова о стварању света и о потопу, нису могли да одоле искушењу а да не изведу закључак како је Библија копија тих вавилонских митова. Но пошто библијски појмови о Богу, па и предања о стварању првог пара људи и о потопу имају далеко више сличности са предањима и веровањима архаичних народа него са вавилонском митологијом, онда би по логици тих критичара требало Библију прогласити копијом архаичних веровања. То је, међутим, очигледно немогуће. Јер, нити су архаични народи знали за Библију, нити писци Библије за архаичне народе. Остаје, дакле, да је толико изразита сличност, или пука случајност, а то се једва може веровати кад се има у виду колико има много тачака те подударности, или је та сличност могла потећи само из једног праоткривења које се, као што видимо из Библије, у доба Аврамово већ било сасвим изгубило у тадашњем културном свету.

Треба, објективности ради напоменути да још увек има научника етнолога који не могу да се помире са оваквим консеквенцама из изнесених чињеница па оспоравају монотеизам код тих архаичних народа, или тврде да се тај монотеизам јавља под утицајем

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто, стр. 231.

хришћанских мисионара⁵⁶. Међутим, сведоци очевици тога архаичног монотеизма су многобројни и веродостојни, јер је немогуће сумњати у савесност и научност радова једног Вилхелма Шмита и његових сарадника, или патер Трила, патер Шебесте, Вановерберга, Лебцелтера, Гузиндеа, Коперса и других многих сведока. Осим тога као што смо видели из упоређења архаичног монотеизма са Библијом, тачке подударности су толико многобројне и различите, а архаични народи разбацани по целој земљиној лопти, да је немогуће све приписати утицају хришћанских мисионара.

2) СТАРОЗАВЕТНИ ОБЛИК МОНОТЕИЗМА

Опште напомене

Историјски период човечанства почиње од оног момента од када су нам остали писани споменици. Дабоме, човечанство је постојало и пре тих споменика. Али, читав тај период, чија стварна временска дужина није никоме позната, сачињава преисторију човечанства. У историјском периоду пак, који једва да захвата време од пет-шест хиљада година, знамо да је постојала једна једина чисто и изразито монотеистичка религија. То је религија Аврама, Исака и Јакова, праотаца израиљског народа. Тај народ је исповедао чисти монотеизам, иако је природно био наклоњен политеизму и чак често падао у политеизам под утицајем суседних многобожачких народа. Но, он је у мору многобожачких народа који су га опкољавали, и који су од њега били и у економском и културном и политичком погледу далеко моћнији, ипак очувао свој монотеизам. Тај монотеизам имао је три етапе: доба патријараха, мојсијевско или законско доба и пророчко доба.

Свете књиге старозаветне религије

Старозаветна монотеистичка религија јеврејског народа изражена је у књизи која се зове Библија, што значи „књиге“. Она представља целокупну израиљску књижевност тога историјског периода: и историју, и право и реторику и философију и поезију, и прозу. Цела та књижевност је била дубоко религиозна. Толико религиозна, да се у Библији сваки догађај, чак и најмањи детаљ, на пример крој, облик и украси свештеничких одежда, приписују увек вољи Божјој (2. Мојс. 25, 9; 39, 1).

Питање постанка појединих књига Библије, као и питање њихове аутентичности и дубоког смисла расправљају посебне богословске науке, исагогика и егзегеза.

Противници Библије су веома радо наглашавали њену садржајну зависност од културе околних народа, специјално од Вавилонa. Сматрали су да између ње и вавилонске митологије постоји врло велика сличност која се може објаснити, по њиховом мишљењу, само узајамном зависношћу садржине Библије од вавилонске религиозне литературе⁵⁷. Међутим, таква је тврдња претерана и не може се одржати⁵⁸. Исто тако се не може одржати ни друга тврдња по којој је библијски монотеизам настао еволуцијом политеизма чији се трагови, наводно, примећују у Библији. Као нарочито изразит пример тога тобожњег библијског политеизма наводе чињеницу да се име Божје у Библији означава речју „Елохим“ а то је само облик граматичке множине од речи „Елоах“⁵⁹.

Но, ако та реч „Елохим“ потиче још из Аврамовог доба, па чак и пре њега, онда није никакво чудо што је употребљен облик множине, јер је Аврам заиста још од детињства живео и језик научио у једној средини која је била многобожачка, и коју је он напустио баш из

⁵⁶ Др. Вуко Павићевић, Социологија религије, Београд, 1970. стр. 134.

⁵⁷ Др. Тихомир Ђорђевић, Најстарија религија, Београд, 1933. стр. 5-6.

⁵⁸ Pierre Gordon (M. Brillant), Histoire des religions, p. 216. Видети ову књигу стр.

⁵⁹ Протопрезвитер Сава Тодоровић, Догматика са апологетским објашњењима, Земун 1909, стр. 98.

религиозних разлога, да би испунио заповест коју му је, по његовом најдубљем уверењу и сазнању, дао сам Бог. Али, не треба никако губити из вида чињеницу да Библија тој речи која има облик множине, даје увек само и једино значење једнине. Та реч није употребљена у Библији као на пример у српском језику речи које имају само множину (*pluralia tantum*). Ми, на пример, имамо именица које немају граматичку једину него само множину, иако означавају само један предмет, кад је реч о једном предмету, као што су речи: кола, врата, наћве итд. Уз те именице, иако означавају једину, глагол увек стоји у множини. „Пројурила су нова кола“, „Тешка врата су била затворена“, „Нове наћве су биле пуне“. Међутим, у Библији уз реч „Елохим“ увек стоји глагол у једнини. „Берешит *бара* Елохим“,⁶⁰ „Ва *јукра* Елохим“ итд. Према томе реч „Елохим“ не може се навести као доказ некаквог библијског политеизма, нити као траг политеизма у Библији.

Догматско учење старозаветне религије

О Богу. Догматско учење старозаветне религије о Богу врло је јасно и једноставно. Постоји само један једини Бог, створитељ неба и земље и сведржитељ целог света. „Ја сам Господ Бог твој, немој имати других богова осим мене“ (2. Мојс. 20, 2-3). „Чуј Израиљу, Јахве је наш Бог једини Господ“ (5. Мојс. 6, 4). „Јахве је Бог, и горе на небу и доле на земљи нема другог осим њега“ (5. Мојс. 6, 35). „Видите, видите – вели Бог израиљском народу – да сам ја сам и да нема бога осим мене“ (5. Мојс. 32, 39).

Својства Божја. По својој суштини Бог је толико различит од света, да по учењу Библије, не постоји на свету ни једно биће нити икоји предмет с којим би се Бог могао изједначити и упоредити. „С ким ћете ме изједначити и упоредити? Кога ћете ми узети за прилику да би био као ја“? – говори Бог преко пророка Исаије (Ис. 46, 5).

Но при свем том, Библија кад говори о Богу изражава се веома често у антропоморфизмима, иако је по њеном учењу Бог дух и нема тела. По Библији Бог је невидљив (2. Мојс. 33, 18). Бог је свезнајућ. „Бог гледа до крајева земаљских и види све што је под свим небом“ (Јов. 28, 24). „Очи Господње су на сваком месту, гледајући зле и добре“ (Приче Соломонове 15, 3).

Бог је свемогућ. „Што год хоће, све Господ чини, на небесима и на земљи, у морима и у свим безданима“ (Пс. 135, 6). Бог је праведан. „Господ Бог наш ... не гледа ко је ко, нити се даде подмитити (5. Мојс. 10, 17). Бог је и милостив. „Милостив је и добар Господ, спор на гњев и веома благ“ (Пс. 103, 8). Бог је самобитно биће. Мојсију се показао овим речима: „Ја сам онај који јест“ (2. Мојс. 3, 14). Бог је вечан. Он о својој вечности каже: „Ја сам од прије него дан поста“ (Исаија 43, 13). Бог је свуда присутан. „Небо је престо мој – говори Господ – земља подножје ногама мојима“ (Исаија 66, 1). Бог је свето биће. „Будите свети као што сам свет ја Господ Бог ваш“ (3. Мојс. 11, 44).

Бог је по учењу старозаветне Библије и промислитељ света. Он се меша у ток догађаја у свету. Он се стара о целом свету и о човеку и о сваком бићу. Он се јавља изабраним људима и саопштава им своју вољу и своје законе, и обећава им избавитеља света, Месију. То обећање које је према Библији (1. Мојс. 3, 15), а по тумачењима светих отаца, наговештено већ првим људима непосредно после греха, Бог кроз Библију понавља много пута, преко пророка.

О свету. По веровању старозаветног монотеизма, израженом у Библији, свет није ни самобитан ни вечан, него је створен. Бог га је створио у току шест дана стварања. Првог дана Бог ствара небо, земљу и светлост. Другог дана небески свод изнад земље, трећег дана копно, море и биљни свет, четвртог дана небеска светила, петог дана животиње у мору и птице у ваздуху, шестог дана остале сувоземне животиње, а на послетку човека. Седми дан је посветио и одредио за празновање (Пост. 1-2). Према томе, Библија распршује ону маглу

⁶⁰ „У почетку *створи* Бог...“

сујеверја којом је многобоштво културних народа окитило васиону и небеска тела прогласивши их за божанства и за света бића. По Библији само је Бог у суштини свето биће, а сви остали предмети у васиони су само Божја створења.

Библијска космографија има у себи елемената свих космографија које су биле модерне у доба кад су писане разне књиге Библије. Тако, на пример, по извесним изрекама у Библији земља је плоча утврђена на води (Пс. 136, 6). Небо је тврди свод изнад кога се налази вода небеског океана (Пост. 1, 6-8; 7, 11; Пс. 148, 4). Земља је утврђена на темељима њезиним да се не помести ва вијек вијека“ (Пс. 104, 5). Све су те представе о васиони постојале у тадашњој астрономији.

Али, за дивно чудо, у Библији има извесних астрономских представа које су биле непознате ондашњем свету кад је она писана. Тако, на пример, Земља је, по речима Библије, „опкољена безданом као хаљином“ (Пс. 104, 6). Те речи дочаравају нам слику Земље која као слободно тело лебди у бездану, неизмерној васиони, која земљу одасвуд опкољава, „као хаљина“. У то време нико није имао такву слику о Земљи. Док су други културни народи веровали да је Земља окачена о небо и виси на златном ланцу, или почива на леђима кита или корњаче који плове по светском океану, Библија то изричито пориче речима које Јов упућује Богу: „Обесио си Земљу ни о чем“ (Јов 26, 7). Другим речима, Земља уопште не виси ни о чем, него је одасвуд опкољена безданом, то јест неизмерним васионским простором, који је као хаљина окружује одасвуд. И нешто још непојмљивије за оно време! „Бог покреће Земљу да јој се ступови дрмају“ (Јов. 9, 6). Кад су те речи у Библији биле записане, нико тада није ни сањао о могућности да се Земља креће.

Васиона, по учењу старозаветног библијског монотеизма, није вечна него створена. Она се није формирала сама од себе из некаквог вечног хаоса, као што су то говориле разне многобожачке митологије, и као што у суштини то исто заступају разне модерне космогонске хипотезе, него ју је Бог премудро створио својим разумом (Пс. 104, 24; 136, 5). Целокупној творевини се ништа ново не може додати нити од створенога штогод дефинитивно уништити. „Дознах – вели Библија – да што год твори Бог траје до века и не може му се ништа додати нити се од тога може шта одузети“ (Књ. Проп. 3, 14). Стварање из ничега је акт који се не понавља.

Свет јесте променљив и пролазан, али при свем том он је права објективна стварност која постоји ван нашег духа, а не само наша представа као што учи идеалистичка философија; или само каква маја, привиђење, као што су училе азијске религије и философије.

За разлику од песимистичких философија и религија, Библија позитивно оцењује вредност света. У њему, по тврдњи старозаветне Библије, заиста има зла. Па ако се свет са злом које је у њему посматра без везе са Богом него атеистички, онда је он по оцени Библије „таштина над таштинама“ и „мука духу“ (Књ. Проп. 1, 2 и 14). Али ако се свет посматра у вези са Богом, онда је он створен „веома добро“ (1. Мојс. 1, 31), и то не само пре греха, него и после уласка греха у овај свет (Пс. 104). Егзистенција није сама по себи зло, као што учи будизам, него је она нешто вредно и позитивно, јер је дар Божји.

О човеку. Човек је, по учењу старозаветног монотеизма, последње дело Божје у низу стварања. Он није створен као остала бића, него посебним, изузетним стваралачким Божјим актом, и то по слици Божјој. Тело му је Бог начинио од земље, а дух који га оживљава удахнут му је непосредно од Бога. Човек је створен да буде господар света (1. Мојс. 1, 26-28). Он је створен за вечно блаженство (1. Мојс. 2, 7-17). Али, заведен искушењем ђаволовим, човек је прекршио Божју заповест, па је тиме навукао на целу земљу проклетство, а на себе и своје потомке мучење, болест и смрт. По речима Библије, Бог изриче Адаму после пада овакву казну: „Што си послушао жену и окусио с дрвета с којег сам ти забранио рекавши да не једеш е њега, земља нека је проклета с тебе; с муком ћеш се од ње хранити до својега века. Трње и коров ће ти рађати, а ти ћеш јести зеље пољско. Са знојем лица својега јешћеш хлеб,

докле се не вратиш у земљу од које си узет: јер си прах и у прах ћеш се вратити“ (1. Мојс. 3, 17-19). Тако дакле, по учењу старозаветног монотеизма, после смрти тело човеково иде у земљу, а дух Богу који га и даде (Проп. 12, 7).

Морално учење старозаветног монотеизма

Морал старозаветне религије је строго теонман. Бог је законодавац моралног закова и бди над његовим извршењем. Праведнике награђује, а грешнике кажњава често већ и на овом свету (2. Мојс. 20, 12; Пс. 1.). То Библија веома често наглашава, па чак наводи и примере тога правила. Цела историја јеврејског народа, па и прастарог претпотопског човечанства, протумачена је у Библији са тога становишта. Свако страдање јеврејског народа је казна за грехе, а свако избављење је награда и милост Божја над раскајаним народом. Једном је Бог казнио чак цело човечанство потопом, због људских греха. Спасео се само праведник Ноје са својом породицом (1. Мојс. гл. 6-8). Зато је основно начело старозаветне моралности: „Бога се бој и заповести његове држи“ (Књ. Проп. 12, 13).

Дух старозаветног морала изражен је идејом строге правичности: „Око за око, зуб за зуб“ (3. Мојс. 24, 20). А срж старозаветног моралног учења изражена је у Декалогу, то јест у Десет Божјих заповести. Њихова садржина је опште позната:

- 1) Ја сам Господ Бог твој, немој имати других богова осим мене.
- 2) Не направи себи кипа нити каква лика, нити слике резане од онога што је горе на небу, или доле на земљи, или у води испод земље, не клањај му се нити му служи, јер сам ја Господ Бог твој.
- 3) Не употребљавај узалуд имена Господа Бога твојега.
- 4) Сећај се дана одмора да га светкујеш. Шест дана ради и посвршавај све своје послове, а седми је дан одмор Господу Богу твојему. Тада немој радити ниједног посла ни ти, ни син твој, ни кћи твоја, ни слуга твој ни слушкиња твоја, ни живинче твоје, ни странац који је међу вратима твојим. Јер је за шест дана створио Господ небо и земљу, море и што је у њима, а у седми дан почину. Зато је благословио Господ дан одмора и посветио га.
- 5) Поштуј оца својега и матер своју, да ти се продуже дани на земљи коју ти даје Господ Бог твој.
- 6) Не убиј.
- 7) Не чини прељубе.
- 8) Не укради.
- 9) Не сведочи лажно на ближњега свога.
- 10) Не пожели ничега што је ближњега твојега“. (2. Мојс. 20, 1-17).

Као што се види из садржине ових заповести, њима је регулисан однос човека према Богу и према другим људима.

Али не само што Бог бдије над моралом, него по учењу старозаветне Библије Бог бди над социјалним и правним поретком. Зато у старозаветној Библији има врло много чисто правних и социјалних прописа о браку, о имовним односима, о праву наслеђа, о робовима итд.

Нарочито треба истаћи да су прописи старозаветне Библије о робовима неупоредиво хуманији од сличних прописа код осталих народа, који су иначе и у праву и у култури били далеко изнад полуномадског израиљског народа. Ниједан Израиљац, ако је стицајем околности допао у ропски положај, није морао остати роб више од седам година (5. Мојс. 15, 12). А сличан пропис није био познат у римском праву ни у грчкој философији. Осим тога јеврејски пророци у име Јахвеа, стално опомињу народ да строго чува праву удовицама и

сирочадима, и домаћима и странцима који буду међу њима (Ис. 10, 1-2; 1, 17; 1, 23; 2. Мојс. 22, 22).

Пошто је по сведочанству Библије израиљски народ изабрани Божји народ, та свест је код Израиљаца изазвала осећање националне гордости коју су разни други утицаји и историјски догађаји дотерали до максимума, тако да по њиховом схватању ближњи човеку може бити само човек исте вере и народности, то јест само Јеврејин Јеврејину (2. Мојс. 2, 11-14). Остали народи су им нечисти. Отуда, иако Библија тражи за странце исту правну судску заштиту, ипак у економским и приватним односима став Јеврејина према Јеврејину је друкчији, позитивнији, благонаклонији, него према осталим народима (2. Мојс. 2, 11-14; 5. Мојс. 15, 2-3). А освета због националне мржње иде тако далеко, да се не штеде чак ни деца непријатеља (Пс. 137, 8-9; 5. Мојс. 2, 2-3).

Култ у старозаветној религији

Култ старозаветне монотеистичке религије развијао се постепено. У прва, најстарија времена о којима говори Библија, не спомињу се никакви празници нити неки утврђени облик култа. Додуше, Библија већ у самом почетку говорећи о Шестодневу стварања тврди да је Бог благословио седми дан. Али, из њеног излагања се не види да је човечанство имало неки одређени дан празновања, нити икоји посебан празник. Тек у 5. глави 2. књиге Мојсијеве (ст. 1) пред сам излазак израиљског народа из Мисира, први пут се спомиње да израиљски народ треба да празнује неки празник у пустињи, али се из библијског текста не види какав је и који је то празник. А кад су већ изишли из Мисира и стигли у пустињу, онда Бог преко Мојсија говори Израиљцима *кад* је субота, објашњава им *шта* је субота, и саопштава да је то празник који Бог жели да они празнују у знак послушности према Њему (2. Мојс. 16, 4-30).

Молитва и приношење жртава постојали су, по сведочанству Библије, и раније (1. Мојс. 4, 3-5, 8, 20; 22, 1-14; 15, 6-11), али поводом извесних важних доживљаја, но без неког одређеног познатог нам култа, празника, литургичког правила и типика. Касније, после доласка израиљског народа у пустињу и у земљу Ханаан, развија се култ са строго одређеним празницима и култским прописима о празницима. Међу празницима је најважнија субота која се празновала сваког седмог дана за успомену на шестодневно стварање света, а која је покрај тога била знак између израиљског народа и Јахвеа, и још као седмична успомена на излазак израиљског народа из Мисира (2. Мојс. 20, 10-11; 31, 12-13; 3. Мојс. гл. 23.; 5. Мојс. 5, 15). Осим суботе било је и других великих годишњих празника од којих беху најважнији Пасха као успомена на излазак из Мисира, празник Сеница, празник Очишћења и други празници о којима се потанко говори у 23. глави 3. књиге Мојсијеве. Сви су они, као и субота, „Празници Господњи“ (3. Мојс. 23. гл.).

Постојао је и посебан свештенички staleж, читаво племе Левијево, са посебним правима и дужностима. У самом почетку култ је био строго везан за скинију, или покретни храм у коме су постојала три дела. Један је био за народ, један за свештенство, звани светиња, у коме су свештеници служили. Најсветији део храма био је светиња над светињама. У њој се налазио ковчег завета са плочама Декалога, добијеног од Бога на Синају. Изнад ковчега завета била су два златна кипа херувима. У тај део храма улазио је само првосвештеник и то само једанпут у години, о празнику Очишћења. Касније, у доба Соломоново саграђен је величанствени храм за који је био везан цео култ старозаветне монотеистичке религије.

Жртве су биле крвне и бескрвне. Приношене су по строго одређеним прописима од којих се није смело ни мало одступити. Осим тога на богослужењу се кадило, читане су молитве и певани псалми. При свечаним богослужењима певали су велики хорови левита уз употребу труба и других музичких инструмената. Све је то морало остављати на присутне

врло јак и упечатљив утисак светости и свечаности. Детаљније о култу говори посебна наука, Библијска археологија.

Историја израиљског народа, као носиоца старозаветног монотеизма, била је врло бурна, управо драматична. Израиљци су врло често падали у политичко ропство које је било крајње тешко и сурово. А често су падали и у многобоштво под утицајем суседних многобожачких народа. Сваки такав пад у ропство Библија је тумачила као последицу греха отпадања од правог Бога и као Божју казну за тај грех. Но при свим тим многобројним трагедијама израиљског народа ипак се старозаветни монотеизам очувао у свом оригиналном облику. Њега су наследили хришћанство, талмудско јудејство, и касније ислам као посебни облици монотеизма од којих сваки себе сматра за легитимног наследника старозаветног монотеизма: Израиљци као крвни потомци Аврама, Исака и Јакова; хришћани пак себе називају „Нови Израиљ“, а Мухамед тврди да је послан од Бога да обнови ону стару монотеистичку религију Ибрахима Пејгамбера (праоца Аврама) коју су по његовој тврдњи Јевреји и хришћани искварили.

3) ХРИШЋАНСТВО

Опште напомене

У доба римског цара Тиберија, кад је Понтије Пилат био представник римске власти у Јерусалиму, дакле кад је у јеврејском народу нестало кнезова јудејске крви и порекла, јавља се у крилу старозаветног монотеизма хришћанство, религија која данас броји највише верника (око седам стотина милиона), у свима народима света.

Старозаветна религија је сва била прожета надом на долазак обећаног Избавитеља, Месије, Христа. Старозаветна пророштва су – по тумачењу теолога – указивала не само да ће Месија доћи, него и многе појединости из његовог живота (1. Мојс. 12, 3; 22, 18; 49, 10; 4. Мојс. 24, 16-18; 5. Мојс. 18, 15). Тако Данило прориче време кад ће се Месија појавити (Дан. 9, 24-27). Пророк Михеј прориче место Месијиног рођења (Мих. 5, 2). А проречене су и разне друге појединости из живота Месијина (Ис. 53, 1-18). У време појаве хришћанства те месијанске наде су биле врло живе, јер је изабрани јеврејски народ био у потпуном римском ропству, а осим тога Данилово пророчанство о времену доласка Месије заиста се поклапа, бар у основи, а по егзегези чак и у детаљима, са временом кад се појављује хришћанство.

И, као што је познато из историје, и из Св. писма, у то доба било је извесних авантуриста који су покушали да се представе јеврејском народу као обећане месије, христоси. Но ти су покушаји пропали (Дел. ап. 5, 34-38).

Личност Оснивача Цркве

Али, за разлику од тих неуспелих покушаја самозваних месија, живео је у то доба у Назарету Галилејском један дрводеља, Исус. Живео је скромним и побожним и тихим животом обичног вредног радника. Његови земљаци до његове тридесете године нису ни слутили каква се величина крије у њиховом градићу.

Писац трећег Еванђеља, еванђелист Лука, иако је као лекар знао природне законе човекове ембриологије, описује зачеће Христово не као какав природни биолошки догађај, него као право чудо Божје. Ево тог описа:

„А у шести месец посла Бог анђела Гаврила у галилејски град по имену Назарет девојци испрошеној за човека по имену Јосифа из Давидовог дома; девојка се звала Марија. И ушавши к њој анђеос рече: радуј се ти што си стекла милост, Господ је с тобом (благословена си међу женама). Она се уплаши на ову реч и размишљаше какав би то поздрав био. Тада јој анђеос рече: не бој се, Марија; јер си нашла милост у Бога. И гле, зачећеш и

родићеш сина и наденућеш му име Исус. Он ће бити велик и назваће се Син Свевишњег, и даће му Господ Бог престо његовог оца Давида, те ће владати над домом Јаковљевим до века, и његовом царству неће бити краја. А Марија рече анђелу: како ће то бити кад не знам за мужа? Анђео пак одговори и рече јој: Дух Свети доћи ће на тебе и сила Свевишњег осениће те; зато ће се то свето дете звати Син Божји. И види, твоја рођака Јелисавета заче сина у својој старости; ово је шести месец њој коју зову нероткињом, јер је свака реч Божија моћна. На то Марија рече: Ево слушкиње Господње; нека ми буде како си казао. И анђео оде од ње“ (Лк. 1, 26-38. прев. др Емилијан Чарнић).

Разуме се, догађај о коме нас обавештава Лука био је строго лични доживљај Св. Богородице. То је био разговор у четири ока између ње и архангела Гаврила. О томе она, пре него што се њен Син прославио, није никоме ништа причала. А и да јесте, нико јој то не би веровао. Чак и њен заштитник и заручник Јосиф није у почетку о томе ништа знао, нити је у то чудо поверовао без небеске интервенције (Мт. 1, 18-25). Тек после те интервенције Јосиф је схватио да он по промислу Божјем треба да буде заштитник оне коју је Бог изабрао за сасуд свога телесног доласка у овај свет. Јер, без те заштите, коју Јосиф треба да пружи својој заручници Марији, она би била не само предмет клевета и подсмеха злих језика и злих људи, него би по строгости старозаветног суда морала бити каменована као „преступница“ закона.

Тако је, према извештајима Луке и Матеја, Јосиф ступио у формални, то јест законски брак са Маријом. То је био брак који се правнички дефинише: *connubium ratum, sed non consummatum* (супружанство уговорено, али не остварено).

Међутим, све је то била интимна ствар Јосифове куће, и грађани Назарета, сасвим природно, о свему томе нису имали ни појма. Сви су сматрали Исуса природним сином Јосифа и Марије (Мт. 13, 54-55). Но, како су били изненађени кад су чули његову науку и видели његова чудесна дела! Не само Исусови земљаци Назарећани, него цела Јудеја, Самарија и Галилеја, па чак и Сирија (Мт. 4, 24; 9, 26), дивили су се његовој науци и чудним његовим делима.

Народ га је често у великим масама пратио да чује његову науку и доживи какво чудно дело. Многи су пошли за њим а многи су и отпали од њега из разних разлога (Јн. 6, 66). Народ, слушајући његову науку и гледајући његова чудеса, био је подељен и у честим распрама о његовој личности (Јн. 7, 43; 9, 16). Једни су били спремни да поверују да је пророк, неки да је обећани Христос Месија, неки да је чак и Син Божји. (Мт. 16, 13-16; Јн. 9, 35-38; 4, 25-29; 4, 39-42), а други су пак сматрали да је он лажни пророк који своја дела чини помоћу Велзевула, кнеза ђаволског (Мт. 9, 34; 12, 24; Мк. 3, 22; Лк. 11, 15). У том непријатељском ставу нарочито су се истицали фарисеји, књижевници и садукеји, чије је лицемерство и надменост Исус оштро жигосао (Мт. 23, 1-7; Мт. 23, 13-35; Јн. 8, 44).

Јеврејске старешине, да би се ослободиле опасног пророка који их пред народом тако отворено, оштро и неодбрањиво критикује, покушаше да га на неки начин компромитују и тиме одвоје народ од њега. Али, у томе нису успели, јер је на свако њихово лукаво питање и замку одговарао тако логично, „да га више нико не смеде ништа питати“ (Мт. 22, 15-46; Јн. 8, 111). Најзад решише да га, као „богохулника“ и „политичког“ кривца који „буну народ против цара“, оптуже Пилату. На живо и упорно инсистирање јеврејских старешина, а нарочито због претње да ће ствар тога „политичког“ кривца доспети и пред самог цара, Пилат Исуса осуди на распеће, иако је јавно изјавио да на њему не налази никакве кривице (Јн. 18, 28-40; 19, 1-22; Лк. 23, 1-46; Мк. 15, 1-37; Мт. 27, 1-50). Казна је извршена ван града Јерусалима на брдашцу Голготи. Но његови ученици, који су се за време суђења толико уплашили да су се разбежали, ускоро су после његове смрти на Голготи јавно тврдили – упркос свим претњама и казнама којима су били изложени од стране јеврејске власти – да је он трећег дана по распећу васкрснуо и да су га у току четрдесет дана после васкрсења виђали више пута, говорили с њим, јели с њим, додиривали га и слушали његове речи (Мт. 28, 1-19; Мк. 16, 1-20; Лк. 24, 1-53; Јн. 20, 1-31; 21, 1-25; Дел. ап. 1, 1-14), и да се у четрдесети дан узнео пред

њима са Маслинске горе у небески свет. Само десет дана после тога ученици Христови су доживели један чудесан доживљај који их је духовно просто препородио и преобразио. Наиме, по сведочанству Дела апостолских, док су били на молитви у соби у коју су се склонили на молитву, још увек се прибојавајући Јевреја, чула се силна хука као дување силног ветра. У том моменту се појавише пламени језици, по један над сваким учеником. Ту појаву они су доживели, схватили и осетили као испуњење обећања њиховог Учитеља, да ће им послати Духа Светога (Дел. ап. 2, 1-13; Јн. 14, 25-26; 15, 26). Тога дана они су, препорођени и охрабрени, без икаква страха од претњи и казни, одржали прву јавну проповед о васкрсењу њиховог Учитеља. Тада је у Јерусалиму основана прва хришћанска црквена општина од оних који су поверовали у апостолску проповед (Дел. ап. 2, 1-42).

После тога ученици су се разишли по целој Палестини, а касније и по целом Римском царству, па делимично и ван његових граница, проповедајући хришћанство. Та апостолска проповед је нарочито постигла велики успех кад се апостолима придружио један од бивших најжешћих гонитеља хришћана, млади фарисејски ученик, Савле из Тарса. Он је, пошавши у Дамаск да похвата хришћане који су се тамо били склонили испред његовог гоњења, имао пред самим Дамаском један доживљај услед кога је он из основе променио свој став према Христу, и читав свој животни пут. Сам Савле, доцније апостол Павле, сведочи да је тај доживљај био јављање васкрслог Христа у светлости од које је он ослепио (Дел. ап. 22, 3-21; 1. Кор. 15, 8), па му је после тога вид повратио Христос преко једног свог ученика, Ананија. После тога догађаја Павле постаје најватренији проповедник хришћанства, иако је за своју проповед имао да издржи најтежа гоњења (2. Кор. 11, 23-28), па на послетку и мученичку смрт у Риму за време Неронова гоњења 67. г. Од тада, то јест од доба апостолског па све до данас, хришћански мисионари иду по целом свету проповедајући Христову науку.

Извори хришћанског учења (Свете књиге)

Своје догматско и морално учење хришћанство црпе из писаних извора, или из Св. писма Старог и Новог завета, као и из других старих хришћанских списа који потичу од св. отаца, и који садрже у себи сведочанства о вери првих хришћана и о пракси старе Цркве, па се то назива Светим предањем. Додуше, о важности Св. предања и његовој обавезности не слажу се сви данашњи хришћани. Али у почетку хришћанске историје, све до 16. века, до појаве протестаната, о томе није било никаквих озбиљнијих спорова.

Књиге Св. писма, које хришћани признају за Богом надахнути извор свога догматског и моралног учења, хришћани деле на старозаветне и новозаветне. Оне књиге које су написане пре Христа сачињавају Стари завет, оне које су написане после Христа сачињавају Св. писмо Новог завета. О постанку тих књига опширно и научно расправља старозаветна, односно новозаветна исагогика, а смисао њихове садржине тумачи егзегеза. Овде ће оне, као у каквом катихизису, бити само побројане.

И старозаветне и новозаветне књиге Св. писма хришћани су по садржини поделили у четири групе: законске, историјске, поучне и пророчке. У Старом завету су законске књиге Петокњижје Мојсијево. То су првих пет књига старозаветне Библије чији је писац Мојсије, по древној традицији Израиљаца. У Петокњижју је изложено стварање света, живот првих људи, живот старог човечанства до потопа, и најзад постанак, и историја јеврејског народа до изласка из Мисира и његовог доласка на границу Обећане Земље, Ханана. Осим тога у њима су изложени морални, обредни и грађански закони дати јеврејском народу, па се зато те књиге и називају законским.

У историјским књигама Старог завета изложена је даља историја јеврејског народа, а то су ове књиге (у јеврејској Библији): Књига Исуса Навина, Књига о судијама, Књига о Рути, Прва и Друга књига Самуилова, Прва и Друга књига о царевима, Прва и друга књига дневника, Књига Јездрина, Књига Немијина, и Књига о Јестири.

Поучне књиге Старог завета садрже моралне поуке о животу, животну мудрост, и слављење Бога. У ту групу спадају: Књига о Јову, Псалми Давидови, Приче Соломунове, Књига проповедникова и Песма над песмама.

Пророчке књиге Старог завета садрже у себи највише Божјих опомена јеврејском народу, као и пророчанство о судбини јеврејског народа и о доласку Месије. То су књиге четири велика пророка: Исаије, Јеремије, Језекиља и Данила, и дванаест малих пророка: Осије, Јоила, Амоса, Авдије, Јоне, Михеја, Наума, Авакума, Софоније, Агеја, Захарије и Малахије.

Паралелно старозаветним књигама хришћани су и новозаветне књиге поделили у четири групе, и то: законске, историјске, поучне и пророчке.

Законске књиге у Новом завету су четири Еванђеља и то од Матеја, Марка, Луке и Јована. У њима је изложен живот, рад и наука Исуса Христа. Матеј и Јован су припадали ужем кругу дванаесторице ученика, а Марко и Лука су написали Еванђеље по сазнању од оних личности које су пратиле Христа (Лк. 1, 1-4).

Историјска књига Новог завета је само једна. То су Дела апостолска. У њој је описан догађај оснивања прве хришћанске Цркве и најранија историја из доба апостолског, као и мисионарска путовања апостола Павла.

Поучне књиге Новог завета су апостолске посланице. Највећи број тих посланица (14) написао је апостол Павле, и то: Римљанима, две Коринћанима, Галатима, Ефесцима, Филипљанима, Колошанима, две Солуњанима, две Тимотеју, једну Титу, једну Филимону, и Јеврејима. Осим њега писали су посланице и други апостоли, и то: једну апостол Јаков, две апостол Петар, три апостол Јован, и једну апостол Јуда.

Пророчка књига Новог завета је само Апокалипсис, или Откривење св. Јована Богослова. У њој је у визијама и алегорији описана судбина Цркве, нарочито пред други долазак Христов, у који хришћани верују и очекују га.

Не треба схватити да ова деоба књига значи да у тим књигама постоји само једна врста материјала: у законским само закони, у историјским само историја, у пророчким само пророчанства. Не. Напротив, у свакој од тих књига има и историје и законског материјала, и пророчанства и поуке, само што у одређеној групи преовлађује једна врста материјала по коме је та група књига добила назив.

Догматско учење хришћанства

Хришћанство потпуно усваја старозаветну догматику, али је допуњава извесним елементима који у Старом завету или нису довољно наглашени, или по природи ствари нису ни могли постојати. Због тога што хришћанство усваја старозаветну догматику и етику изражену у Декалогу, оно себе сматра легитимним наследником и продужењем старозаветног монотеизма, само допуњеног новим откривењима. Хришћанство себе представља као *испуњење* старозаветних месијанских нада и очекивања. Оно је *Нови завет*. Када се Св. писмо Старог завета посматра са хришћанског гледишта, оно је само једна припрема за хришћанство, оно је „сенка новозаветне стварности“ (Кол. 2, 16; Гал. 3, 24; Јн. 1, 17; Лк. 16, 16; 24, 44; Мт. 1, 22; 11, 13; 4, 14; 8, 17; 13, 35; 21, 4; 2, 5; 2, 17; 3, 3; Лк. 3, 4; 18, 31; Јн. 1, 23; Јн. 1, 45; Јн. 12, 38; Дел. Ап. 2, 16 итд.). Позната је изрека *Novum Testamentum in Veteri latet, Vetus in Novo patet*. (Нови завет је у Староме скривен, а Стари завет у Новоме откривен).

Ево укратко тих хришћанских допуна старозаветној догматици:

1) Бог је један, каже старозаветни монотеизам. Сасвим тачно! – одговара хришћанство. Али у тој једној јединственој и неразделивој Божјој суштини постоје три лица Божја: Отац, Син и Свети Дух.

2) Бог делује у свету и јављао се оцима изабраног народа на разне начине, тврди старозаветни монотеизам. И то је сасвим тачно, одговара хришћанство. Само то још није све!

Не само што се Бог својим промислом меша у ток догађаја у свету, не само што се на разне начине јављао оцима изабраног народа, и говорио кроз пророке, него је Он из превелике љубави према роду људском примио на себе људску природу и поживео с људима, да би их спасао од вечне пропасти која би им следовала због греха (Јн. 3, 16; Мт. 20, 28). „Цар небесниј за челољубије на земљи јависја и с челољубије поживе“, то је поетским начином изражена основна, специфично хришћанска, догма о којој говори апостол Павле: „Велика је тајна побожности, Бог се јави у телу“ (1. Тим. 3, 16).

Том својом догмом хришћански новозаветни монотеизам је ближи, конкретнији и опипљивији од старозаветног. Бог старозаветног монотеизма, ма колико да је својом силом, дејством и промислом присутан у свету и у историји човечанства, још увек је знатно даље од природе човечје него што је то Бог новозаветног, хришћанског монотеизма. Јер, по хришћанству, Бог постаје човек, живи са људима у правим овоземаљским околностима као и сваки други човек, у свему подобан нама осим греха. Ближи и тешњи однос Бога и човека, то јест религиознија религија, него та коју нам излаже хришћанска догматика, не може се ни замислити ни остварити.

А како се десила и остварила та велика тајна? По превечном савету Свете Тројице – каже хришћанска догматика – Друго Лице Свете Тројице, Бог Син, примио је на себе потпуну људску природу осим греха, и на тај начин који је за људско знање и разумевање непостижан, оваплотио се од Духа Светог и Марије Дјеве и постао човек (Лк. 1, 26-38). Родивши се у Витлејему, а живећи у Назарету, до своје тридесете године био је непознат свету. А тада је изишао на своју јавну проповед, говорећи о себи да је Он обећани Месија, Христос, чији су долазак најављивали старозаветни пророци. Он је дошао да спасе не само израиљски народ, још мање да оснује неко политичко јеврејско царство, него да као суштински Син Божји, као Богочовек, својом смрћу и васкрсењем победи смрт и избави род Адамов од Божје осуде на вечно проклетство због прародитељског греха (Јн. 3, 16; Рим. 5, 12; 1. Кор. 15, 21-22). Тако, дакле, Бог који је некад, како то тврди старозаветни монотеизам, „оцима нашим говорио кроз пророке, у последње време – каже новозаветни монотеизам – говорио нам је кроз Сина“ (Јевр. 1, 1).

Тако, ето, учи хришћанство о Богу, и ту своју науку доказује Христовим чудесима, специјално чудом Христова васкрсења, које је у новозаветном Св. писму (1. Кор. 15, 14) проглашено за основ и камен темељац целокупне хришћанске религије и теологије. Такође као доказ наводи хришћанска теологија остварење пророштава старозаветних пророка на личности Исусовој, и Христових пророчанстава на Јеврејима, Јерусалиму (Лк. 19, 41-44), на његовим ученицима (Мт. 10, 17-22) и на Њему самом (Мт. 16, 21; 17, 23; 20, 18-19; Мк. 8, 31-33; 9, 30-32; 10, 32-52; Лк. 9, 22-27; 9, 43-45; 18, 31-43).

3) Али ни то још није све. Христос је установио своју Цркву (Мт. 16, 16) кроз коју, по учењу хришћанске догматике и веровању хришћана, делује Дух Свети освећујући људе и помажући им у њиховом моралном усавршавању, својом благодаћу која се верницима даје кроз свете тајне. Они чланови Цркве који, користећи се благодаћу Духа Светог, постигну велику меру светости, уживају поштовање осталих хришћана као светитељи. Најсветија личност међу свим људским бићима, по учењу хришћанске догматике, јесте Света Дјева Марија, Мајка Христова, Богородица; или речено строго догматски: Права Богородица (Лк. 1, 28; 41-43; 48).

Човек је круна стварања Божјег у видљивом Свету. Он је једино биће у видљивом свету које је створено по слици Божјој (Пост. 1, 27). Човек је по својој природи и достојанству пред Богом „мало мањи од анђела“ (Пс. 8, 5). Тако учи старозаветни монотеизам. То исто, без икакве резерве, усваја и новозаветни хришћански монотеизам. Али се његова антропологија не завршава тиме, него ту слику о достојанству човека допуњава учењем о паду, искупљењу и васкрсењу човека. Човек је греховним падом постао у односу према Богу „чедо гњева“. Доласком Христовим и искупљењем које је Христос извршио,

човек више није „чедо гњева“, нити „роб Божји“, него по благодати син Божји (Рим. 3, 23-25; 5, 12 и 18; Гал. 4, 1-7). Отуда се хришћанин обраћа Богу као *своме Оцу* који је на небесима, што је у старозаветном добу било нечувено.

Душа људска по учењу и старозаветног и новозаветног монотеизма бесмртна је (Пост. 25, 8; 49, 33; Књ. Проп. 12, 7; Мт. 10, 28; 22, 32; Лк. 16, 19-31; 23,43; Филип. 1, 23; 1. Петр. 3, 18-20; Апок. 6, 9-10), и после смрти тела борави у духовном свету у онаквим околностима какве је заслужила својим земаљским животом, и какве одговарају њеним моралним квалитетима, све до дана општег васкрсења, када ће се поново сјединити са својим васкрслим и преображеним телом, да би човек као интегрална личност изишао на општи и коначни суд Божји приликом другог доласка Христовог. После тога настаје вечни живот будућег века у околностима сасвим другачијим од садашњег живота.

То је у кратким потезима догматско учење новозаветног хришћанског монотеизма. Оно је у сажетом облику и званичној црквеној формули изражено у Никејско-цариградском символу вере, који гласи:

„Верујем у једног Бога, Оца, сведржитеља, створитеља неба и земље и свега видљивог и невидљивог.

И у једнога Господа Исуса Христа Сина Божја јединородног, од Оца рођеног пре свих векова. Светлост од светлости, Бога истинитог, од Бога истинитог, рођеног, нествореног, једнобитног са Оцем, кроз кога је све постало.

Који је ради нас људи и ради нашега спасења сишао с небеса и оваплотио се од Духа Светог и Марије Дјеве и постао човек.

И који је распет за нас у време Понтија Пилата и страдао и погребен био.

И који је васкрснуо у трећи дан, по Писму.

И који се узнео на небеса и седи с деоне стране Оца.

И који ће опет доћи са славом, да суди живима и мртвима, и његовом царству неће бити краја.

И у Духа Светог, Господа животворног, који од Оца исходи, који се заједно са Оцем и Сином поштује и слави, који је говорио кроз пророке.

У једну, свету, васељенску и апостолску Цркву.

Исповедам једно крштење за опроштење грехова.

Очекујем васкрсење мртвих.

И живот будућег века – Амин“.

Морално учење новозаветног монотеизма

Хришћанство у целини усваја старозаветни морал изражен у Декалогу. Али дух старозаветног морала који је сав био прожет страхом од Бога, и заснован на томе страху, хришћанство разведрава духом љубави. Страх од Бога је добар мотив за морални живот човека, као што учи старозаветни монотеизам. С тим се хришћанство слаже и усваја то. Али, додаје: далеко је боља и важнија љубав према Богу, јер Бог управо и јесте љубав по својој суштини (1. Јн. 4, 16). Испуњавање Божијих заповести је неопходно. Но, далеко је боље испуњавати их из љубави према Богу и ближњему, него из страха од Божје казне. Зато Еванђеље свом снагом наглашава две највеће заповести: „Љуби Господа Бога евога свим срцем својим, и свом душом својом, и свом снагом својом, и свом мишљу својом“, и „Љуби ближњег свог као самог себе“ (Лк. 10, 27).

У старозаветном моралу је нарочито живо истакнута идеја правичности: „Око за око, зуб за зуб“ (2. Мојс. 21, 24). Тај принцип као израз једне савршене правде и правичности није лош. Он је опомена нападачу да има у виду шта очекује, и нападнутоме осветнику да у својој освети не претера те да узме целу главу за један зуб. Али хришћанство наглашава да је за морални живот далеко боља љубав, милост и опраштање. Правда кроз грехољубиву људску

природу може врло лако да се претвори у злобу и освету. А љубав је ван те опасности. Она „не чини ближњему зла“ (Рим. 13, 10; 1. Кор. 13, 4-7). Љубав рађа опраштање и спречава злу крв. Она је по учењу хришћанске етике савршенство. Она је испуњење закона (Јн. 14, 15).

Све то не треба схватити као неки антагонизам између старозаветног и новозаветног морала. Христос изричито каже да није дошао да укине старозаветни морални закон него да га испуни (Мт. 5, 17). Та допуна старозаветног морала хришћанским моралом љубави, то је *усавршавање* старозаветног морала, али ипак засновано на старозаветној Библији у којој су оне две заповести о љубави према Богу и ближњем такође речене (5. Мојс. 6, 5; 3. Мојс. 19, 18), само што су у Старом завету оне биле претрпане разним другим прописима и заповестима тако да су остале у дубокој позадини, једва примећене. Међутим етика хришћанског новозаветног монотеизма истиче те две заповести у први план, као најважније у целом закону и пророцима (Мт. 22, 37-40). Осим тога, појам ближњег у новозаветној хришћанској етици је далеко шири него у старозаветној. По старозаветној етици ближњи је човеку само човек исте народности и вере, Јевреј Јеврејину (2. Мојс. 2, 11-14, 3. Мојс. 19, 18). По новозаветној етици ближњи је човеку сваки човек који добро чини, без обзира на народност и веру, чак и национални непријатељ, што јасно следи из Христове приче о милостивом Самарјанину (Лк. 10, 29-37). Хришћанска етика тражи љубав и према непријатељу (Мт. 5, 43-48). По својој етици хришћанство је религија апсолутне љубави, као што је по својој догматици религија искупљења, васкрсења и вечног живота.

Смисао и вредност живота

Старозаветни монотеизам је у основи оптимистичан. Свет је дело Божје, живот је дар Божји, према томе егзистенција има позитивну вредност, а не негативну као по будизму. То је основа библијског оптимизма. Но тај библијски оптимизам је битно различит од Лајбницевог оптимизма. Лајбницов оптимизам је заснован на једној логичкој дедукцији о чијој се оправданости може дискутовати. Библијски оптимизам, међутим, заснован је на чињеничном стању. Овај свет није најбољи од свих могућих светова, као што је то Лајбниц учио, али је сам по себи ипак „веома добар“, по процени Библије (1. Мојс. 1, 31).

Но, у томе свету који је, иначе изишао из руку Божјих „веома добар“ пре него што се појавио први грех, има сада много зла. Толико много, да је Бог покрај разних других казни, казнио једном приликом цело човечанство потопом (1. Мојс. 6, 5-13). Јасно је, дакле, да би од овог конкретно датог света био бољи онај свет у коме не би било потребе за казнама и потопом. Па ипак, при свим тим недостацима, који су се због греха појавили у свету, ипак је егзистенција нешто позитивно, нешто што је несравњено боље од неегзистенције, или апсолутне нирване, а свет је као целина нешто изванредно лепо, нешто достојно дивљења и усхићења (Псалам 104).

Додуше, као што је напред опоменуто, у старозаветним књигама има песимистичних тонова и мисли, нарочито у Књизи проповедниковој (1, 2; 3, 19). Но, свет изгледа Проповеднику тако тужан и безвредан једино кад га посматра у атеистичкој перспективи. Њему су читав живот и свет бесмислени и „мука духу“ само под условом да нема Бога и његовог суда. Али како по дубоком уверењу Проповедниковом Бог постоји, то је онда живот ипак радост, јер је Божји дар (Проп. 9, 7), а правда и мудрост Божја ипак ће најзад тријумфовати, „јер ће свако дело Бог изнети на суд“ (Проп. 12, 14).

Целу ту старозаветну оцену света и живота хришћанство усваја без резерве. И оно тврди да у свету има зла, чак да овај свет „у злу лежи“ јер је „у власти нечастивога“ (1. Јн. 5, 19). По њему је овај живот са својим сластима само „сјен и сонније“ (сенка и сан) – тако каже једна погребна песма. Но, при свем том хришћанство је далеко од песимизма. Оно је у основи оптимистично, као и старозаветни монотеизам. Оправдање оптимизма хришћанство налази у васкрсењу Христовом и у општем васкрсењу. Радост васкрсења и вечног блаженог

живота је толика, да је кадра преобилно накнадити све патње којих има много у овом свету, „који у злу лежи“. Али пошто је свет дело Божје, и пошто промисао Божји рукује догађајима у свету, то је оптимизам ипак основна црта хришћанског погледа на свет.

И још нешто више. Хришћанство учи да човек већ и у овом свету, који у злу лежи, може постићи унутрашње духовно блаженство ако свој живот управља према принципима из којих се рађа блаженство већ овде на земљи, а још више у небеском духовном свету. Ти принципи, који иначе чине суштину хришћанских моралних дужности човека према самом себи, изложени су у познатој Христовој беседи на Гори, а специјално у науци о блаженствима. Ако је ко сиромашан духом неваљалства, духом овога света, ако је у покајању расплакан због својих греха, ако је кротак, ако је гладан и жедан праведности, ако је милостив, ако је чиста срца, ако је миротворац, ако страда на правди Бога, ако трпи гоњења због Христових имена, такав човек је блажен јер ће имати радост на земљи и велику награду на небесима (Мт. 5, 3-12).

Култ у хришћанству

Култ у хришћанском монотеизму се развијао постепено. Од скромних молитвених састанака по приватним кућама „ради ломљења хлеба“, тј. ради свете тајне причешћа, како је то било обављано у апостолско доба, па до величанствених храмова са врло свечаним богослужењима. Данас у свету постоје многобројни хришћански храмови од којих су многи права ремек-дела архитектуре, вајарства и сликарства, о чему нас опширно обавештава историја хришћанске уметности. Осим тога у хришћанском богослужењу је и музика богато примењена, тако да и у црквеној музици има ремек-дела која су компонована баш за сврху што велелепнијег богослужења.

Покрај те спољашње свечане форме хришћански култ се одликује често и богатом симболиком и топлим и дубоком мистиком којом се изражава суштина хришћанске вере и морала. Вера у васкрсење, као основ хришћанске догматике (1. Кор. 15, 14), и љубав према Богу као основ хришћанске етике, изражене су у хришћанском култу. Недеља као дан васкрсења Христовог узета је у хришћанству као дан празновања уместо старозаветне јеврејске суботе. Ускрс је у хришћанству празник над празницима и празнује се врло свечано као годишња успомена на догађај Христовог васкрсења. Осим тога недеља се у хришћанству празнује не само као седмична успомена на васкрсење Христово – оно је послужило само као разлог за избор недеље као седмичног празничног дана – него се недеља празнује и као успомена на извршење спасоносног искупитељског дела Христовог и као почетак новог века Христовог.

У хришћанском култу нема приношења крвних жртава као што је то било у старозаветном монотеизму. По хришћанском учењу старозаветне жртве су имале само сликовито значење. Оне су по веровању хришћана и по тврдњи новозаветних светих књига биле типске, пророчке праслике оне праве и једине жртве коју је Христос учинио, приневши себе на жртву за грехе света, као што пише у Св. писму (Јевр. 7, 26-27; 9, 8-14; Јн. 1, 29; Јн. 6, 48-55; Лк. 22, 19-20). Зато се у хришћанској цркви приноси жртва у виду хлеба и вина, који се по тврдњи Еванђеља (Лк. 22, 19-20) и посланица (1. Кор. 11, 24-25), и по вери старих хришћана, силом Духа Светог тајанствено претвара у право тело и праву крв Христову, док по учењу разних протестантских група то представља само успомену на последњу Христову вечеру пред распеће. Тиме се хришћани причешћују на литургији која је најважније хришћанско богослужење између многобројних обреда и молитвословља којима Црква пропраћа живот хришћана у разним приликама.

Осим причешћа хришћански монотеистички култ зна и за још шест светих тајни (код протестаната само две) кроз које се, по веровању хришћана, човеку даје благодат Духа

Светога, а то су: крштење, миропомазање, причешће (већ споменуто) покајање, свештенство, брак и желео-освећење. О свему томе опширно говори хришћанска литургија.

Разни облици хришћанства

Као што је познато из историје Цркве, хришћанство је у самом почетку своје појаве било гоњено у Римском царству, око три стотине година. После тога страшног периода у коме су страдали многа хришћански мученици, цар Константин је 313. године издао указ у Милану којим је прокламована слобода хришћанске вере. Од тада па до пред крај првог светског рата настаје такозвана константиновска ера у историји хришћанске Цркве, која је трајала више од 1600 година. У пламену првог светског рата и револуција, као у каквом свеопштем пожару, нестало је хришћанских царевина и царева, па хришћанство почетком 20. века улази у нови период свога постојања, период по много чему сличан оном предконстантиновском периоду.

Тек што је хришћанство добило слободу у Римском царству, појавише се једна за другом многе јереси и разна догматска схватања која су потресала живот Цркве врло дуго. Тих јеретичких покрета који су се дизали против званичне црквене науке и организације било је и у најранијем добу хришћанства и кроз целу историју. Они су се узајамно смењивали. Али између 9. и 11. века дошло је до сукоба представника западног и источног хришћанства, између римских папа и источних патријараха, специјално цариградског. Овог пута спор се није водио због неких крупних догматских разлика или етичких схватања – те разлике су се тек касније умножиле – него се овом приликом свом силином разбуктао спор црквено-правне и црквено-политичке природе. Чак се може рећи да су тај спор припремиле, па и појачале културно-националне разлике између грчког истока и латинског запада.

Главни разлог сукоба била је борба за првенство и власт. Представници западног хришћанства, римске папе, захваљујући стицају разних историјских околности, а и својој смишљеној и спретној црквеној политици, успеле су да у току векова свој ауторитет и црквено-канонску власт наметну целом западном хришћанству. У 9. веку учинило им се да је згодна прилика да то учине и са источним делом хришћанске Цркве. Но, исток се тој тежњи римских папа енергично одупро. И док је запад износио и историјске и теолошке разлоге, доказујући да су римске папе ту власт имале од самог почетка хришћанства, да су је добиле од апостола Петра, а Петар од самог Христа, позивајући се на еванђелски текст (Мт. 16, 16-19), исток за аргументе такве врсте није хтео ни да чује. Све је то источна теологија огласила за западњачке новотарије непознате источној и целокупној старој хришћанској Цркви, као и друге неке канонско-дисциплинске, литургијске и догматске западњачке новотарије.

Та борба између истока и запада због папских претензија трајала је са разним повременим прекидима и измирењима све од средине 9. века па до 1054. године, када су узајамним проклетством једни друге искључили из црквене заједнице, прогласивши ону другу страну расколничком, па чак и јеретичком. Од тада имамо два облика хришћанства: источно и западно, или васељенско-православно и римокатоличко. Између њих су и раније постојале неке незнатне литургијске, дисциплинске, па и догматске разлике (на пример додатак осмом члану симбола вере „Филиокве“), али после тога разлике су се све више гомилале, и то не само литургијске, него и канонске (на пример целибат западног свештенства), па чак и догматске: папски примат, „Филиокве“, чистилиште, сувишна добра дела светитеља, индулгенције, безгрешно зачеће Богородице (тј. веровање да је она зачета и рођена без прародитељског греха), и најзад догма о папској непогрешивости. Све те догме православни одбацују а римокатолици признају. Политичко-историјски догађаји у току векова често су доносили праву закрвљеност између источних и западних хришћана. О свему томе опширно говоре историја Цркве, црквено право и упоредно богословље као посебне теолошке науке.

Касније, у 16. веку, у скоро свим земљама где је постојао римокатолицизам, осим Италије и Шпаније, букнуо је снагом вулканске ерупције један бунт против папства, против римокатолицизма уопште, а поводом продавања индулгенција, или папских опроштајница. Тада се рађа Лутерова, Цвинглијева и Калвинова реформација. Римокатолицизму је тада била запретила велика опасност од протестантизма, јер се реформација, као каква епидемија, незадрживо и несавладљиво ширила по скоро свим земљама које су дотле биле чисто римокатоличке, и чији су владари били чак званични заштитници римокатоличке вере. Тако се у историји Цркве, покрај већ постојећег православља и римокатолицизма, рађа и трећи облик хришћанства, протестантизам.

Овде се нећемо упуштати у расправу који од та три облика хришћанства изражава баш оно право, оригинално хришћанство; који од њих правилније интерпретира и тумачи Св. писмо; који је од њих она права Христова Црква. Та проблематика припада упоредном богословљу и оном делу апологетике који говори о Цркви. Овде ћемо покушати да изнесемо само опште карактеристике сваког од та три облика хришћанства који се међусобно више разликују по духу него по догми и моралу.

Православље

Црква која има своје вернике углавном у источним крајевима Европе назива се, по том свом географском положају, „Источна“, иако је тај назив данас потпуно беспредметан, јер свих хришћана има на свим меридијанима. Она се назива такође и ортодоксна, што значи правоверна или, како је та грчка реч – без довољно очигледних разлога – преведена на словенске језике, *православна*. Отуда се целокупна њена наука и дух назива православљем.

Прва особина православља јесте строго чување континуитета црквене вере и црквеног устројства. Православна Црква се стара да догматским одлукама васељенских сабора ништа суштински ново не дода, нити од њих штогод одузме.

Друга битна особина православља је саборност или католичност. То значи Православна Црква хоће да сабере у себе све народе, све људе свих земаља, све генерације свих времена без обзира на узраст, пол, народност, расу, друштвени положаји географске услове. Она је васељенска. Њена догматика, етика и литургија намењене су целом свету, без икаквих ограда.

Трећа особина православља је децентрализована организација. Православна Црква нема неки свој географски нити административни центар, него је издељена на поједине аутокефалне (самосталне) помесне цркве које су потпуно самосталне у својој финансијској пословању и у административном и црквеноправном поретку. Јурисдикције појединих аутокефалних цркава обично се поклапају са националном територијом појединих народа који као целине, или бар већим својим делом, припадају православљу. Али то не мора увек да буде баш тако. Било је и има често и одступања од тог принципа.

Но, при свој тој административној децентрализацији и расцепканости, Православна црква ипак сачињава једну духовну целину, јер аутокефалност не укључује у себи право неке аутокефалне цркве да мења догме, морално учење, литургику и опште каноне. Унутрашње, суштинско, јединство целокупне Православне цркве састоји се баш у том јединству вере, јединству благодати, јединству молитве и литургије, јединству црквене дисциплине и јединству црквене јерархије, тако да се верник и свештеник сваке посебне аутокефалне цркве осећа у свакој другој аутокефалној цркви као у својој.

Глава Православне цркве је, по учењу православне теологије, сам њен Оснивач Господ Исус Христос, а видљива врховна власт управљања и учења не припада ни једном епископу, нити патријарху лично, него само васељенском сабору. Његове одлуке су обавезне за целу Цркву, а ниједна помесна аутокефална црква не може мењати одлуке васељенског сабора. Православна Црква признаје до сада само седам васељенских сабора, и то: 1) Никејски 325. г.

2) Цариградски 381. г. 3) Ефески 431. г. 4) Халкидонски 451. г. 5) Цариградски 553. г. 6) Цариградски 681. г. и 7) Никејски 787. г. Ти сабори су били сазивани због великих теолошких спорова да би се утврдило православно, ортодоксно, веровање за разлику од хетеродоксног, јеретичког, а и да би се донели извесни канони за регулисање тадашњих практичних проблема Цркве. Свих ових седам сабора признала је целокупна Црква па су зато васељенски.

Православној теологији је потпуно туђ, стран, протестантски рационализам и римокатоличка схоластика. Не значи то да она одбацује људски разум и философију. Признаје она њима вредност која им припада, али наглашава да су и људски разум и људска философија и наука чисто људска ствар и да као такви имају само релативну вредност, јер могу да буду подложни – па често и јесу – разним заблудама и омашкама. Зато теологија, то јест догматика, може и треба да буде заснована само на Божјем открићењу које се усваја образложеном вером, а не каквим слепим и фанатичким пијетизмом, а још мање каквим охолом „плотским мудрованијем“ и надувеним рационализмом. Научни метод православне теологије изражен је у црквеном песништву: „Сердце моје страхом твојим да покријетсја, смиреномудрствујушчеје да не вознесшејесја отпадет од Тебе, Всешчедре“. („Срце моје нек се покрије страхом и смиренумљем, да не би погордивши се, отпало од Тебе, свемилостиви“). А богатство богопознања, по схватању православља, постиже се само помоћу благодати Светог Духа. „Свјатим Духом боговједјеија богатство, зрјенија и премудрости. В њем бо свја отеческаја вељенија Слово откривајет“ (Богатство богопознања, духовног сагледања и премудрости постиже се Духом Светим. Јер кроз њега Бог Реч открива све Очеве наредбе). А ово дејство Духа Светог у богопознању постиже се по учењу светих отаца, чија је теологија за православље меродавна, путем личног подвига и аскезе којим православна теологија добија извесну врсту емпиричке заснованости. Тако дакле, аскеза, мистика и религијски емпиризам улазе у битне особине православља.

И заиста, православље као целина оставља утисак једне свете и топле мистике која се нарочито изражава кроз православно богослужење, специјално кроз литургију, и кроз празнике у којима православни хришћанин мистично доживљује и преживљује моменте из живота Христовог: Рођење, Богојављење, Распеће, Васкрсење, Вазнесење; или свете догађаје из историје Цркве. Та мистика у практичном животу мирских људи претвара се у неку врсту идиле, свете идиле, изражене кроз црквено песништво и псалме: „Господ крјепост људем својим даст, Господ благословит људи своја миром“. (Господ ће дати снагу народу своме, Господ ће благословити миром народ свој). „Восхваљатсја преподобнији во славје и возрадујутсја на ложах својих“. „Возвеселитсја праведник о Господје и уповајет на њего“. (Праведник ће се веселити у Господу и уздати се у Њега). „Окрест трапези твојеја јако стеблије видја ишчидија твоја, радујсја и веселисја приводја сија Христови Пастиреначалинику“. (Гледајући око трпезе своје децу своју као стабла, радуј се и весели се, приводећи их Христу Врховноме Пастиру). А у животу монаха та мистика се претвара у мистичну екстазу, у доживљај непосредног додир са Богом о чему такође има израза у црквеном песништву које каже да „Пустинним живот блажен јест, божественним раченијем воскриљајушчимсја“ (Код пустињака који су прожети божанском љубављу живот је блажен).

Постоји још једна особина православља, за разлику од римокатолицизма и протестантизма, то је национализам. Проблем национализма искрсава, и увек је искрсавао, пред сваку идеологију, била она политичка, економска, философска или религиозна. С тим проблемом сусрело се и најраније хришћанство. Из Св. писма видимо да је већ у првој хришћанској општини било извесних националних трвења између хришћана јеврејског и грчког порекла (Дел. ап. 6, 1), иако је хришћански принцип био и остао: „Нема више ни Јудејина ни Грка, нема ни роба ни слободњака, нема више ни мушко ни женско, јер сте сви ви једно у Христу Исусу“ (Гал. 3, 28). Али по православном схватању то духовно јединство хришћана у Христу не пориче, нити може порећи, чињеницу да постоје разни народи који

имају своје национално биће, своје националне особине, свој национални менталитет, културу, државу, природно право на егзистенцију. Ту чињеницу Христос не само што не превиђа, него управо рачуна с њом, кад јавивши се после васкрсења својим апостолима, којима је преко Св. Духа дао способност говорења разних језика (Дел. ап. 2, 3-11), заповеда: „идите и начините све народе мојим ученицима“ (Мт. 28, 19). Дакле, народи као целине треба да буду делови Његове свеопште васељенске Цркве. Тај принцип применила је Православна црква у својој организацији па су се тако формирале поједине националне цркве, које су преузеле дужност васпитача православних народа, а стицајем историјских околности чак и носиоца и чувара националне свести тих народа, и улогу цемента народног јединства. У томе се понекад толико ревновало, да се православна вера спојила са националном свешћу православних народа, па се стално наглашавао „народни“ карактер Православне цркве, превиђајући чињеницу и доктрину да је Православна црква по своме учењу и по својој суштини „једна, света, васељенска и апостолска“.

Православље је кроз своју историју постигло веома висок културни домет и оставило општечовечанској култури веома богат прилог како кроз своју теологију, тако и кроз народну књижевност појединих православних народа у којој се јасно опажа веома јак утицај православља, као на пример у српским народним песмама; затим кроз белетристику и философију нарочито руску, у којој православље чак и данас оставља свој печат и траг; затим кроз разне друге врсте уметности: архитектуру, сликарство, музику, где има великих ремек-дела код свих православних народа, о чему нас опширно обавештава историја уметности.

Православна црква је у својој историји доживљавала врло трагична, тешка и дуготрајна страдања и гоњења: тежа него икоја друга хришћанска вера. Све је то оставило дубока трага на њеном животу.

Данашња ситуација Православне цркве у свету оптерећена је веома озбиљним и тешким проблемима изазваним друштвеним и политичким променама које су последице двају светских ратова и револуција. Ти проблеми су разноврсне природе: опште-политичке, економске, па чак и канонске. Срећом православље је поштеђено бар од доктринарних, теолошко-догматских проблема и спорова. Но у сваком случају један нови свеопшти сабор Православне цркве имао би да се позабави разним питањима бар канонске и црквено-политичке природе.

Мисионарење Православне цркве по свету толико је незнатно у поређењу са другим мисијама, да се о њему једва може и говорити. Па ипак, у последње време Запад се веома живо интересује за православље, а и у Африци се, тако рећи спонтано, родила Православна црква у Уганди, Кенији и Заиру која стоји под руководством Александријске патријаршије, као што и аутономна Јапанска православна црква стоји под окриљем Московске патријаршије. Сви ти покрети, у општој ситуацији у којој се налази православље у свету, представљају једну ведру ноту и наду православља, али која се још увек једва назире на далеком, далеком хоризонту будућности, тако да још увек није сигурно да ли та далека нада није ништа друго до само једна фатаморгана.

Што се тиче броја православних у свету, на то питање је врло тешко одговорити, јер не постоје неоспорни статистички подаци. Процене о броју православних крећу се од 120 до 170 милиона. И та бројна неизвесност је такође последица и одраз опште ситуације у којој се налази Православна црква.

Римокатолицизам

Римокатолицизам такође поседује – као и православље – оне опште особине хришћанског монотеизма, како је напред изнесено. Но покрај тога, он има својих специфичности којима се разликује од православља и протестантизма. Пре свега, за разлику од протестантизма, и он остаје на терену традиције, Св. предања, али није у канонима, па ни

у догми, онако строго конзервативан као православље. Он је еластичнији и сразмерно се веома брзо прилагођава новим ситуацијама. Он не преза чак ни од доношења и проглашавања нових догми којима се разликује од Православне цркве, и то чак и по цену опонирања ранијим васељенским саборима. Православна полемика са римокатоличком теологијом своди се заправо на доказивање да су специфично римокатоличке догме („Филиокве“, папски примат, папска непогрешивост, безгрешно зачеће Богородице, вера у чистиште, индулгенције, сувишне заслуге светитеља, учење о конкомитанци на чему почива пракса причешћивања верника само под једним видом) новотарије, непознате старој Васељенској Цркви. Римокатолици са своје стране одговарају да те догме имају свој основ у Св. писму, Св. предању и потребама Цркве.

Римокатолицизам је сав прожет јуридичким, правничким, духом, што се огледа у његовој пракси и чврстој организацији. Захваљујући том правничком духу, а дабоме и историјским околностима, он је у средњем веку постао држава. Могло би се рећи држава над државама, јер је папа делио круне владарима, а с обзиром на праксу да Римокатоличка црква свој правни статус у појединим државама и данас решава конкордатом, а конкордат је билатерални уговор двеју држава, то се онда римокатолицизам практично јавља као нека врста државе у држави, због чега је често Римска црква имала сукобе, каткад и врло драматичне, са разним световним властима, а понекад је долазило чак и до правих ратова папа са појединим владарима и државама.

Свестрана активност је такође једна од битних особина римокатолицизма. Римокатолицизам хоће да учествује, и стварно учествује, у свим актуелним проблемима људског живота, од дипломатије и политике, па преко економије, банкарства, философије и просвете, све до последњих социјалних, педагошких па и сексуалних проблема. Та његова особина чини га вечито младим, савременим и актуелним.

Римокатоличка теологија, иако је имала своје мистичаре у средњем веку, ипак је далеко више рационална, интелектуална, схоластичка. Схоластички метод је једини метод римокатоличке догматике. Као што је познато, и напред речено, по схоластичкој философији има истина до којих можемо доћи самим разумом а има их до којих долазимо само натприродним откривењем које усвајамо вером. Тај принцип је изражен чак и у једној од римокатоличких црквених песама:

„Дивној, дакле тајни овој
Клањајмо се смерно сви
.....
Вјера души човјековој
Нек спознање допуни“

Код својих верника Римокатоличка црква негује и развија велики и веома жив смисао за чудеса разних светаца, а нарочито Мајке Божје. Такозвана појава стигматизације (јављање рана Христових на телу појединих светаца) је феномен који се јавља само у римокатолицизму. Јављање Мајке Божје у разним приликама и околностима је честа тема у римокатолицизму. Најчувеније је јављање Богородице девојчици Бернадети у Лурду да би јој открила и пред целим светом потврдила тачност римокатоличке догме о безгрешном зачећу Богородице, јер се она Бернадети тако и представила: „Ја сам безгрешно зачеће“ – каже римокатоличка теологија.

У области културе човечанства римокатолицизам је допринео лавовски део. Иако је Римска црква долазила у оштар сукоб са појединим философима, на пример са Ђорданом Бруном, и са појединим наукама, на пример са астрономијом у периоди рађања нове астрономије, ипак је она све то накладила и далеко надмашила, отварањем својих универзитета и активним учествовањем у свим областима науке, философије и уметности.

Али, покрај свих тих особина, права суштина римокатолицима као верског система јесте папство. Папски примат и папска непогрешивост, то је оно што чини срж римокатолицизма као вере. Папа је, по веровању римокатолика, наследник светог Петра и заменик Христов на земљи, *Vicarius Filii Dei*. Он је видљива глава Цркве. Поједини римокатолички теолози иду чак тако далеко да кажу „папа је живући Крист на земљи“. Без папства нема римокатолицизма. Све је потчињено папи. Папа је изнад васељенског сабора. Кад би се римокатолицизам одрекао таквог учења о папи, он би престао да буде римокатолицизам.

Мисионарење римокатоличке Цркве по целом свету толико је живо, да она данас бројем чланова далеко надмашује и православне и протестанте узете заједно. Римокатолицизам не само међу хришћанима, него и међу свим светским религијама представља најмногбројвију групу, са импозантном цифром од преко четири стотине милиона верника.

У својој историји римокатолицизам је крај све своје окретности и еластичности ипак имао и тешких момената, но ни издалека онако дугих и тешких трагедија као што их је имала Православна црква. Од тих великих недаћа римокатолицизам је био поштеђен. Свакако је и то један од разлога што је он у свету постигао веће успехе него Православна црква. Светски капитал, светска политика, светска штампа, просвета, све то стоји у великој мери под утицајем римокатолицизма, далеко више него под утицајем Православне цркве.

Светска ситуација после првог, и нарочито после другог, светског рата донела је велике бриге и проблеме Римокатоличкој цркви, и то како спољашње, тако и унутрашње. Због тога је папа Јован XXIII и сазвао други ватикански концил да би се пронашле нове смернице и нове контуре делатности Римокатоличке цркве у данашњем свету.

Протестантизам

Протестантизам је трећи облик хришћанства. Он није ни по чему јединствен. Постоје различите гране протестантизма, а у протестантској теологији различити правци, тако да је он веома шарен. У погледу црквене организације протестантизам показује најмање јединства. Већ од самог почетка реформације појавила су се три реформатора: Мартин Лутер чије су присталице основале Евангелистичку цркву, а радикалнији реформатори су били Калвин и Цвингли чији су следбеници, ујединивши се, формирали Реформатску цркву. Нешто касније, у току борбе реформата и римокатолика, у Енглеској се црква одваја од римског папе, па задржавши римокатоличке обреде, а усвојивши добрим делом протестантску догматику, настаје Англиканска црква. Доцније се на терену протестантизма појављују безбројне секте, нарочито у Северној Америци, од којих су најмногбројнији баптисти и методисти, а у данашње време најагресивнији суботари (адвентисти седмог дана) и Јеховини сведоци који желе да васпоставе извесне старозаветне прописе (о суботи, деоба јела на чиста и нечиста) који се у Новом завету, по схватању старих хришћана, сматрају дотрајалим и преживелим (Дел. ап. 10, 13-15; 15, 24-29; 21, 20-21; 1. Кор. 10, 25; Гал. 3, 23-24; 4, 8-11; Кол. 2, 16; Јевр. 8, 13; 10, 9). Друга карактеристика ових двеју јудаистичких секти јесте хилијазам. По њиховом веровању ускоро ће доћи Христос по други пут и основати своје хиљадугодишње царство. По једнима то царство ће бити на небу куда ће Христос одвести васкрсле праведнике да би с њима живео хиљаду година, а по другима хиљадугодишње царство Христово биће на земљи, па ће онда после хиљаду година Христос поново доћи да васкрсне грешнике да им суди, то јест да их вечним огњем дефинитивно уништи.

Оне напред споменуте главне гране протестантизма деле се по теологији у два правца: ортодоксални и либерални. Ортодоксални задржава догме које је Лутер наследио још из старе Цркве, то јест Никејско-цариградски и такозвани апостолски символ вере, а либерални правац одбацује стару догматику и тиме служи као идеалан терен за успостављање свих оних

јереси које је стара Црква осудила. У екстремним случајевима либерална протестантска теологија иде директно у порицање хришћанства, па понекад и религије уопште, тако да се по својој улози претвара у антитеологију.

Ипак постоје две тачке у којима се слажу сви протестанти: одбацивање Св. предања, и лично схватање и тумачење Св. писма. Са православнима протестантизам има само једну заједничку тачку: одбацивање и непризнавање папства.

Протестантско богослужење, без употребе икона и других свештених утвари, оставља на непротестантске душе утисак нечега крајње хладног, штурог и празног, без оне помпе коју је пре II Ватиканског концила имало римокатоличко богослужење, и без топле и свете мистике којом се одликује православно богослужење. Пошто у протестантизму не постоји религиозно поштовање светаца, чак ни Богородице, то молитве и песме њиховог богослужења својом садржином изражавају основну догму протестантизма, да човек треба да се сам, непосредно Богу обраћа без молитвеног призивања светитеља, да се и они моле за нас. У тим богослужбеним песмама изражена је теза протестантске теологије да је религија непосредни сусрет Бога и душе, и догма да се човек спасава само вером без дела.

Протестантизам не признаје седам светих тајни о којима говоре православље и римокатолицизам. Протестанти верују само у две свете тајне, и то: крштење и причешће. Али, пошто има протестаната по чијем учењу причешће не значи никакво тајанствено сједињење са Христом него је то само обична успомена на Христову последњу вечеру, онда по веровању тих протестаната чак ни причешће није света тајна. Чак и они протестанти (евангелисти и англиканци) који верују да је причешће света тајна, ипак не верују на онај начин као православни и римокатолици, да су се хлеб и вино на литургији (миси) претворили у право тело и праву крв Христову, него Христос само присуствује, и то реално: у хлебу, под хлебом и са хлебом: *in pane, sub pane et cum pane*. То је такозвана импанација, за разлику од православно-римокатоличког веровања у трансупстанцију, или пресуштаствљење.

Пошто протестантизам нема свете тајне свештенства, то протестанти немају свештенике, него пасторе, које као своје службенике бира црквена општина да руководе молитвеним скуповима, да проповедају и обављају црквено-административне послове. Разлика између православног свештеника и протестантског пастора или проповедника је у томе, што православни свештеник, по учењу православне вере, поседује Божју благодат коју је примио рукоположењем, и што православно свештенство има такозвано апостолско прејемство, то јест потиче од апостола и Христа (то исто верују римокатолици о својим свештеницима), док пастори немају св. тајну свештенства нити апостолско прејемство, него потичу од оног реформатора који је основао њихову верску заједницу.

Онај првобитни, оригинални, протестантизам није признавао калуђерство нити аскезу. Данас, међутим, има и у протестантизму тежње ка калуђерству, па чак и понеки манастир.

Протестантске мисије у свету су мање успешне од римокатоличких, али далеко надмашују православно мисионарство. Такође је харитативна делатност веома развијена.

Као што протестантизам нема једнообразно верско учење, тако је још мање јединствен у погледу организације. После првог светског рата појавио се међу протестантима покрет који тежи за узајамним упознавањем, приближавањем па, у даљој перспективи, и потпуним јединством не само протестаната него и осталих хришћана. То је такозвани екуменски покрет. Њега шири и представља у свету Екуменски савет цркава са седиштем у Женеви. До сада је у тај Савет учлањено много протестантских цркава са изузетком понеких екстремних секата (на пример адвентисти), а и све помесне православне цркве. Римокатоличка црква није ушла у тај Савет, али је успоставила са њим званичне контакте и шаље своје посматраче на конференције Екуменског савета цркава. Но, од неког пуног црквеног јединства баш и међу самим протестантима, а поготово са осталима, још смо врло далеко.

Мешовити облици хришћанства

Покрај ова три напред наведена облика хришћанства, постоје извесне хришћанске заједнице које не припадају једној од ових група, него својом мешавином учења и култа представљају неку средину између њих, као каква врста прелазних или комбинованих облика. То су англиканство, унијатство и старокатолицизам.

Англиканство. Енглези су примили хришћанство од римских мисионара. Све до доба краља Хенриха VIII они су били римокатолици. Међутим краљ Хенрих дође у сукоб са папом због питања дозволе за други брак. Како му папа Климент VII није дозволио да се разведе са својом законитом женом Катарином Арагонском да би се оженио својом дворском дамом Аном Болен, он – који је дотле био толико ревностан римокатолик да га је папа назвао *Защитником вере* (Difensor fidei) – ипак се ожени и венча уз благослов свог дворског теолога, касније архиепископа Кентерберијског, Томе Кренмра. На то папа Климент VII 1533. анатемисе и екскомуницира и краља и Тому Кренмра. Краљ, пак, са своје стране, актом о супремацији, прогласи да је он лично глава Енглеске цркве, а не папа.

После дужих борби које су се у Енглеској водиле између присталица протестантизма и римокатолицизма формирана је Англиканска црква која не признаје папу, као ни протестанти; има епископско устројство, као православни; углавном протестантску догматику, а римокатоличко богослужење.

Унијатство – После прекида црквеног општења између Рима и православног истока било је више покушаја да се раскинуто јединство успостави, то јест да се склопи унија између православне Цркве и папе. Пошто су ти покушаји били више израз политичких потреба него искрене жеље, то су они остали без успеха. Међутим у крајевима Хабсбуршке монархије било је више покушаја насилног унијаћења православних Срба, Румуна и Русина. Они који се не могоше одупрети насртају пропаганде да се насилно уједине са Римом примили су римокатоличку догматику, признали папску власт над собом и над целом Црквом, а задржали су православну литургику. Они су нека врста комбинације православних и римокатолика. Православни их називају унијатима а они себе називају гркокатолицима.

Старокатолицизам – Први ватикански концил 1870. године је прогласио догму о папској непогрешивости. Бискупи који нису били задовољни том догмом одбаце не само учење о папској непогрешивости, него целокупно учење о папи као глави Цркве. На тај начин они се одцепише од папе и формираше Старокатоличку цркву, чија је догматика врло блиска православној, а литургика је остала римокатоличка – разуме се без спомињања папе.

4) НОВОЈУДЕЈСТВО

Опште напомене

Новојудејство је, као и хришћанство, изникло из старозаветног монотеизма и сматра себе легитимним наследником истога, само на други начин и у друкчијем облику него хришћанство. Хришћанство је поникло у јеврејској средини као вест о „доласку царства Божјег“ (Мт. 3, 2; 4, 23). Један мањи део јеврејског народа пристао је уз хришћанство и признао Исуса из Назарета за обећаног Христа о коме су прорицали старозаветни пророци. Међутим већина јеврејског народа одбацила је Исуса и прогласила га за лажног месију. Хришћански мисионари се онда обраћају осталим народима, многобошцима, а она већина јеврејског народа која није примила хришћанство, остала је при Старом завету, чак и при свим старозаветним обичајима и прописима све до разорења Јерусалимског храма и расејања Јевреја по целом Римском царству, а касније и по целом свету.

Стојећи упорно на томе гледишту да Исус Назарећанин није обећани Месија, они онда не признају никакав Нови завет, па према томе и та хришћанска подела библијске историје и

Светог писма на Стари и Нови завет, код Јевреја не постоји. Они признају само оне књиге Св. писма које хришћани називају „Старим заветом“. То је за њих целокупна Библија. И да су у своме религиозном животу остали само на томе, не додајући тим књигама ништа, њихова религија била би буквално истоветна са Старозаветном, па се не би могло говорити о новојудејству. Међутим, као што хришћани Старозаветном Св. писму додају Новозаветно Св. писмо, тако и Јевреји Старозаветној Библији додају Талмуд који је понекад био цењен чак више од Библије.

После расејања Јевреја по целом Римском царству, настају за њих нове околности у којима се под утицајем Талмуда и осталих књига: Кабала, Зохар и Шулхан-Арух, ствара новојудејство на темељима старозаветног библијског монотеизма. Овде ћемо се у најглавнијим потезима упознати са историјом и садржином религиозних књига новојудејства.

Религиозне књиге новојудејства

Талмуд. Осим Библије највећу важност и углед у новојудејству има Талмуд. „Талмуд је – веле јеврејски, а и нејеврејски, научници – једини извор из кога је потекло Јудејство, једини темељ на коме Јудејство почива, и он је животна душа која развија и одржава Јудејство“.⁶¹ „Талмуд је – кажу они даље – извршио историјско чудо, да је расуто Јудејство посред непријатељског света испуњавао увек новом непресушивом животном снагом и дао му (Јудејству) јединствени карактер који је оно сачувало све до данас и покрај свих разорних утицаја“.⁶² Тако је Талмуд по важности стављен уз Библију, а „било је време када је стављан и изнад Библије“.⁶³ „Талмуд припада најизразитијим и највећим споменицима људског ума. Он се не може поредити ни са једним литерарним делом“⁶⁴ – веле талмудисти. „Талмуд је изоштрио јеврејски ум“⁶⁵ и „постао васпитач јеврејског народа“.⁶⁶

Додуше, постојала је међу Јеврејима и опозиција против Талмуда. Једна јеврејска секта још из 8. века хришћанске ере, звана *караити*, одбацивала је Талмуд, а држала се само Библије.⁶⁷ Но, они су увек били у врло незнатној мањини. Огромна већина Јевреја држала се Талмуда, веровала у њега и мислила о њему као што је напред изложено. Он је за њих био „друга Тора“, иако данашњи јеврејски теолози за Талмуд кажу отворено да је то израз људске мудрости, а не Божје, и да он садржи легенде и приче. Па чак и раније су, под утицајем хришћанске критике, рабини понекад порицали религијски ауторитет једном делу Талмуда, *Хагади*, али то нису чинили сви и не увек.⁶⁸ Под утицајем рационализма либерални Јевреји одбацују Талмуд као неки религијски извор, али не поричу вредност његове мудрости. Но при свем том велика већина Јевреја још увек високо цени не само талмудску мудрост, него и религиозни значај Талмуда.⁶⁹

Постанак Талмуда обухвата веома дугачак период времена. На томе огромном делу радило је у току неких осам стотина година око две хиљаде учитеља Закона. Почетак стварања Талмуда сеже на 200 година пре хришћанске ере, а завршетак и коначно његово формирање пада у 6. век после Христа. То је такозвани Вавилонски Талмуд за разлику од мање важног Јерусалимског Талмуда који је завршен већ у 3. веку.⁷⁰

⁶¹ Др. Душан Глумац, О Талмуду, „Богословље“ год. VI ов. 3. стр. 173.

⁶² Исти писац, дело и страна.

⁶³ Исти писац, дело и страна.

⁶⁴ Соломон Калдерон, Историја јеврејског народа, књ. I, Београд, 1933. стр. 72.

⁶⁵ Исти писац, дело, страна 73.

⁶⁶ Исти писац, дело и страна.

⁶⁷ Felix Vernet, Dictionnaire apologétique de la foi catholique, sous la direction de A. D'Alès, Tome II p. 1687.

⁶⁸ Исти писац, дело и страна. Соломон Калдерон, наведено дело, стр. 72-73.

⁶⁹ Соломон Калдерон, наведено дело, стр. 73.

⁷⁰ Др. Душан Глумац, Библијска археологија (Скрипта), Београд, 1954. стр. 5.

По јеврејској традицији Бог је Мојсију дао два закона, писани и усмени. Писани закон (Тора) изложен је у Библији, а усмени закон се преносио предањем. То усмено предање звало се Мишна, што значи учење. У почетку се веровало да се то усмено предање не сме записивати. Постојала је чак и забрана да се то записује.⁷¹ Поједини учитељи усменог закона, или Мишне, звани *танаити*, знали су напамет читаву збирку закона, и то су знање предавањем преносили на ученике. Али прилике су захтевале да се Мишна ипак запише, јер је постојала опасност да се она заборави ако остане само као усмено предање. Тога посла латио се Јехуда Ханаси у 2. веку.⁷² Његови ученици, и доцнији рабини, продужили су тај посао записивања Мишне. Тако се Мишна није више предавала усмено, него су записану Мишну тумачили учитељи, звани *амореји*. Од тог тумачења Мишне настала је *Гемара* (надопуна). Она садржи најразличитије теме: разне дискусије свих врста, теме из догматике, разне рабинске коментаре, теме из морала, казуистике, политике, права, медицине, астрономије, историје, магије итд.⁷³

Садржина Талмуда била је спорна још у средњем веку. Још тад су поједини покрштени Јевреји устајали против Талмуда тврдећи да у њему има врло негативних учења. Рабини су на јавним дискусијама то оспоравали, као што је напред изнесено,⁷⁴ али шпански и француски краљеви су после тих дискусија ипак издавали наредбе да се покупе сви примерци Талмуда и да се спале. И касније је било научника критичара Талмуда, као на пример Јохан Андре Ајзенменгер (Johann Andre Eisenmenger) Август Ролинг (A. Rohling) и други, који су наводили из Талмуда цитате који одишу дубоком мржњом на све нејевреје који се називају разним погрдним именима, или бар, именима која изражавају дубоко презирање: гој, акум, норх итд. Код нас је Васа Пелагић, инспирисан Ролинговом критиком Талмуда, штампао један подужи чланак са тим негативним цитатима из Талмуда, под насловом „Чивутско Огледало“.

Међутим браниоци Талмуда тврде да у њему „нема ништа за што би се могло рећи да је против некога“,⁷⁵ већ напротив Талмуд захтева „верну приврженост држави и живо учешће у сваком делу љубави и хуманости“.⁷⁶

Нема сумње, такви прописи о љубави и хуманости свакако постоје, нарочито кад је у питању љубав према ближњем, то јест према Јеврејину, али не и према гоју. Према њему је прописан друкчији однос већ и у старозаветној Библији (2. Мојс. 2, 11-14; 5. Мојс. 7, 2-3; 5. Мојс. 15, 2-3), а још изразитије и оштрије у Талмуду где се, на пример, налазе и овакве речи: „Ако неки многобожац, или пастир, или сточар падне (у какав бунар), остави га тамо, али га немој у њега бацити; остави у њему и „минима“ и отпадника и издајника, чак их баци у њега“.⁷⁷ Такође има у Талмуду увредљивих назива за Христа кога назива грешником, јеретиком, мађионичарем.⁷⁸

Тако дакле, Талмуд и Еванђеље, као новојудејски и хришћански додатак старозаветној Библији, полазе од истог старозаветног монотеизма, али иду у два различита правца. Један је правац изражен у наведеним цитатима из Талмуда у којима је до екстрема наглашено оно старозаветно етичко гледиште да је ближњи само човек исте народности и вере, а други је правац изражен у Христовој причи о Милостивом Самарјанину (Лк. 10, 25-37).

Кабала и Зохар. Јеврејоки велики филозоф Моше Мајмонијес (1136–1204) својим огромним филозофским утицајем и радом дао је подстрека рационалистичком схватању

⁷¹ Исти писац, дело и страна; исти писац „О Талмуду“ („Богословље“) стр. 184-185.

⁷² Соломон Калдерон, наведено дело, стр. 63.

⁷³ Felix Vernet, о.с. р. 1687.

⁷⁴ Види, Апологетика, књ. 1, стр. 59.

⁷⁵ Др Душан Глумац, О Талмуду („Богословље“ VI 3) стр. 173.

⁷⁶ Соломон Калдерон, наведено дело, стр. 73.

⁷⁷ Felix Vernet, о.с. р. 1688; Cf. J. Loeb, Revue des études juives, Paris 1880.

⁷⁸ Cf. H. L. Strack: Jesus, die Haeretiker und die Christen nach den ältesten jüdischen Angaben, Leipzig, 1910. S. 1-21; 18-47; G. Dalman-Laible, Jesus Christus im Talmud, Berlin, 1891., S. 5-19.

Библије и Талмуда. Он је између осталог писао и коментар Мишне и за сваки трактат посебне уводе. У трактату „Санхедрин“ Мајмонидес износи 13 начела вере, што веома живо подсећа на хришћански символ вере од дванаест чланова, тако да се може узети као његова паралела. Ово су та „начела вере“: 1) Бог постоји. 2) Бог је један. 3) Бог је дух. 4) Бог је вечан. 5) Само Богу приличи достојанство поштовања. 6) Откривење је дато преко пророка. 7) Највише откривење је дато преко Мојсија. 8) Тора је божанског порекла. 9) Тора је непроменљива. 10) Бог промишља о свету. 11) Бог награђује и кажњава. 12) На свршетку света појавиће се Мојсије. 13) Васкрсење мртвих.

Као што се види у ових тринаест начела изложена је цела догматика новојудејства, онако како то схвата Моше Мајмонидес. Првих пет чланова говоре о Богу, друга четири говоре о Божјем откривењу, а последња четири говоре о Божјем односу према свету и о есхатологији, то јест о Божјем управљању светом и о последњим догађајима у свету.

У тих тринаест чланова Мајмонидес је начинио једну дискретну, али одлучну и веома вешту ограду од хришћанске догматике. Оштро теолошко око може у њима одмах прочитати да онај који верује у тих тринаест чланова, не може веровати да је Бог Св. Тројица, нити да треба поштовати светитеље, нити је икакво откривење дато преко Исуса Назарећанина, нити ће Исус Назарећавин имати икаква удела у последњем Божјем суду. Пред тај догађај појавиће се Мојсије, а не Христос.

Имао је Мајмонидес и један нарочити спис, „Море невухим“ (Вођ залуталих) у коме доказује да се Богу као највишем Бићу не могу приписивати људске особине. Зато оне силне антропоморфизме у Библији, и још више у Талмуду, не треба схватити буквално, него у једном дубљем, преносном значењу. Због тога списа он је навукао на себе гњев званичних представника новојудејске религије. Рабини су сматрали да његова схватања нису у складу са Библијом и са Талмудом, па су га прогласили за јеретика. Борба између завађених табора била је толико оштра, да су Мајмонидесови противници замолили инквизициони суд у Монпелје-у да спали и Мајмонидесове књиге, кад буде спаљивао књиге других јеретика, што је и учињено.⁷⁹

Као реакција на Мајмонидесов рационализам јавља се међу Јеврејима мистички правац који је изражен у Кабали и Зохару.

Присталице Кабале уче да је Кабала предање старих праоткривења које се тајно преносило. Кабалистички мистицизам има своје корене још из ранијих векова. Већ крајем 8. или почетком 9. века појавило се једно дело окултне науке, „Књига створења“ („Сефер жецира“). То је дело врло кратко, али врло мрачно и нејасно. Не може се разумети без објашњења и коментара. Инспирисана, вероватно, питагорејском теоријом бројева, „Сефер жецира“ износи нарочито односе који постоје између стварања света и првих десет бројева. Тих првих десет бројева и 22 броја јеврејске азбуке означени су као основне силе које све стварају и условљавају.⁸⁰ Ко је писац овог дела, није познато. Приписује се рабину Акиби, па чак и патријарху Авраму.⁸¹

У 13. веку Кабала је стекла многе присталице. Од пропагатора Кабале нарочито су истакнути Аврам Абулафија из Сарагосе, који је покушао чак и папу Мартина IV да обрати у јеврејство (1280), и који се касније прогласио за месију.⁸² Такође је велики кабалист био и његов млађи савременик Моше бен Шемтов де Леон (1305) који је, одушевљен Кабалом, написао једну окултну књигу звану Зохар (Светлост). О Богу учи да је неизмеран, бескрајан, али да се може познати помоћу десет својих еманација, или стваралачких снага („Сефирот“).⁸³

⁷⁹ Соломон Калдерон, навадино дело, стр. 100-107.

⁸⁰ Исти писац и дело, стр. 111; Dict. Apolog. A. O'Alès T. II p. 1765.

⁸¹ Исти писац, дело и страна.

⁸² Исти писац, дело и страна.

⁸³ Исти писац и дело, стр. 112.

Кабала, чија је садржина намењена само уском кругу посвећених људи, па према томе непозната широј јавности, имала је силан утицај на јеврејске масе, а исто тако и на јеврејске философе, на пример на Спинозу у чијем се пантеистичком систему осећа утицај Кабале, затим на разне личности које су се представљале јеврејским масама као месије, па чак и на хришћане у Шпанији, Немачкој и на Оријенту.⁸⁴ Пико од Мирандоле и Јохан Рајхлин су први који су хришћане упознали са Кабалом. Осим тога окултизма који је голицао људску радозналост, Кабала је била хришћанима интересантна још и због тога што се веровало да она потиче још из најстарије прошлости, па да се зато у њој могу наћи аргументи у корист хришћанства. Специјално се веровало да учење о бројевима (еманација прва три сефирота) пружа доказ о некадашњем веровању Јевреја у Свету Тројицу. Покрштени Јеврејин Кнор фон Розенрот (Knorr von Rosenroth) написао је неку врсту апологетике под насловом „Откривена Кабала“ (Kabbala denudata) која је успела да још неколико Јевреја обрати у хришћанство.⁸⁵

Ипак, општи утицај Кабале био је негативан, јер је погодовала ширењу сујеверја. Кабала је много допринела да хришћанске масе гледају на Јевреје као на мајсторе окултних знања. Рабини су правили мађијске амулете чији су знаци и текстови били инспирисани Кабалом.⁸⁶

Шулхан Арух је такође света књига новојудаизма. Он је заправо скраћени Талмуд. Пошто је Талмуд био веома опширан и претрпан разним многобројним прописима, а животни услови Јевреја су се променили од оног доба кад је Талмуд писан, па је било тешко и чак немогуће испуњавати све прописе Талмуда, то се у току историје више пута појавила потреба за једним скраћеним, сажетим талмудским закоником. Последњи такав покушај учинио је Јосиф бен Ефраим Каро (1488– 1575), одличан познавалац Талмуда још од своје четрнаесте године. Он је из Талмуда извадио збирку најнужнијих закона којих се ваљало држати у свакој прилици, и тој збирци дао је назив „Шулхан Арух“ што значи „Постављен сто“. Као што на постављеном столу може свако наћи шта му је потребно за јело, тако и у Шулхан Аруху може сваки Јеврејин наћи правила и законе којих се мора придржавати.

Пошто је Јосиф Каро припадао сефардској групи Јевреја и одлично познавао сефардске обреде, то су Сефарди одмах прихватили његов Шулхан Арух. Међутим, Ешкенази, чији су се обреди нешто разликовали од сефардских, прихватили су Шулхан Арух тек пошто је рабин Моше Исерлес из Кракова прегледао и унео своје примедбе где год се ешкенаски обреди разликују од сефардских. С том допуном Шулхан Арух је постао законик целог јеврејства.⁸⁷

Култ у новојудејству

Богослужење у новојудејству је врло једноставно. Без старозаветних жртава, без новозаветних хришћанских тајни, оно се састоји само из молитава, читања Торе и певања. Певање је понекад праћено оргуљама, бар код Ешкеназа. Синагоге, зграде у којима се врши богослужење, нису храмови у оном смислу какав је био Јерусалимски храм. То су само домови за молитвене скупове. Често су грађене у врло раскошном стилу, богато украшене орнаментиком, али без слика и кипова, пошто се у јудејству сматра да је то забрањено Другом заповешћу Божјом.

Кратка историја новојудејства

⁸⁴ Исти писац и дело, стр. 111.

⁸⁵ Dictionnaire apologétique, A. D'Alès, T. II p. 1766.

⁸⁶ Исти писац, дело и страна.

⁸⁷ Соломон Калдерон и Јуда Леви, Историја јеврејског народа књ. II, Бгд. 1935. стр. 34.

Историја јеврејског народа после Христа била је веома бурна, управо драматична. Они су били расејани по целом свету, често гоњени веома окрутно, и у тим претешким околностима старали су се да сачувају три своје вредности: националну свест и индивидуалност, своју веру и своју културу, свој начин живота. А то је заиста било тешко постићи у околностима у којима су они били. Овде ће у најкраћим потезима бити изложене најглавније слике из њихове историје од разорења Јерусалимског храма до данас.

1. *Разорење храма.* За време намесника Гесија флора 64–66 године, дошло је у Кесарији (Цезареја) до устанка Јевреја против римске власти. Повод је био захтев Јевреја да се у правима изједначе са многобошцима. Нерон је тај захтев после дужег колебања одбио. Многобошци су тим поводом ликовали и изазивали Јевреје. Због тога је букнуо устанак који је коштао силних жртава и Јевреје и Римљане. Римске чете водио је Веспасијан. Но кад је он изабран за цара, дужност војсковође је преузео његов син Тит. Он није имао намеру да разруши храм. Али, Јевреји који су давали Римљанима херојски отпор, ипак пред јачом силом бише сатерани у двориште храма. Један римски војник је бацио буктињу у дрвару храма. Пожар се брзо пренео и на сам храм. Иако су у гашењу пожара учествовали и Јевреји и Римљани, храм се није могао спасти. Истог датума (9. ава) кад је био разорен Соломонов храм, изгорео је и овај други храм. Мноштво Јевреја било је поубијано и одведено у ропство. Трагедија је била неописива. За време дугих борби – још пре него што су Римљани продрли у Јерусалим – била је око града читава шума крстова са распетим Јеврејима који су покушали да се пробију и да побегну из опкољеног града.

2. *Расељење Јевреја.* Старозаветна Библија је пуна месијанских пророчанстава и обећања. То је стално одржавало наду Јевреја на долазак Месије, загревало њихов живот и разведравало тмурне хоризонте њихове историје.

Исуса из Назарета нису хтели да признају за месију, јер није одговарао њиховим схватањима месије и њиховим националним прижељкивањима. Али су више пута полазили за разним другим христосима који су им се чинили убедљивији и који су више одговарали њиховим националним идеалима и очекивањима месије као политичког вође, као цара. Један од таквих месија био је и Шимон бар Кохба, под чијим су вођством Јевреји поново дигли устанак против Римљана јер су били огорчени на цара Адријана што је повукао већ дату дозволу да се поново подигне Јерусалим и јерусалимски храм. Борбе су биле веома жестоке. Јевреји су се борили храбро и неустрашиво, али римска сила била је јача. Истог оног дана кад је пре 65 година разорен Јерусалимски храм, дакле 9. ава, 135 године,⁸⁸ Римљани су поново сасвим разорили Јерусалим, многе Јевреје побили, а остатак расејали по целом Римском царству. На месту где је био Јерусалим, подигнут је нови град, назван Елија Капитолина, у који је Јеврејима био забрањен приступ.

3. *Живот Јевреја у новим условима ван отаџбине* био је без сваке сумње неупоредиво тежи него пре расељења. Но, то не треба схватити да су они били стално гоњени. Напротив, код појединих римских царева они су ипак имали потребне грађанске слободе, па каткад чак и велики утицај. У појединим провинцијама Римског царства, као на пример у Шпанији и Галији, имали су подуже периоде мирног развоја, па су касније и код муслиманских и код хришћанских владара уживали велика права. Многи од њих су успевали да заузму врло високе положаје у појединим средњовековним државама. Ево неколико примера:

Дон Јозеф Бенвенисти био је чувар државне ризнице и дворски саветник шпанског краља Алфонза XI (1325–1350). Дон Самуел Ибн Вакар био је лични лекар истог краља.⁸⁹ Дон Јозеф Пихон и дон Самуел Абраванел били су главни повереници кастилијанског краља Хенрика II за скупљање пореза.⁹⁰ Исак Абраванел је такође био краљевски закупник пореза у

⁸⁸ Соломон Калдерон, наведено дело, стр. 58.

⁸⁹ Соломон Калдерон, наведено дело, стр. 114. (књ. I)

⁹⁰ Исти писац и дело, стр. 117.

Шпанији и стекао покрај великог утицаја још и огромно богатство.⁹¹ Хуан Родриго де Каstell Бранко био је лични лекар папе Јулија III.⁹² У Пољској у 16. веку, у доба династије Јагеловића, Јевреји су били заштићени, и рабини су имали знатну улогу у унутрашњем животу Пољске.⁹³ Код турских султана Јевреји су такође имали пуну слободу и знатан утицај на државне послове. Под Мухамедом II, освајачем Цариграда, Јеврејин је био посредник између Турске царевине и Млетачке републике. Дворски лекар султанов и најистакнутији државник био је Јеврејин Јаков. За време Селима I (1512–1520) Аврам де Кастро био је главни закупник пореза, а његов син Мојсије Хамон био је лекар на двору Сулејмана II (1520–1566). За време истог владара, велики дипломата Турског царства био је Соломон бен Натан Ешкенази чији се утицај осећао и при склапању мира између Турске и Млетачке републике.⁹⁴

Све те чињенице сведоче о сналажљивости Јевреја, а и о томе да они, иако расејани, нису били у неком сталном прогонству него су са својих положаја могли још како једни друге да помажу и још како да утичу на ток догађаја, јер су од финансијских услова зависили и најмоћнији владари.

4. *Гоњења Јевреја*. При свој својој умешности да заузму кључне положаје држава у којима су живели, Јевреји су ипак имали често да издрже страшна гоњења. Без обзира да ли су та гоњења била оправдана или не, разлози су били вишеструки, макар и неоправдани, фиктивни.

Пре свега, Јевреји и хришћани, живећи по прописима својих вера били су два различита света, запојена узајамном нетрпељивошћу и мржњом. Хришћани су за Јевреје били необрезани, нечисти гоји, а Јевреји за хришћане убице Сина Божјег. Сама та чињеница разуме се, још не сме и не може бити разлог за гоњење, али је стварала психолошки терен маса за непријатељски став. А осим тога та чињеница је послужила као разлог да Јевреји живе у посебним махалама појединих градова, у гету, јер нити су они желели да се мешају са хришћанима, нити хришћани са њима. Исто је то важило и за узајамни однос Јевреја и муслимана у муслиманским областима.

Јачи разлог нерасположења народних маса према Јеврејима била је та чињеница што су они били закупници пореза, а порезник није никад омиљена личност, чак ни кад купи порез сасвим правилно, а поготово што је он увек изложен сумњичењу да је поступио неправилно и да се на туђ рачун обогатио. Осим тога, Јевреји су економски скоро увек добро стојали, а бавили су се и давањем новца на камате, што је у средњем веку хришћанима Црква забрањивала као нешто неморално. А каматарство такође не рађа симпатије према зајмодавцу.

Уз то, Јевреји су често били сумњичени да шурују са националним и државним непријатељима. Године 614. цар Ираклије је био гњеван на Јевреје што су – тако се веровало – помогли Персијанцима да освоје Јерусалим и Јудеју. Године 694. помажу Арапима да освоје Шпанију. Исто тако 711. они су у савезу са Арапима против Шпаније. Године 852. предају Арапима Барселону, 845. г. предају Норманима град Бордо. Када су муслимани заузели Јерусалим, неко је окривио Јевреје да су подстрекавали муслимане да разруше гроб Христов.⁹⁵ Када су турске власти, гневне на Грке због устанка, 1821. године на сам дан Ускрса обесили васељенског патријарха о црквена врата, неко је и за то окривио Јевреје, па су их Грци у Мореји помлатили.⁹⁶ Било да су те оптужбе и сумњичења била оправдана или не, народне масе у њих поверују и искале свој гњев на Јеврејима. Кад је Француска 1830. окупирала Алжир, Јевреји су одмах стали уз Французе, добили француско држављанство и

⁹¹ Исти писац и дело, стр. 124.

⁹² Др. Јуда Леви и Соломон Калдерон, наведено дело стр. 13. (књ. II)

⁹³ Исти писци и дело, стр. 34.

⁹⁴ Исти писци и дело, стр. 8.

⁹⁵ Dictionnaire apologétique, A. D'Alès, T. II p. 1663.

⁹⁶ Др. Јуда Леви и Соломон Калдерон, наведено дело (књ. II) стр. 96.

тима изазвали против себе нерасположење и освету муслиманског арапског становништва.⁹⁷ И касније, после првог светског рата, побеђене државе, специјално Мађарска и Немачка, позивајући се на чињеницу да је било неколико Јевреја у комунистичкој влади Беле Куна (који је такође био Јеврејин),⁹⁸ а исто тако пошто је устав Вајмарске републике израдио Јеврејин Хуго Пројс, а велики број образованих Јевреја заузимао је високе положаје у државној управи, па је било чак и министара Јевреја,⁹⁹ ту чињеницу су антијеврејске снаге, специјално хитлеровци у Немачкој, искористили као повод за гоњење Јевреја и за распиривање антијеврејског покрета.

Ни то још није све. Често су се у средњем веку, па и касније, све до 1911. године проносиле гласине да Јевреји врше над хришћанима, нарочито над хришћанском децом, ритуална убиства, да би њихову крв употребљавали за слављење празника Пасхе. Било је чак и судских процеса у вези са тим гласинама, па су Јевреји много пута успели да докажу свој алиби. Али док се то не докаже, разјарене народне масе већ учине своје, иако се сасвим сигурно зна да званична новојудејска религија не употребљава у богослужењу никакву крв, нити одобрава ритуално убиство. Ако је таквих убистава било, томе их није учила њихова религија, него је то могло бити плод или нечије личне освете, или настраности појединих личности, или из чистог сујеверја, или из разних окултних, езотеричних мотива. Кад се узму у обзир све те околности, није чудо што су народне масе изливале свој гњев на Јеврејима. А гњев маса не пита за оправданост или неоправданост, за клевету или за истину. Он пламти.

Осим тога, било је појединих владара који су гонили Јевреје просто зато да се домогну њиховог богатства. Нађу какав било повод и изговор, па кад им пограбе богатство, онда им дозволе да се врате из прогонства, као што је учинио на пример француски краљ Август 1180. и Филип IV Лепи 1306. године.¹⁰⁰

Најзад, било је и чисто верских мотива. Жеља за насилним покрштавањем, као што је учинио краљ Фердинанд и краљица Изабела 1492. године, кад су 9. ава (опет исти датум!) били протерани из Шпаније сви Јевреји.¹⁰¹

5. *Еманципација Јевреја*. Од 18. века, управо од доба просветитељства и француске револуције, настају за јеврејство све ведрији дани. Истина, било је прогона Јевреја и у 19. и 20. веку, али ново доба донело је Јеврејима пуну еманципацију и пуне слободе: верске, националне и економске, па и политичку. Свака европска револуција доносила је Јеврејима ослобођење од разних законских ограничења у претходним режимима.¹⁰² На Берлинском конгресу 1878. године признање независности Србије, Румуније, Црне Горе и Бугарске условљено је тиме да те државе изједначе своје Јевреје у грађанским правима са својим становништвом.¹⁰³

До данас најстрашније и најмасовније гоњење Јевреја извела је националсоцијалистичка власт Хитлерова у Немачкој и у земљама под њеним утицајем и окупацијом. Но крајем другог светског рата, падом Хитлерове власти, Јевреји су у целом свету добили пуну слободу, велики утицај на ток историјских догађаја, и остварење своје вековне тежње: своју државу Израел.

Месијанска идеја у новојудејству

⁹⁷ Симон Дубнов, Кратка историја јеврејског народа, (прев. са енглеског и француског издања. Редактори: Давид Леви-Дале и Луци Меворах-Петровић, издавач Савез јеврејских општина Југославије, Београд, 1962. стр. 217-218.

⁹⁸ Исти писац и дело, стр. 227.

⁹⁹ Исти писац и дело, стр. 228.

¹⁰⁰ Соломон Калдерон, наведено дело (књ. I) стр. 133-134.

¹⁰¹ Исти писац и дело, стр. 126.

¹⁰² Симон Дубнов, наведено дело, стр. 187-196.

¹⁰³ Др. Јуда Леви и Соломон Калдерон, наведено дело, (књ. II) стр. 105-106.

Старе наде Израиљаца у долазак Месије нису се никад прекидале. Уместо Исуса из Назарета кога су одбацили, Јевреји су полазили за разним другим месијама чији се месијански покрет увек завршавао дефинитивним крахом. Ево неколико таквих месија у чије месијанство су они веровали.

Дела апостолска помињу неког Тевду и Јуду Галилејца (Дел. ап. 5, 36-37) који су се приказивали као месије, и пропали. Шимон Бар Кохба, такође је сматран за месију. Аврам Абулафија, једна сањалица и пустолов из 13. века, покушао је чак и папу Мартина IV да обрати у јеврејство.¹⁰⁴ У 16. веку појављује се неки Хајим Витал, пореклом из Италије.¹⁰⁵ У 17. веку под утицајем Кабале и Зохара проглашује се за Месију Моше Хајим Лукато.¹⁰⁶ Средином 17. века највише присталица међу Јеврејима, чак и међу хришћанима, прикупио је Сабатај Цеви, који је због политичких изјава на штету турског царства био ухваћен 1666. године у Цариграду и осуђен на смрт, Но, да би спасао главу, он је прешао у ислам.¹⁰⁷ Крајем 17. века појављује се нови месија, Нехемија Хајом, родом из Сарајева.¹⁰⁸ У 18. веку јавља се опет нови месија у Пољској. То је „свети господин“ Јаков Франк Лајбович¹⁰⁹ (1720–91) под чијим се утицајем појављује једна јеврејска секта хасиди, које су њихови противници „митнагедим“ оптуживали код пољских власти као опасне и издејствовали да су их пољске власти гониле.¹¹⁰

Данашње јудејство, иако јединствено у политичким схватањима и идеалима, ипак има још увек извесних разних струја. Ту су пре свега, они такозвани ортодоксни Јевреји који се у свему држе Талмуда, затим модерни Јевреји који су се у многоме еманциповали од старог јеврејског начина живота. А још увек постоји и секта хасида, мистична секта, чији је најистакнутији учитељ био Израел Ваал-шем-тов. Такође постоје и малобројне присталице Сабатаја Цеви, то је секта звана „мааминим“. Многи од њих су врло блиски исламу, скоро помуслимањени Јевреји, као што је био и њихов месија Сабатај Цеви који је после преласка у ислам постао Мехмед-Ефенди. Они су управо криптојевреји, као што су били некад марани у Шпанији и Португалији који су под претњом власти били формално примили хришћанство, а у души остали Јевреји. Мааминими су живо учествовали у политичким догађајима у Турској, нарочито од 1908. године. Такозвани младотурски покрет је израстао из њихове средине.¹¹¹

5) ИСЛАМ

Опште напомене

Ислам у свету. У 7. веку хришћанске ере јавља се нови облик монотеизма, *ислам*. Као што хришћанство и талмудско јудејство сматрају себе природним продужењем и легитимним наследником старозаветног монотеизма, тако и ислам себе сматра продужењем, или тачније обновљењем, старозаветне Аврамове религије коју су хришћани и Јевреји, по тврдњи ислама, искварили.

“Чивути говоре: Озаир је син Божји. Хришћани говоре: Месија је син Божји. Такве су ријечи њиховијех уста; говорећи их они наликују на пређашње неврјернике. Нека Бог зарати на њих! Како су лажљиви!

¹⁰⁴ Соломон Калдерон, наведено дело, (књ. I) стр. 111.

¹⁰⁵ Др. Јуда Леви и Соломон Калдерон, наведено дело, стр. 14 (књ. II) стр. 14.

¹⁰⁶ Исти писци и дело, стр. 21.

¹⁰⁷ Исти писци и дело, стр. 39-42.

¹⁰⁸ Исти писци и дело, стр. 42.

¹⁰⁹ Исто, стр. 44-45.

¹¹⁰ Исто, стр. 46-49.

¹¹¹ Исти писци и дело, стр. 42.

Они су своје научењаке и своје калуђере и Месију, сина Маријина, узели за своје господаре радије него Бога; па ипак, њима је било наређено да обожавају само јединога Бога, ван којег нема другога Бога. Далеко од његове славе божанства која они њему придружују!

Они хоће свјетлост Божју да угасе својим устима; али Бог ће своју свјетлост још усавршити, ма се невјерници и срдили на то“ (Сура 9, ајет 30-32).

Из ових речи Корана види се како је Мухамед мислио о хришћанском и талмудском монотеизму. По Мухамеду, праотац Аврам (Ибрахим пејгамбер) „не бијаше ни Чивутин ни хришћанин, он бијаше побожан и покоран вољи Божјој“ (сура 3, ајет 60). Другим речима, он беше прави муслиман и претеча Мухамедов.

Иако је ислам никао на строго националном арапском терену, и у почетку био религија арапских племена која су се под његовим утицајем ујединила, ипак је он доцније постао светска религија која данас броји око 350 милиона припадника.¹¹² Пошто је после првог светског рата и распадања турске империје ислам био једно време у опадању, он се већ тридесетих година овога века почео придизати и опорављати од ударца, тако да данас представља у свету једну велику снагу, не само религијску, него и културну и политичку. После другог светског рата постоји у Уједињеним нацијама преко тридесет муслиманских држава у којима је ислам или изричито законски, или прећутно али фактички, државна религија.¹¹³

Арапска религија пре Мухамеда

О арапској религији пре Мухамеда немамо много података. Ипак, знамо да је била многобожачка са извесним траговима монотеизма, али и фетишизма. Та мешавина долази због укрштања разних утицаја. Арапи су били под утицајем неоплатонизма, затим под утицајем разних култова: Валу, Митри, Деметри. Осим тога осећао се и утицај Јудеја и хришћана.¹¹⁴ Хришћана је нарочито било доста у Јемену којим је пре Мухамедова рођења владала једна хришћанска династија из Абисиније, коју су у време рођења Мухамедова протерали Персијанци. Јевреја је било највише у Јатрибу, који се прозвао Медина, што значи „Пророков град“.¹¹⁵

У томе шаренилу разних религијских утицаја нарочито се истиче врховни Бог *Алах*. Он је највише Биће. Он је створитељ неба и земље и призиван је у опасностима, невољама и заклетвама. Био је називан и „Господ Табе“. Њему су приношене првине. За његово име знали су Арапи још и пре појаве ислама, о чему сведочи постојање код Арапа имена као на пример Абдулах (Абд Аллах тј. слуга Божји).¹¹⁶ Све су то јасни трагови прадавнашег арапског монотеизма.

Али Алах је покаткад замењиван са *Хубалом*. Име Хубал није арапског порекла па је очигледно да је то религијски утицај са стране; можда из Месопотамије, а можда од Моаваца. У Таби, у Меки, покрај дрвеног кипа бога Хубала било је не мање од 360 кипова разних идола које је Мухамед све уништио.¹¹⁷

Покрај ових јасних трагова монотеизма, опажају се у старој арапској религији исто тако јасни, чак и јаснији, трагови фетишизма и сабеизма. Обожавано је камење које је чувано у посебној огради у којој се није смело убити ни једно живо биће, чак ни биљка посећи. Обично је постојао и извор покрај ограде са обожаваним камењем. У одређена годишња доба ишло се на хаџилук и приносиле на жртву домаће животиње чијом је крвљу прскан камен

¹¹² Emanuel Kellerhals, »...und Muhammed ist sein Prophet«, Basel, 1961. S. 7.

¹¹³ Исти писац и дело, стр. 8.

¹¹⁴ Emanuel Kellerhals, Der Islam, seine Geschichte, seine Lehre, sein Wesen, Stuttgart, 1956. II Aufl., S. 29-42.

¹¹⁵ Baron Carra de Vaux, Islamisme et ses sectes – dans Dictionnaire apologétique de la foi catholique IV ed. sous la direction de A. D'Alès, Paris, 1924. T. II, p. 1136.

¹¹⁶ Emanuel Kellerhals, Der Islam, seine Geschichte, seine Lehre, sein Wesen, Stuttgart, 1956. S. 51.

¹¹⁷ Исти писац дело и страна.

који је целиван, а затим се хватало у круг око камена и играло. То је свакако остатак магичне игре.¹¹⁸

Тих фетиша-камена било је много. Најпознатији и најпоштованији био је црни камен у Меки. Он је по веровању народа пао с неба. Сва је вероватноћа да је то неки метеор који је заиста „пао с неба“. Годишњи хаџилук и свечаности код тог камена биле су веће него код осталих каменова којих је било на разним местима.¹¹⁹ Свака од тих светиња имала је своје чуваре. Чувар Табе у Меки било је племе Кореишита из кога се родио Мухамед.

У Јемениу је, пре појаве ислама, постојала сабеистичка религија у којој су били очигледни трагови вавилонског утицаја. Име бога Шамаша јавља се уз присвојни придев и атрибут: „Моје Сунце Шамаш“. Такође се поштује бог *Аттар* као мушки пар божице Иштар. Затим су обожаване планете и звезде. Св. Нил Синајски нас извештава да су Арабљани обожавали Јутарњу звезду и молили јој се. Исак из Антиохије извештава: „Дивљи Арапи жртвују дечаке и девојчице Јутарњој звезди коју зову „Ал Узза“. Њу су звали „Небеска краљица“.¹²⁰

Пошто су стене које су се обожавале често биле сличне човеку, претпоставља се да је то био повод да се тај фетишизам трансформише у веру да постоје духови тих божанстава, истоимени са именом стена.¹²¹

У старој арапској религији постојала је и вера у „џинове“. То су бића отприлике као демони. Они могу човека да упуте у чаробњачке формуле.¹²² Од њих се може заштитити противчаробњачким формулама од којих је једна записана и у 113 сури Корана, што се види из приложеног текста.

„У име Бога благога и милосрднога“

1. Реци: Ја тражим уточиште код Господара свитања дана,
2. Од пакости његовијех створења,
3. Од зла мрачне ноћи када нас затече,
4. Од пакости онијех које дувају на узле (тј. које бацају чини),
5. Од зла завидљивца који нам завиди“.

Џинови утичу на човека да постане „видилац“, то јест „видиоци“ у екстази добијају посебна сазнања од џинова.

Мухамед, оснивач ислама

Из претходног одељка смо видели, у главним потезима, какво је било религиозно стање Арапа пред појаву Мухамеда. У једној таквој мешавини многобоштва, фетишизма, сабеизма, неоплатонизма, јудејства и хришћанства појава једног религиозног реформатора била је за Арапе неопходна потреба.¹²³ Тај посао религиозне реформе, религиозног, па на основу тога и политичког, уједињења Арапа извршио је Мухамед.

О Мухамедовом животу имамо обавештења из Корана и исламске традиције. Осим тога постоје и муслимански биографи Мухамедови: Ибн Исак (767.) и Ибн Саид (765.–846). Треба рећи да научна критика не узима извештаје поменутих извора баш без икакве резерве.¹²⁴ Осим ових извора постоје о Мухамедовом животу, учењу и раду многобројне научне студије.

¹¹⁸ Исти писац и дело, стр. 47-48.

¹¹⁹ Исти писац и дело, стр. 48-49.

¹²⁰ Исти писац и дело, стр. 49. V. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte, Bd. I S. 229.

¹²¹ Emanuel Kellerhals, o.c. (Der Islam usw.) S. 50.

¹²² Исти писац и дело, стр. 51.

¹²³ E. Power, Mahomet, Dict. apolog. de A. D'Alès, T. III p. 74., Paris, 1926.

¹²⁴ Исти писац и дело, стр. 74-75.

Мухамед се родио 570. (по некима 571.) године хришћанске ере. Његово лично име било је Абул Касем Ибн Абдала, а касније је сам себе назвао именом Мухамед, што значи „Хваљени“.¹²⁵ Други историчари сматрају да му је име Мухамед баш право лично име, а не накнадни назив.¹²⁶ Рођен је у племену Кореишита. Врло рано је остао без оца, а у шестој години и без мајке. Отац му се звао Абдалах а мајка Амина. После материне смрти о детету се старао деда по оцу Абдул-Мутталиб, а после дедине смрти бригу о детету је преузео стриц му Ебу-Талиб. Извесни биографи саопштавају да је Мухамед као дете имао дадиљу Халиму која се уплашила кад је у његовој четвртој години приметила да дете има извесне нервне наступе.¹²⁷ Такође биографи кажу да је, кад је порастао, чувао у пустињи стада свога стрица. Једном приликом, кад је Мухамеду било 12 година, стриц га је повео у Дамаск, куд је ишао трговачким послом. Ту у Дамаску сретe једног калуђера, Бехиру, који је прорекао да ће Мухамед бити велики човек, да ће се преко њега испунити велики догађај на свету.¹²⁸

Многи критичари сматрају сва та три детаља за украшавање пророкове биографије. Мухамед је био сироче и сиромаш, па је једва могуће веровати да је имао дадиљу. Друго, племе Кореишита се бавило трговином. За њега је чување стада било крајње понижење. Они су своја стада давали на чување суседима. Зато је невероватно да се Мухамед, макар био и сироче, бавио чувањем стада. Сусрет Мухамеда и његова стрица са калуђером Бехиром у Дамаску подсећа критичаре на сусрет дванаестогодишњег Исуса са књижевницима у храму Јерусалимском, па зато мисле да је тај мотив позајмљен из Еванђеља и мало прерађен, и додат као украс пророковој биографији.¹²⁹

Кад је Мухамед одрастао, ступио је у службу код богате удовице (можда распуштенице) Катице, за чији је рачун путовао трговачким пословима све до Сирије, где се, изгледа, упознао са хришћанством, по свој прилици из несторијевских, а можда и монофизитских извора. У својој двадесет петој години оженио се Катицом, иако је ова имала тада већ четрдесет година. Брак је био врло складан и срећан. Имали су шесторо деце, од којих је најмлађа била кћи Фатима. За цело време док је Катица била жива, Мухамед се није хтео, или није смео, оженити и још којом другом женом.¹³⁰ Својим браком са Катицом Мухамед је поправио свој материјални положај. Он је сада био угледан човек и призиван је од својих земљака да суди у споровима.¹³¹

Око тридесетих година Мухамеда је спопала религиозна криза. Религија његових отаца није га више задовољавала. Он се често повлачи на брдо Хиру у самоћу.¹³² Понеки критичари и овом извештају оспоравају стварност јер, веле, зна се да Мухамед по својој природи није волео ни самоћу ни аскезу.¹³³

Ипак, без обзира на Мухамедов став према усамљености и аскези, сви се извори слажу да је Мухамед у својој четрдесетој години имао један снажан доживљај који га је до дна душе потресао и одредио даљи ток и правац његовог живота и рада. Осетио је, док је био на молитви, да га хвата лаки сан,¹³⁴ а потом неко гушење. Према извештају Ибн-Исака, појавио му се анђео Гаврил са платном и рекао му: „Читај“! На његов одговор да не зна читати, ангел га је притиснуо тако јако, да је Мухамед помислио да му се већ приближује смртни час. Тада га пусти и опет заповеди да чита. То се поновило још двапут. Тада Мухамед чу речи које су касније записане у 96. сури Корана:

¹²⁵ Др. Јевсевије Поповић, *Историја Хришћанске Цркве*, прев. Др. Мојсије Стојков, Сремски Карловци, 1912. књ. I, стр. 689.

¹²⁶ E. Power, o.c. p. 75. T III

¹²⁷ Emanuel Kellerhals, o.c. (Der Islam usw.) S. 55.

¹²⁸ Хамдија Мулић, *Из живота Мухамеда-Алејхиссалам*, Сарајево, 1937. стр. 7.

¹²⁹ E. Power, o.c. (Dict. apolog.) T. III p. 75-76.

¹³⁰ Хамдија Мулић, наведено дело, стр. 8.

¹³¹ Хамдија Мулић, наведено дело, стр. 8-9.

¹³² Emanuel Kellerhals, o.c. (Der Islam usw.) S. 56.

¹³³ E. Power, o.c. (Dict. apolog.) T. III p. 76.

¹³⁴ А. Кадић, *Акаид и Ахлак*, (Наука о муслиманској вјери и ђудоредности), Сарајево, 1935, стр. 22.

„Читај у име твојега Господа који је све створио,
Који је створио човека од усирене крви.
Читај, јер је твој Господ најплеменитији.
Он је научио човјека да се служи пером.
Он је човјека научио оном што човјек још не знадијаше“.
(1-5).

После тога Мухамед се пробуди из сна. Кад је изишао из пећине у којој му се то десило, чуо је глас: „О Мухамеде, ти си Алахов посланик, а ја сам Гаврил“. Истовремено он виде ангела где стоји на небеском своду.¹³⁵

Ова „откривења“ која су била нека врста „чувења“ и „визија“, понављала су се н касније и била су праћена обилним знојењем и врло шумним крклањем. При том је Мухамед падао на тле као опијен и страшно рикао.¹³⁶

После првог таквог доживљаја он је био врло депримиран, па је догађај испричао Катици, изразивши бојазан да га то, можда, прогоне зли дуси. На то Катица, уверена у његову честитост, убеди га да је он под заштитом Божјом, и тако му разби тај страх. Доцније је она прва поверовала да је он Божји посланик.¹³⁷

Мухамед је своју проповед нове религије почео у Меки, али је наишао на слаб одзив, чак на противљење својих суграђана. Као први следбеници, „асхаби“, уз њега су пристали: Катица, синовац Алија, синак Зеид који беше ослобођени Мухамедов роб и од кога ће он касније „по наређењу Алаховом“ узети у свој харем његову жену Ајшу, и омиљени Мухамедов друг Ебу Бекир.¹³⁸ Дабоме, било је и осим њих још нешто Мухамедових присталица у Меки. Али та прва генерација муслимана града Меке била је сасвим незнатна мањина спрам огромне већине грађана који нису хтели поћи за новом вером. Многобошци су чак почели гонити те прве муслимане, те се они иселише у Абисинију, а неки побегоше у Јатриб или Медину, заједно са Мухамедом. То бекство Мухамеда и асхаба, тј. првих муслимана, из Меке у Медину десило се 22. септембра 622. г. и то је почетак муслиманске ере. Они од тада броје године.

У Медини Мухамед проповеда нову веру и постиже знатно више успеха него што је у Меки. Ту сада долазе до изражаја и његове политичке способности. О томе сведочи Ибн-Исак. Мухамед је најпре средио односе са домаћим многобошцима и Јеврејима, послуживши се демократском паролем о пуној једнакости свију. Паролом, коју у почетку проповедају многи док не учврсте власт.

Религијским дужностима он сада даје одређенију форму. Док је био у Меки, молитву је само препоручивао. Овде је проглашава за обавезу, и то по одређеним правилима. Милостиња сада више није намењена само сиротињи, као некад, него се претвара у обавезни допринос за војну касу. Пост такође постаје обавезан, и то не као у почетку само један дан, по угледу на јеврејски празник Јом Кипур, него читав месец дана, по угледу да хришћански часни пост. То је месец рамазан. Јела су, као и код Јевреја, подељена на чиста и нечиста. Вино је забрањено употребљавати.¹³⁹

Из Меке се ислам почео ширити по целој Арабији. Али, ни непријатељи његови нису седели скрштених руку. Многобошци из Меке, као и многа друга арапска племена, нападали су муслимане, па је до рата морало доћи. И то тим пре, што се ни муслимани нису ни мало либили ратовања које им је у Корану не само одобрено, него чак и заповеђено.

¹³⁵ Emanuel Kellerhals, o.c. (Der Islam usw.) S. 57.

¹³⁶ Исти писац и дело, стр. 58.

¹³⁷ Хамдија Мулић, наведено дело, стр. 11-12.

¹³⁸ Исти писац и дело, стр. 12.

¹³⁹ E. Power, o.c. (Dict. apolog.) T. III p. 79-80.

„Ако ви не узидете у бој – вели Коран муслиманима – Бог ће вас љуто казнити; он ће вас заменити другијем народом, а ви Богу нећете моћи нахудити никојим начином“.

„Били оптерећени или не, пођите и бијте се на путу Божјем са својим имањем и својим људима. То ће вам бити много корисније, ако разумете“.

„Они који су оставили своју домовину, који се боре на путу Божјем са својим имањима и својом челади, заузеће узвишенији степен пред Богом. Они ће бити блажени“. (А не као у Еванђељу, да ће миротворци бити блажени!).

„Зар се ви нећете борити против народа који је прекршио своје заклетве, који се труди да отера вашег пророка“?

„Бијте се с њима, да би их Бог казнио вашим рукама и покрио срамотом, да би вам дао над њима побједу и излијечио срца вјернијех“.

„Ратујте противу њих, док у њима не буде више искушења, и док не буде другог богослужења осим богослужења Богу јединоме“.

(Коран, сура : 9. ајет 39, 41, 20, 13, 14; сура 8. ајет 40).

Са овако јасним и строгим наређењем, сваки муслиман је не само могао, него баш и морао, ратовати против немуслимана, ако хоће да буде прави и доследан муслиман. А на то су их и прилике наводиле. Муслиманске избеглице из Меке нису могле у Медини остати вечито на терету своје муслиманске браће. Морали су се латити неког посла да би се могли издржавати. Ако би опљачкали многобожачке караване, то би био посао двоструко користан. Прво, материјално је уносан, а друго, исто тако важно, испуниће Алахову наредбу да ратују против неверника који су отерали њиховог пророка, све „док не буде другог богослужења осим богослужења Богу јединоме“. И Абдулах опљачка један сиријски караван, и то баш последње ноћи светог месеца Раџаба (Реџепа). Мухамед је тај поступак најпре осудио. Али касније, кад је зрело размислио, увидео је да се тај поступак ипак може оправдати. Јер, „борити се за време светог месеца то је зло. Али противити се правој религији, то је још горе“! (А питање пљачке као такве, за њега изгледа није ни био никакав проблем, јер је у питању пљачка неверника. Ако је Абдулах уопште учинио икакав грех, то је што се борио за време месеца Раџаба, а не што је опљачкао караван!). Ускоро долази до битке код Бадра, 2. године муслиманске ере, у којој још како активно учествује и Мухамед. Битка се завршила у корист муслимана.¹⁴⁰

Скршивши многобошце у боју код Бадра, Муслимани се сад окрећу против Јевреја који су живели у Медини. Мухамед је једну групу Јевреја натерао да се исели у Сирију. Другу групу из Бану-Надира протерао је у Каибар. Најгоре је прошла трећа група из Бану-Кураиза. Сви мушкарци – беше их око седам стотина – били су масакрирани, а жене и деца продати у робље. Разлог за овако строг поступак била је оптужба против Јевреја да су били у вези са Пророковим непријатељима. Нешто касније нападнути су и они Јевреји који се иселише у Каибар, и који су живели у другим местима. Тада су неке богате јеврејске удовице биле одведене у Мухамедов харем.¹⁴¹ Свој гњев против Јевреја Мухамед је изразио на још један начин. Наредио је муслиманима да се приликом молитве више не окрећу према Јерусалиму, него према Меки.

Битка код Бадра била је од врло великог значаја за ислам. Само шест година после тог догађаја, дакле осме године муслиманске ере, Мухамед са муслиманима из Медине победоносно осваја Меку, која је тек тада *драговољно*, како кажу исламски историчари, примила ислам. Мухамед је по тврдњи истих историчара опростио свима својим бившим противницима који су примили ислам.¹⁴²

Десете године муслиманске ере, Мухамед је још једном – овом приликом последњи пут – ишао у Меку на хаџилук. Могао је бити задовољан, видевши да су арапска племена

¹⁴⁰ Исти писац и дело, стр. 82.

¹⁴¹ Исти писац и дело, стр. 82-83.

¹⁴² А. Кадић, наведено дело, стр. 24.; Хамдија Мулић, нав. дело, стр. 16-17.

уједињена у вери коју је он проповедао. Вративши се у Медину, поживео је још неколико месеци. Једне ноћи, у врло касно доба, оде на мединско гробље звано Беки, и молио се за оне који су ту били сахрањени. Сутрадан се разболи и после четрнаест дана умре, у недељу увече 12. реби ул евела (8. јуна) 632¹⁴³ године хришћанске ере (по некима 633.¹⁴⁴). Умро је на рукама своје младе жене Ајше коју је узео од посинка Зеида и коју је од свих својих жена највише волео. Она се о њему у болести старала.

Извори муслиманског верског учења

Као што хришћанство има своје Свето писмо и Свето предање, тако и ислам има *Коран* и *Суну* као извор свога учења и веровања. Од свих књига Коран је најважнији. Та књига се код муслимана највише поштује, као књига која је људима послата с неба преко пророка Мухамеда. Коран садржи Мухамедове говоре онако како су му они, по његовој тврдњи, откривени с неба. По веровању муслимана, Коран садржи у себи сва техничка открића свих народа и свих времена, разуме се, само у клици. Сва остала литература је само развитак коранског откривења.¹⁴⁵

За разлику од Библије и Талмуда, који су дела разних писаца из временски различитих периода, Коран је дело једног аутора. Написан је у врло кратком временском размаку између Мухамедовог почетка проповедања и Мухамедове смрти. Сам Мухамед је диктирао своје писару Заиду откривења онако како их је доживљавао, допуњујући ранија откривења доцнијим.¹⁴⁶ После Мухамедове смрти, најкасније двадесет, а по некима и двадесет осам година,¹⁴⁷ један најпозданији сведок, наиме Заид коме је Мухамед некад диктирао Коран, још једном је прегледао ову збирку списа и прерадио је у данашњем поретку.

У данашњем свом облику Коран је подељен на 114 сура, а суре су подељене на ајете. При том суре нису више поређане оним хронолошким редом како их је Мухамед износио, него су дуже суре стављене напред, а краће позади. Свака сура почиње свечаним насловом „У име Бога благога и милосрднога“. Прва сура Корана почиње свечаним славословљем и она је за муслимане отприлике оно што је Оченаш за хришћане. Њен текст гласи:

„Слава Богу господару свега свијета,
Благому, милосрдному,
Владару судњег дана.
Тебе ми обожавамо, од тебе ми помоћи просимо.
Упути нас на праву стазу,
На стазу онијех које си ти обасуо добротинством,
Не онијех који су на себе навукли твој гњев, нити онијех који блуде“.

Над сваком суром стоји наслов у вези са предметом о коме се у тој сури говори. На пример: „Крава“, „Имранова породица“, „Жене“, „Трпеза“ и тд. Оне предње, дугачке, суре су углавном из мединског Мухамедовог периода, док су оне краће, задње, из периода док је Пророк боравио у Меки, дакле пре бекства. У онима дугачким, предњим, сурама налазе се углавном закони, литургичке наредбе и упутства, полемика са иноверцима и прокламације ратног карактера. А суре из периода пре Мухамедова бекства у Медину, дакле из меканског периода, говоре о Божјем суду, о васкрсењу, против идолопоклонства и против социјалне неправде.¹⁴⁸

¹⁴³ А. Кадић, исто дело, стр. 24.

¹⁴⁴ Хамдија Мулић, исто дело, стр. 47.

¹⁴⁵ Emanuel Kellerhals, »... und Muhammed ist sein Prophet«, Basel, 1961. S. 35.

¹⁴⁶ Исти писац и дело, стр. 35.

¹⁴⁷ Е. Power, о.с. (Mahomet) p. 74.

¹⁴⁸ Emanuel Kellerhals, ... und Muhammed ist sein Prophet«, Basel, 1961. S. 37.

Предање. Ислам је законско-казуистичка религија. Пророку су често постављали разна питања. Он је обичавао да одговори или својим поступцима који су за вернике важили као правило, или поступцима својих познатика, које је мирно посматрао па тиме стављао свима до знања да такви поступци нису забрањени, или директним одговором и упутствима за поједине прилике. Убрзо се појавило у виду прича и анегдота много таквих одговора везаних за поједине прилике и за Мухамедово име. Те приче и анегдоте сачињавају Предање. Муслимански теолози су ту традицију употребљавали врло опрезно. Јер, постоје извештаји да је један скупљач тих предања од пет стотина хиљада примера прогласио веродостојним само четири хиљаде и осам стотина, док је други један скупљач од четрдесет хиљада примера прогласио веродостојним само две хиљаде.¹⁴⁹

Догматско учење ислама

Срж типично муслиманског догматског учења изражена је у исповедању које је обавезно за сваког муслимана, па чак и довољно да неко већ само на основу тога исповедања буде сматран муслиманом: „Нема Бога осим Алаха, а Мухамед је његов Пророк“.¹⁵⁰

Међутим, ако би се попут хришћанског Символа вере набројале основне муслиманске догме, онда се тај – да га тако назовемо – муслимански „Символ вере“, може изложити у свега неколико основних догми (или шарт).

„1) Верујем у Бога, 2) Божје анђеле, 3) Божје књиге, 4) Божје посланике, 5) Судњи дан, 6) Божје одређење: добро и неугодно од Бога је, 7) Проживљење након смрти истина је“.¹⁵¹

О Богу. Као и свака монотеистичка догматика, и теистичка философија, тако и Коран, а на основу њега и муслиманска догматика, учи да је Бог један. Муслимански теолози уважавају доказе о постојању Божјем узете из посматрања природе,¹⁵² али још више из саме чињенице да постоји натприродно Божје откривење¹⁵³ које је, по њиховом веровању, најсавршеније и најпотпуније дато људима преко Мухамеда, а изложено је у Корану и Хадису (предању).

Јединство Божје муслиманска догматика схвата истоветно као јеврејска, то јест, Бог је један једини како по суштини, тако и по лицима. Хришћанску догму о Светој Тројици ислам најенергичније одбацује као грех многобоштва. Веровање у Свету Тројицу не само да је философски и теолошки погрешно, него је оно највећи грех, како то следи из примера које ћемо навести из Хадиса и Корана.

„Мухамед алејхисселама упита једном асхабе: Хоћете ли да вам кажем које су највећи гријеси? – Хоћемо, одговорише асхаби. – Највећи су гријеси Богу Целешануху придруживати какво сродство или друга, затим одмах долазе они који су непослушни родитељима, те они који лажно сведоче“.¹⁵⁴

А у Корану се више пута понавља да Бог не може имати никакво сродство, што је директна алузија на догму о Светој Тројици. „Бог не може имати дјеце. Далеко од његове славе такво хуљење“ (с. 39., а. 36) – вели Коран. А већ на самом почетку овог излагања наведен је цитат из Корана, који говори изричито против вере да је Христос Син Божји, називајући такво веровање лажју и неверништвом (с. 9., а. 30).

О Божјим својствима. Муслиманска догматика приписује Богу иста она својства која му приписује и свака монотеистичка религија и теистичка философија.¹⁵⁵ Међутим, постоји

¹⁴⁹ Исти писац и дело, стр. 41-44.

¹⁵⁰ А. Кадић, наведено дело, стр. 9.

¹⁵¹ Исти писац и дело, стр. 9.

¹⁵² Исти писац и дело, стр. 10-11. Видети: Др. Осман Намик, Теисте и атеисте, с арапског превео Муса Ђазим Ђатић, Мостар 1915. (латиницом).

¹⁵³ А. Кадић, исто дело, стр. 10.

¹⁵⁴ Хамдија Мулић, наведено дело, стр. 27.

¹⁵⁵ А. Кадић, исто дело, стр. 12-15.

извесна разлика између муслиманског и хришћанског схватања Божјих својстава. Наиме, обе догматике се слажу у томе да је Бог благ и милосрдан. Но хришћанска догматика иде у томе један велики корак даље. По хришћанској догматици Бог је не само благ и милосрдан, него је он љубав. Он је управо Отац наш небески. За исламску догматику и Коран, такав израз „Бог је љубав“ и „Отац“ небески је нешто нечувено. Муслиман нема ниједну молитву у којој би Алаха назвао Оцем.

Бог као створитељ. И по муслиманској догматици свет није вечан него је створен. Алах је створитељ света. У Корану су нам дата два различита приказа стварања света. На једном месту у Корану Бог говори овако: „Ми смо створили небеса и земљу и сав простор који их раздваја, за шест дана. Умор нас није стигао“ (с. 50, а. 37). На другом пак месту у Корану Алах заповеда Мухамеду: „Реци им: Зар ви нећете вјеровати у онога који је створио земљу за два дана? Зар ћете му налазити равнијех?. Он је господар свега свијета. Он је поставио брда на њезиној површини, он је благословио, он је по њој подијелио за четири дана, у извјесним размјерима, храну коју она пружа подједнако свијем онијем који је ишту. За тијем се настанио на небу које тада бијаше гомила дима, и довикнуо је небу и земљи: Ходите к мени с драге воље или преко воље. Ми ти долазимо сасвијем послушно, одговорише небо и земља. Тада он распореди небо на седам небеса за два дана: он сваком небу објави службу његову. Ми зубљама окитисмо небо најближе земљи, и снабдјесмо га чуварима“ (с. 41. а. 8-11).

Стварање човека. По Корану човека је створио Алах из усирене крви (а. 96. с. 2) – не каже се чије крви. Име му је дато Адем (Адам). Адем је по наговору ђавола окусио од забрањеног дрвета па је зато са женом истеран из раја, у коме је боравио пре тога греха. У муслиманској догматици не постоји одељак о прародитељском греху и искупљењу онако како то опширно излаже хришћанска догматика.

Анђелски свет. Други шарт муслиманске догматике, као што смо напред навели, гласи да муслиман верује у анђеле („мелекје“) Божје. Дакле, као и по хришћанској догматици, Бог ствара не само видљиви материјални свет, него и невидљиви, анђелски. Анђели су добри и послушни Алаху. Они су посредници између Бога и људи. Они се моле за људе, а понеки међу њима имају и посебне дужности. Гаврило доноси пророцима откривења, Исрафил ће последњег дана затрубити у трубу за вечни суд и васкрсење. Сваки човек има два анђела пратиоца, са сваке стране по једног, и они записују сва његова дела. Они ће учествовати и на суду Божјем.¹⁵⁶

Кад је Бог створио првог човека тада је довео пред њега све своје анђеле и заповедио им да му се поклоне. То учинише сви анђели осим Иблиса (или Еблиса), који се успротивио Божјој наредби. Он зато буде осуђен на пакао (с. 2, а. 33-37; с. 7. а. 18-25; с. 20, а. 114-124).

Старо арапско веровање у цине или ђеније – како то преводи Љубибратић по чијем преводу се овде Коран и цитира – ушло је у ислам и добило у Корану отворену потврду као Богом откривена истина. Цела сура 72. носи наслов „Ђенији“, јер се скоро у целој сури говори о њима. То су бића по природи између анђела и људи. Неки од њих, кад су чули читање Корана, примише ислам, а неки остадоше и после тога неверни па их има и добрих и злих (с. 72. а. 1-11). Они се у својој радозналости и несташлуку залећу чак до небеса, не би ли штогод сазнали од небеских тајни. Но анђели их оданде терају пламеним цилитима (с. 72. а. 8-10). Народна машта је томе додала веровање да су звезде падалице (метеори) управо ти пламени цилити којима небески стражари терају цине од небеских просторија. Па ипак, они каткад успеју да надмудре и преваре небеске стражаре – анђеле, те сазнају понешто од небеских тајни (гајб ствари) и то саопштавају чаробњацима. Тиме се објашњава да чаробњаци имају понека знања до којих се иначе не би могло доћи природним начином сазнања.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Emanuel Kellerhals, о.с. S. 54.

¹⁵⁷ Исти писац и дело, стр. 55.

Божје књиге. Трећи муслимански шарт – као што је цитирано – обавезује муслимана да верује у „Божје књиге“ (кјитабе). То су књиге које Бог шаље људима ради откривања истина које су за њих спасоносне, а до којих човечанство не би самим својим умом могло доћи. Све те књиге и истине садрже вечну реч Божју која је непосредно од Алаха, или преко мелекја (анђела) дата Божјим пророцима. Дакако, најсавршенија Божја реч дата је Божјем посланику Мухамеду. Она се садржи у Корану.

Али, било је небеских кјитаба и пре Корана. Муси-Пејгамберу (Мојсију) објављен је Теврат (Тора). Давуд-Пејгамберу (Давиду), Зебур (Псалтир), Иса-Пејгамберу (Исусу), Инџил (Еванђеље). Осим ова четири велика пејгамбера било је, по веровању муслимана, и других мањих пејгамбера, по тврдњи Мухамедовој, стотина. Њихове књиге зову се заједничким именом сухуфи, али им садржине не знамо.¹⁵⁸

Божји посланици. Из досадашњег излагања смо видели да исламска догматика није нипошто деистичка. И она о себи говори као о откривеној религији. То се већ до сада видело из шарта који обавезује муслимане да верују у Божје књиге, а још више се та вера допуњује шартом да постоје и Божји посланици преко којих Алах објављује људима своју вољу. Старање Алахово за грешно човечанство управо се и своди само на то да Алах пошаље људима своје посланике који ће их поучити како да живе и како да верују. У томе се састоји читава муслиманска догма о спасењу. Нема ни говора о некаквом Богооваплоћењу, страдању и васкрсењу због искупљења и спасења грешног човечанства, као што то учи хришћанска догматика. Хришћанска догма о крсном страдању и васкрсењу и богооваплоћењу представља за муслимане право богохулство, то јест исто онако тежак грех као и догма о Светој Тројици, па зато најенергичније одбацују знак крста. Кад неки хришћански архитект у каквој муслиманској земљи, градећи кућу за муслимана, учини какав орнамент у виду крста, то је довољно да изгуби своје место. Кад је било примећено да је једна врста поштанских марака у Судану имала као знак малтешки крст, морала је цела серија да буде поништена. Муслиманске земље нису хтеле да прихвате чак ни емблем Црвеног крста, иако он нема никакво религиозно значење, него је узет сасвим случајно, па су то замениле Црвеним полумесецом.¹⁵⁹

Христос и Мухамед по Корану

Од свих пејгамбера које је Алах слао као претече своје последњем и највећем пророку Мухамеду, највећи је Иса Пејгамбер, син Маријин. Њему Коран и исламска догматика не признају Божанску природу. Он није Богочовек, него само човек. Али, он је човек који је, према Корану, рођен на чудесан начин, који је чинио чудеса, и кога је Алах узнео у небо. Ево како Коран о свему томе говори:

„Анђели рекоше Марији: Бог те је одабрао, он те је ослободио сваке нечистоће, он те је изабрао између свијех жена свега свијета“ (с. 3. а. 37). „Једнога дана анђели рекоше Марији: Бог ти навјештава своје слово. Оно ће се звати Месија, син Маријин, славан на овоме свијету и на другом, и један од домаћих Божјих. Јер ће Он људима говорити и као дијете у колијевци, и као одрастао човјек, и он ће бити из броја праведнијех. Господе, одговори Марија, како ћу ја имати сина? Никакав ме човјек није додирнуо. – Тако Бог, додаде анђео, ствара што он хоће. Он рече: Буди, и буде“ (с. 3. а. 40-42).

Даље, Мухамед лично сведочи да му је Алах рекао о Исусу: „Спомени се такође оне која бијаше сачувала своје дјевојаштво и у коју ми удахнусмо један део нашег духа; ми њу и њезиног сина учинисмо знаком за цео свијет“ (21, 91).

Кад се Исус родио, онда – по сведочанству Корана – Марија „оде својој чељади носећи дијете у наручју. Рекоше јој: О Марија! ти си ето учинила чудновату ствар. О сестро Аронова!

¹⁵⁸ А. Кадић, исто дело, стр. 17-18.

¹⁵⁹ Emanuel Kellerhals, о.с. S. 64-65.

твој отац није био рђав човјек ни твоја мати развратна жена. Марија им прстом показа дијете да га питају. Како ћемо ми, рекоше они, говорити дјетету у колијевци? – Ја сам Божји слуга, рече им Исус, он ми је дао књигу и поставио ме је за пророка... Мир ће на мени бити на дан у који се родих, на дан у који ћу умријети и на дан у који будем повраћен у живот“ (с. 19. а. 28-31, 34).

О мисији Исусовој међу Израјљцима Коран овако говори: „Он ће им рећи: Ја к вама долазим праћен Божјим знаковима. Ја ћу од кала начинити лик птице, ја ћу у њу духнути и са допуштењем Божјим птица ће бити жива; ја ћу излијечити слијепога од рођења и губавога; ја ћу мртве оживљавати са допуштењем Божјим; ја ћу вам казати што ви будете јели и што ви будете сакрили у вашим кућама. Све ће то бити за вас знакови ако сте вјерни. Ја сам дошао да потврдим Пентатеух који сте ви примили прије мене; ја ћу вам допустити употребљавање извјесних ствари које су вам биле забрањене. Ја сам дошао са знаковима од стране вашег Господа. Бојте се њега и покоравajte се мени. Он је мој и ваш господар. Обожавајте га; то је прави пут“ (с. 3. а. 43-44).

О смрти Христовој на крсту Коран говори као неком привидном догађају који се није десио стварно, него је био нека врста варке Божје. Наиме, Бог није дозволио Јеврејима да разапну Христа, него је уместо Христа подметнуо Јеврејима неког другог човека, а Христа узео себи на небо.

„Чивути – вели Коран – измислише против Исуса лукавства. Бог их измисли против њих; и заиста Бог је вјештији“ (с. 3. а. 47). „Они нијесу вјеровали у Исуса; они су против Марије измислили грозну лаж. Они говоре: Ми смо смрт задали Месији, Исусу сину Маријину, посланику Божјем. Не, они га нијесу убили, они га нијесу распели; неки човјек који му наликоваше би стављен на његово мјесто, и они који се препираху сврху тога, били су и сами у сумњи. Они то не знадијеху поуздано, они само слиједијаху туђе мњење. Они га јамачно нијесу убили. Бог га је подигао себи, и Бог је моћан и мудар“ (с. 4, а. 155-156).

Као што се види из приложених цитата, учење Корана о Христу и Богородици није оптерећено онако неограниченом мржњом и непријатељством као што то пише у Талмуду. Напротив, о Христу и Богородици Коран пише са далеко више поштовања него што им га исказују понеки хришћански рационалисти. Но при свем том између Мухамедовог и еванђелског извештаја о Христу и Богородици постоје велике и битне разлике.

Коран о Мухамеду

О Мухамеду Коран учи сасвим друкчије него о Исусу. Иако је по веровању муслимана Мухамед већи пророк од Исуса, ипак је он по тврдњи Корана потпуно природан човек. Коран не спомиње ни једно чудо Мухамедово. Напротив, по речима Корана Мухамед нити је чинио чуда, нити се хвалио да их може чинити. Он, по речима Корана, није чак ни покровитељ нити заштитник људи пред Богом, нити неки посредник између Бога и људи. Он себе назива само послаником Божјим који треба да упућује људе на пут Божје истине. Иначе, он је у свему обичан, па – по тврдњи Корана – чак и грешан човек. Ево шта Коран вели о Мухамеду:

„Зли говоре међу собом тајно: Је ли тај Мухамед штогод друго него човјек као и ми?“... „То је само гомила снова; он је тај који је измислио Коран; то је пјесник; нека он нама покаже чудо као што су их показивали пређашњи посланици“ (с. 21. а. 3-5).

Тако су говорили о Мухамеду његови савремени противници. Али на њихов захтев, који се са општељудског становишта не може сматрати неоправданим, Мухамед није могао да одговори као што је Христос одговорио својим противницима: „Ако речима мојим не верујете, делима мојим верујте, јер она сведоче о мени“ (Јн. 10, 25). На сличан приговор својих противника који рекоше: „Да су му бар чудеса била дата од стране његова Господа ми бисмо вјеровали“, Мухамед одговара: „Чудеса су у власти Божјој, а ја сам само посланик дужан да отворено опомињем“ (с. 29. а. 49). Сам Бог – према Корану – говори Мухамеду:

„Ми тебе нисмо послали, о Мухамеде, да будеш њихов покровитељ“ (с. 17, а. 56). „Дакле, претрпи се, о Мухамеде! јер Божја обећања су истинита и права; проси у њега опроштај својих гријеха и слави хвалу твојега господара вечером и јутром“ (с. 40. а. 57).

Чак и најстарије муслиманско предање уме да припише Мухамеду чисто човечанске црте, не изузимајући ни грех. Тако, на пример, Ајша, жена коју је он после Катицине смрти узео од свога посинка Зеида, и увео у свој харем, као жену коју је од свих највише волео и на чијим је рукама и издахнуо, причала је о Мухамеду: „Пророк је волео три ствари – жене, пријатне мирисе и јело; прве две могао је уживати по милој вољи, али не и трећу“.¹⁶⁰

Уосталом, већ и сам начин како је себи присвојио Ајшу, жену свога посинка, сведочи да га је Ајша са чисто људског становишта добро проценила. По једном старом предању, он се радовао кад је посматрао одрубљену главу каквог непријатеља. Кад је нека песникиња која је написала на његов рачун једну сатиру, била убијена на спавању са дететом на прсима, Пророк је убицу похвалио.¹⁶¹ Све те у предању очуване чињенице, а могло би их се још навести, сведоче да је Мухамед био прави правцати човек, човек од меса и крви, и то још како вреле крви!¹⁶² Могло би се слободно рећи: „човек от мира сего“. То је слика Мухамеда на основу Корана и најстаријег предања, Хадиса.

Тако, дакле, по Корану и ортодоксном исламском учењу, веровати у Мухамеда, то значи веровати у њега као људског носиоца Божјег откривења, поштовати га као Божјег сведока, али никада се не молити њему као да би он био неко божанско биће или бар наш заступник пред Богом.

Даљи развој учења о Мухамеду

Данас, међутим, у исламском свету то више није тако. Исламска догматика, а поготово мистика, умеју још много шта да нам кажу о Мухамеду. У току историјског развоја Мухамед је, ваљда паралелно Христу, постао у очима муслимана „наш молитвеник и посредник пред Богом“.¹⁶³

Први корак ка таквом схватању Пророкове личности чине вести о његовим чудесима, које се појављују после његове смрти. Ево само неких Мухамедових чудеса. Он је, на пример, учинио да се осуши рука непријатеља који је хтео да се на њега баци каменом.¹⁶⁴ Неки Сурака, гонитељ Мухамедов, приликом Мухамедова бежања из Меке у Медину, хтеде Пророка устрелити. Али коњ му том приликом посрну у неку провалију, па ни да макне, а његове стреле постадоше неефикасне.¹⁶⁵ Трећи неки његов непријатељ је умро од једне сасвим незнатне и безазлене ране.

Касније се причало о Мухамеду да је он болесне лечио, мртве васкрсавао, облаке наводио, бесплодна дрвета претварао у плодна, а један штап је претворио у сабљу. Најзад се појавило ништа мање него три хиљаде чудеса која је Мухамед учинио. Чак је и његово рођење било праћено чудесним знацима. Наиме, његова мајка је приликом његовог рођења видела неку натприродну светлост и чула глас неког Јеврејина који је својим једноверницима довикивао: „Ноћас је изишла звезда под којом се родио Мухамед“. А истом приликом су земљотрес и силна поплава разорили палату персијског цара Хозроја.¹⁶⁶

Ни о једном од тих чудеса у Корану нема ни помена. Али, исламски егзегети су у Корану ипак пронашли два ајета које они тумаче као неку врсту чуда. Сура 54. почиње

¹⁶⁰ Исти писац и дело, стр. 58.

¹⁶¹ Исти писац, дело и страна.

¹⁶² Исти писац и дело, стр. 59.

¹⁶³ А. Кадић, Акаид и Ахлак, Сарајево, 1935. стр. 27, 28 и 29.

¹⁶⁴ Emanuel Kellerhals, о.с. S. 59.

¹⁶⁵ Исти писац, дело и страна; Хамдија Мулић, наведено дело, стр. 15.

¹⁶⁶ Emanuel Kellerhals, о.с. S. 59.

речима: „Час се приближи и мјесец се поцепа“. То се схвата као чудо које је Пророк учинио: поцепао је месец на две половине!

Друга пример чуда које егзегети Корана наводе, налазимо у речима: „Слава оном који је ноћу пренео свога слугу из светога храма мечанскога у далеки храм јерусалимски којега мјесто благословисмо да му покажемо наша чудеса. Бог чује и види све“ (с. 17. а. 1). Ове речи исламски егзегети тумаче тако, да је Мухамед, разуме се на чудан начин, једне ноћи на своје коњу Ал-Бураку био одведен из Меке у Јерусалим, а одатле до седмог неба пред престо Божји. Источњачка народна фантазија је то чудо окитила врло сликовитим сценама и живим бојама.¹⁶⁷

Мухамед по учењу исламске мистике

Није ни то све. Исламски мистичари су у Корану пронашли речи које су употребили као доказ да је Мухамед она светлосна супстанција коју је Бог створио у почетку. Светлост осталих пророка излазила је из Мухамедове светлости коју је Бог створио из своје светлости и формирао својом руком. Мухамед је чак и преегзистирао, јер га је Гаврил видео још пре „70.000 пута 72.000 година“.

Ово учење о Мухамедовој светлости нарочито је развијено код персијских шиита. По њиховом веровању сваки имам је испуњен Мухамедовом светлошћу, па је зато безгрешан и непогрешив као и Мухамед.¹⁶⁸ А основ за такво учење налазе мистичари у овим речима Корана: „Бог је свјетлост небеса и земље... Бог води ка свјетлости онога којег он хоће, и људима предлаже приповијести; јер он зна све“ (с. 24. а. 35).

Најзад, није Мухамед у мистици проглашен за неку само пасивну светлост. Он је постао наш молитвеник и заштитник пред Богом. Приликом свеопштег васкрсења он ће судити свету, и многи ће се спасти његовим посредништвом. У свести и вери муслимана он је постао „Наш Господ Мухамед“¹⁶⁹. Њему се ваља молити. У Палестини се пева приликом обрезања: „Људи, молит се Мухамеду и његовој кћери Фатими“.¹⁷⁰ А има мистичара који сматрају Мухамеда чак за инкарнацију божанске прасупстанције.¹⁷¹ Истине ради, треба рећи да такво екстремно мишљење о Мухамеду ипак не деле сви исламски догматичари.

Есхатологија ислама

Муслиманска есхатологија има велике сличности са хришћанском и јудејском. У главним потезима речено, и муслимани верују у три основне есхатолошке догме: загробни живот, васкрсење мртвих и суд Божји. То је изражено у два основна муслиманска шарта (5. и 7.) који гласе: Верујем у судњи дан; проживљење након смрти истина је“.

По муслиманској догматици, „прије опћега суда човјек ће донекле видјети своју судбину одмах након смрти. Јер, смрт је само прелаз душе из једнога стања у друго. То нас уче ријечи Божје. У св. књигама пише: „Не мислите да су они, који падоше на путу Божјем, мртви, они су живи, код њихова Бога даривани и радосни“ (Али-Имран, 169).¹⁷² „Човјек ће одмах након смрти бити питан за Бога и вјеру, и потом ће бити или блажен, или на мукама од судњег дана“.¹⁷³

¹⁶⁷ Исти писац и дело, стр. 59-60.

¹⁶⁸ Исти писац и дело, стр. 61.

¹⁶⁹ Исти писац и дело, стр. 61.

G. Simon, Die Welt des Islam, S. 131.

¹⁷⁰ Emanuel Kellerhals, o.c. S. 61.

¹⁷¹ Исти писац и дело, стр. 61-62.

¹⁷² А. Кадић, наведено дело, стр. 27.

¹⁷³ Исти писац и дело, стр. 27-28.

На томе посебном суду, непосредно после смрти, учествују и анђели – баш као и по православном веровању – јер Израил је анђеоској смрти, он одваја душу од тела, а Мункар и Накир су анђели иследници. Они испитују људске душе после смрти.¹⁷⁴

Но најважнији есхатолошки догађај је свеопште проживљење мртвих и суд Божји над целим светом. „На дан пропасти свијета помријеће све што живи, осим некојих одабраних створова Божјих. Иза овога ће свијет остати неко вријеме пуст.“ „На судњем дану свако ће јасно видјети своје чини и свачија ће се добра и зла дјела точно омјерити... Свако, и најмање дјело биће откривено и просуђено. Али, иако су страхоте судњег дана неописиве, опет ни највећи грјешник не смије губити поуздање у Бога целле-шануху и наде у његову милост. Највећи број људи спасиће се шефа'атом (молитвама, посредништвом) Божјег Посланика, многи ће се спасти и заговором других добрих људи, а многи и по којем добром дјелу од којег се можда није надао толикој срећи. Који умиру у вјери у Бога и Пејгамбера доћи ће у ценнет, макар и након казне за гријехе који им не би били опроштени. У вјечним мукама цехеннемским остају који умиру у невјерству или многобоштву, а други грјешници спасавају се након претрпљене казне и постају до вијека блажени у ценнету.“¹⁷⁵

Као што се види, исламска догматика, као и римокатоличка, верује у рај (ценнет), пакао (цехеннем) и чистилиште (ел араф). Разлика између тих двеју догматика је у томе, што се по римокатоличкој догматици иде у чистилиште *пре* свеопштег суда, а по муслиманској *после* свеопштег суда.

Какав изгледа ценнет? Понеки муслимански догматичари ее снебивају да се користе речима које Коран даје на то питање. Радије се задржавају на агностичкој констатацији да „ми нијесмо у стању ни представити та добра. Јер, Божји посланик вели: „Ту је што око не видје и ухо не чу и што не уније у срце људско.“ „Изнад свих ових добара свемогући Бог одликоваће блаженике у ценнету и највећом чашћу која ће бити круна сваке њихове радости. Они ће јасно видјети величанство Божје, као што каза Божји посланик: „Заиста ћете гледати вашег Бога, као што видите пуни мјесец.“¹⁷⁶

Овакво догматско излагање толико подсећа на хришћанско учење, као да је тај „Божји посланик“ кога догматичар цитира, нико други него апостол Павле, јер се тај цитат налази код њега (1. Кор. 2, 9; Римљ. 14, 17), а не у Корану. Међутим Коран на постављено питање уме да пружи далеко јаснији, потпунији и одређенији одговор. Он каже овако:

„Тада ће бити људи с десне стране... и људи с лијеве стране...; и први ће бити први. Ти ће бити најближи Богу. Они ће становати у баштама милина ... и одмараће се на сједиштима окићенијем златом и драгим камењем, наслоњени на лактове и смјештени једни наспрам других. Около њих обилазиће млада чељад, вјечно млада. Са пехарима, поливалима (ибрицима), чашама пунијем бистрога пића од којег неће осјетити ни главобољу ни несвјестицу. Са воћем које ће бирати по својем укусу, и меса од онијех птица које они много милују. Они ће ту имати љепотица са великим црнијем очима, љепотица подобнијех бисеру брижљиво сакривеном. Таква ће бити награда за њихова дјела. Они ту неће чути ни празнијех разговора ни ријечи које воде гријеху; ту ће се чути само ријеч: мир, мир.“

„Људи с десне стране... становаће међу лотосовим дубовима без бодљика, међу банама (Адамовијем смоквама) плодом обременјенијем од врха до доље, под хладом који ће се простирати на далеко, поред текуће воде, усред плодова у изобиљу, које нико неће одсећи, којима приступ неће нико забранити; и одмараће се на уздигнутијем постељама.“

„Ми створисмо рајске љепотице особенијем стварањем; ми смо очували њихово дјевојаштво. Миловане својим супрузима, и с њима једнака доба, оне ће бити намијењене људима с десна“ (с. 56. а. 8-37).

¹⁷⁴ Emanuel Kellerhals, о.с. S. 54.

¹⁷⁵ А. Кадић, Акаид и Ахлак, стр. 27.

¹⁷⁶ Исти писац и дело, стр. 29.

„Они који се боје величанства Божјега имаће двије баште. Обје окићене шумарцима. У обје двије два жива извора. У обје двије, двије врсте од сваког плода. Они ће се одмарати на простиркама којих ће постава бити златом изаткана. Плодови обје баште биће у домашају свакога који их усхтје брати. Ту ће бити младијех дјевица којих се никада нијесу дотакли ни човјек ни ђеније. Оне наликују на зумбул и на мерцане. .. Осим те двије баште, ту ће бити још двије. Двије покривене зеленилом гдје ће извирати два извора. Ту ће бити плодова палама и нарова. Ту ће бити добријех жена. Дјевојака са великијем црнијем очима, затворених у сјеницама. Никада их се човјек ни ђеније нијесу дотакли“ (с. 55. а. 46-74).

Муслимански егзегети се труде да овим пластичним и живо обојеним описима раја дају само метафоричко, алегоријско значење. Међутим, описи су толико подробни и живи, да се стиче неуклоњив утисак да се Пророк ни мало не шали, и да му никаква метафора ни алегорија не падају на памет. Зато кад се има једна тако детаљно описана и небеским ауторитетом поткрепљена слика џехеннета, онда правоверни муслиман не може рећи да „не знамо како изгледа џеннет.“ Знамо!

Додуше, ипак има нешто што заиста не знамо. Не знамо каквим се радостима у загробном животу могу надати праведне муслиманке, јер из описа раја види се очигледно да су та уживања намењена само мушкарцима. Шта ће уопште бити са женама после смрти и свеопштег суда, Коран о томе не каже ништа.

Толико, што се тиче званичног догматског учења. Међутим источњачка народна машта зна о рају и паклу далеко више него Коран. „Рај се састоји из стотину тераса. Једна од друге су удаљене пет стотина година. На томе пространству она шири свој пријатан мирис. У њој нема ни ноћи, ни спавања ни сунца. Сваки верник има седамдесет раскошних одела која сваког сата седамдесет пута мењају боју. Седамдесет хиљада слушкиња носе седамдесет хиљада столова. На сваком је златна чинија са седамдесет хиљада јела. Сваки човек има снаге да једе и пије за сто људи. Свака жеља постаје стварност: тањира велики као земаљски круг стоје пред сваким гладним и једу кад год они то захеле.“¹⁷⁷

Иста народна машта уме да нам до ситница опише пакао. Грешници ће покрај онога што пише у Корану (с. 56. а. 51-56) морати, слично Сизифу, да се пењу уз високи брег, па кад стигну до врха, стрмоглавиће се у амбис чије је дно тако дубоко, да камен који се баци у њега треба до дна да пада седамдесет година. Када им изгори једна кожа, даће им Алах другу да би се то мучење могло протегнути у бескрај, и то седамдесет пута на дан. У паклу је толико велика врућина да би се од ње сва земља истопила кад би на земљу пала само једна карика ланца којим су грешници везани.¹⁷⁸

Од свих тих зала народна машта је пронашла и лек. Наиме, муслимане ће спасти Пророк својим молитвама и посредовањем, јер он ће заједно са Гаврилом судити и мерити на теразијама људска дела. Па ће понекад, кад завара очи Гаврилу, или кад овај погледа на другу страну, учинити малецну превару. Он ће у прилог својих присталица бацити на тас добрих дела понеки тег, или ако му тег није при руци, чак и свој турбан, тек само да како-тако спасе ове.¹⁷⁹

Из те слике, као и из оне о рају, која не иде у званичну муслиманску догматику, јасно се види како чак и једна рационалистичка религија – као што је оригинални корански ислам – може да се деформише, кад јој народна машта позајми крила.

„Божје одређење, добро и неугодно од Бога је.“ На основу овога исламског шарта одомаћило се у широким слојевима уверење да ислам пориче слободу воље и Божји промисао, јер да проповеда веру у безусловно Божје предодређење или „фатум“, судбину. Чак се наводе и извесни стихови из Корана да би се на основу њих доказала теза да ислам

¹⁷⁷ Emanuel Kellerhals, »... und Muhammad ist sein Prophet«, S. 78-79.

¹⁷⁸ Исти писац и дело, стр. 79.

¹⁷⁹ Исти писац и дело, стр. 78.

пропеда веру у безусловно Божје предодређење (с. 3, а. 139; с. 8. а. 17; с. 13. а. 30; с. 14. а. 4.).

Међутим из тих речи Корана ни мало не следи закључак да Коран пропеда веру у безусловно предодређење свега што ће се десити. Оне се пре могу схватити у смислу околионализма. Исто тако ни муслимански догматичари,¹⁸⁰ објашњавајући напред цитирани шарт, не тумаче га у томе смислу као да постоји некакво безусловно Божје предодређење и да због тога човек треба да занемари све своје дужности и преда се лености и нераду. Они изричито признају слободу људске воље, а питање такозваног „предодређења“ своде на Божје свезнање. Међутим далеко од тога да би Божје свезнање било исто што и Божје предодређење. Ако код муслимана постоји вера у фатум, то може бити само какво популарно схватање народних маса, а не званичне догматике.

Али иако Коран нигде не говори отворено о постојању предестинације, иако муслимански уџбеници догматике такође не уче да постоји безусловна предестинација, ипак веровање у предодређење постоји у масама, а и код појединих истакнутих муслиманских философа из средњег века. Тако у најстаријем „Вјерују“ ортодоксног ислама, такозваном првом „Вјерују“ које је саставио Абу Ханифа, трећи члан гласи: „Што ти се десило, није те могло мимоићи, а што те мимоиђе не може ти се десити“.¹⁸¹ А и онај шести исламски шарт који је малопре цитиран: „верујем у... Божје одређење: добро и неугодно од Бога је“, понегде се малко друкчије цитира, тако да та друкчија цитација даје више основа за веру у судбину, предестинацију. Тај друкчији текст гласи: „Верујем... да (наша) одлука на добро и зло потиче од Вишњег Бога“.¹⁸² Овакву формулацију заиста је тешко помирити са учењем о слободи воље, и врло лако наводи на мисао о предестинацији. А исто тако и онај трећи члан Абу-Ханифиног „Вјерују“ стилизован је тако да сугерише мисао да ове што се у свету деси, деси се *неугодно*, јер текст каже да нас то *није могло* мимоићи. Дакле, *морало* се десити.

Морално учење ислама

Муслиманска етика је у извесним потезима слична хришћанској, а у извесним је слична старозаветној јеврејској. И муслимански уџбеници етике говоре о дужностима према Богу, према себи и према другим људима, као и уџбеници хришћанске етике.

Дужности према Богу јесу да правоверни муслиман треба у Бога да верује, да се Бога боји, и да се у Бога узда. Ту се исламска етика потпуно изједначаје са старозаветном, за разлику од хришћанске етике по којој су најважније врлине: вера, нада и *љубав* која је највећа међу њима. У исламу љубав према Богу замењена је *страхом* од Бога.

Дужности према себи јесу морална чистота и смерност. А дужности према ближњем јесу благод, правичност и трпељивост.

Моралне дужности човека не цитирају се онако како су изражене у Библији у десет Божјих заповести, али се садржина прве, друге, треће, пете, осме и девете садржи у појединим изрекама Корана, или у основним верским дужностима муслимана, које су изражене у такозваних пет стубова ислама. Оне гласе: 1) Исповедање вере (макар једном у животу искрено рећи: Нема Бога осим Бога а Мухамед је његов пророк). 2) Клањање (молити се Богу пет пута на дан а пре тога обавезно узети абдест, то јест прописано обредно прање руку, лица и ногу). 3) Пост за време месеца рамазана. 4) Обавезно давање милостиње (зекат). 5) Хаџ, то јест обавезно посећивање светих места, коме то средства допуштају. 6) Понекад се истиче и учешће у светом рату (џихад) као дужност.

Да је у Корану заповеђен свети рат против неверника, то је чињеница. Већ раније су цитиране речи из Корана (с. 9. а. 39; 41, 20, 13, 14; с. 8. а. 40).

¹⁸⁰ А. Кадић, Акаид и Ахлак стр. 29-30.

¹⁸¹ Dr. Franz König, *Christos und die Religionen der Erde*, III Band Freiburg, 1961. S. 27.

¹⁸² *Ib. ib.*

Што се тиче односа муслимана према другим људима и према људском иметку, ту је Кораном наређена благост и праведност. Али постоји велика разлика у односу муслимана према муслиману и према каурину, невернику, немуслиману (с. 9. а. 11). Према немуслиманима муслиман се мора односити друкчије него према муслиманима. Неверницима Коран прети ратом до истребљења. Тај рат је свети и о обавезности тога рата се често говори у Корану.

„Кад будете срели невјернике, вели Коран, а ви их убијајте, тако да над њима начините велики покољ, и јако стежите путила заробљеника. Потом ћете им давати слободу, или ћете их враћати за откуп, када рат престане. Тако радите. Кад би Бог хтио, он би сам њима одолио; он би их истријебио; но он вам наређује да се бијете, да би вас окушао једне с другима. Што се тиче онијех који буду изнемогли на путу Божјем (то значи, у светом рату), Бог неће дати да њихова дјела пропадну. Он ће их руководити и исправиће њихова срца. Он ће их увести у рај са којим их је већ познао“ (с. 47. а. 4-10).

„Рат вам је наређен, а ви сте га омрзнули!“ (с. 2. а. 212). „Они који оставе своју домовину и војују на путу Божјем, могу се надати његовом милосрђу, јер је он благ и милосрдан“ (с. 2. а. 215). „Мислите ли ви ући у рај прије него Бог сазна који су, међу вама, они који су се борили и били чврсте воље“ (с. 3. а. 136). „По истеку светијех мјесеца, убијајте идолопоклонике свуда где год их нађете, заробљавајте их, опсађујте их и вребајте их у свакој заседи; али ако се обрате (у ислам), ако врше молитву, ако дају милостињу, тада их оставите на миру, јер је Бог благ и милосрдан“ (с. 9. а. 5). „Још реци пустињским Арабљанима који су остали код својих кућа: Ми ћемо вас позвати да идете противу народа који има страховиту моћ, ви ћете се борити с тијем људима док не постану муслиманима. Ако послушате, Бог ће вам подарити лијепу награду; но ако узоколишите, као што сте радили већ једанпут, он ће вас подвргнути тешкој казни“ (с. 48. а. 16).

Захваљујући оваквом учењу Корана, муслимански народи су били одлични и фанатични ратници, јер је рат света, Божја, ствар. То је заповест Алаха, пропраћена веома привлачним обећањима неисказаних уживања и награда и на земљи и у ценнету, и снабдевена ужасним претњама за њено неизвршење.

Жена у исламу. Карактеристично је учење Корана о женском свету. Нигде се, додуше, не каже да је жена неко ниже биће од човека. Али, са изузетком дужног поштовања према мајци, што је Пророк посебно нагласио у разговору са асхабима (који смо напред цитирали), о жени се у Корану скоро и не говори као о бићу које је равно мушкарцу макар пред Богом, ако не и пред људима. У онако живим и детаљним описима рајских уживања не види се да је икоје место резервисано и за жене. Рајска уживања су тако замишљена и описана, као да се уопште не претпоставља да и нека жена може евентуално доћи у рај.

Али, што је у исламу за жене још теже, то је муслимански брак. Додуше, садашњи муслимани, нарочито европски, било под утицајем хришћанства, било под утицајем модерног државног законодавства, живе у моногамијском браку. Међутим по схватању чистотога оригиналног и ортодоксног ислама, многоженство, па чак и харем, потпуно су нормална и Богом благословена ствар. Ево из Корана неколико Алахових поука и порука о жени и мушкарцу у браку, као и о Пророковим правима.

Једна озбиљна Алахова интервенција

„О пророче, допуштено ти је да узмеш жене којима будеш дао прђију: робиње које су по допуштењу Божјем пале у твоје руке, кћери твојих стричева и тетака које су побјегле с тобом, и сваку вјерну жену која буде дала своју душу (саму себе) Пророку, ако Пророк хоће да се њом ожени. То је повластица коју ми теби дајемо мимо остале вјерне. Ми знамо шта смо вам прописали о вашим женама и робињама, како у том не би било с твоје стране никаква гријеха“ (с. 33. а. 49-50).

Ево још једне брачне повластице Пророкове. „О вјерни! ... Немојте се никада женити женама са којима је он (тј. Божји посланик) имао сношаја; то би била озбиљна ствар у Божјим очима“ (с. 33. а. 53).

Правоверни муслиман, с дозволом Корана, има право на више жена. О том питању Коран каже: „Ако се ви бојите да нећете бити праведљиви немојте узети за жене, између жена које вам се свиде, више него двије, три или четири“ (с. 4. а. 3). Тиме је многоженство одобрено и озакоњено.

По прописима Корана жена мора носити покривало. „О, Пророче! Пропиши својим супругама, својим кћерима и женама вјернијех, да спуштају покривало до доље; тако је лакше спречити да не буду омаловажаване ни оклеветане“. „Ваше супруге могу се откривати пред својим – оцевима, својом дјецом, својим нећацима и њиховијем женама, и пред својим робовима“ (с. 33. а. 59 и 55).

Ове одредбе Корана о женама строго су примењиване код муслимана у току дуговековне историје ислама. Хареми имућних муслимана, као и Пророков харем, томе су сведочанство. Ако данас европски муслимани и немају више од једне жене, и ако су жене скинуле зар и ферецу, то је само последица било директног хришћанског утицаја, било модерног грађанског законодавства.

Још неколико прописа

Клањање и молитва су једна од пет основних верских дужности сваког муслимана.

Осим ових специфичности муслиманске етике, треба споменути још и неколико прописа и забрана које Пророк прописује правоверним муслиманима, и које могу да се уврсте и у етички систем ислама, а исто тако и у култске обавезе. То је телесна чистоћа. Та је обавеза неодвојиво везана за исламски обред узимања абдеса пред почетак клањања. Исто тако постоји и деоба јела на чиста и нечиста, као и у старозаветној Библији. Забрањено је јести свињетину, јегуљу, крв итд. Најзад, од свих светских религија ислам је једина која човеку забрањује икакву употребу алкохола и хазардних игара. Посебно је строго забрањено употребљавати вино, иако је Пророк у почетку свога проповедања похвалио вино као дар Божји (с. 16. а. 69).¹⁸³

Култ (богослужење) у исламу

Муслиман се може молити Богу на сваком чистом месту, али заједничко богослужење је везано за џамију. Ту се муслимани искупљају на заједничко клањање Алаху. То је намаз. Пред почетак намаза, мујезин са минарета „учи језан“, то јест, певајући отегнутом мелодијом, у источњачком музичком стилу, одређене стихове молитве, он тиме позива верне на молитву. Молитва је пропраћена разним строго прописаним телесним покретима, као нека врста гимнастике. Чест узвик за време језана и намаза гласи: „Алах егбер“ (Алах је највећи). На намазу се чита прва сура из Корана, коју смо напред цитирали. Намаз се клања пет пута на дан, и при томе се верници морају окренути у правцу Меке.¹⁸⁴

Пост је такође верско-морална дужност муслимана. Време поста је месец рамазан, као припрема за највећи празник Бајрам. И код муслимана постоји седмични систем рачунања дана. Петак је најистакнутији дан у седмици, иако он није празник у оном смислу у коме је недеља код хришћана или субота код Јевреја. Наиме, петак је код муслимана ипак радни дан,

¹⁸³ Christus und die Religionen der Erde, herausgegeben von Dr. Franz König S. 44.

¹⁸⁴ А. Кадих, Рисалеи-Ахлак, или кратка наука о ђудоредности, Сарајево 1939. III изд. стр. 46-49. Emanuel Kellerhals, o.c. S. 83-94.

али тога дана је богослужење у џамији нешто свечаније јер се у Корану (с. 62. а. 9) наређује да се петком сакупе сви муслимани тога места на подневно клањање.¹⁸⁵

Понекад има и пригодних јавних молитава, у случају навале непријатеља, земљотреса и других невоља. Такође постоје и молитве за покојнике.

Иако у муслиманском свету има врло лепих, величанствених, џамија украшених разним орнаментима, кандилима и светиљкама, ипак муслиманско богослужење нема ни близу онако свечан изглед као православно или римокатоличко. Но најдубљи психолошки ефекат оставља на посматрача својим савршеним редом и тишином. То је управо једини начин на који оно оставља утисак извесне мистике, иако је ислам у суштини чисти рационализам, као и протестантизам. У његовом богослужењу нема нити приношења разних жртава, нити икаквих светих тајни, нити неког посебног благодатног свештенства. Једноставно: то су заједнички молитвени скупови и ништа више.

Из старе арапске религије задржало се и у исламу поштовање, па чак и љубљење, црног камена у Ђаби у Меки, који је по веровању муслимана пао с неба.

„Ђаба је камена коцка 10 метара висока са једним улазом до кога се прилази степеницама. Унутрашњост се састоји само од једне просторије. Осим хаџерул есведа (тј. црног камена), у самој Ђаби нема ништа особитог што би подсећало на мистику мјеста. Сва је раскошност и мистичност у њеном духовном изворишту“.¹⁸⁶

„Кабу (Ђабу) је подигао Ибрахим пејгамбер са својим сином Исмаилом. Према неким предајама, овдје је ријеч о обнављању најстаријег храма на свијету, који је подигао Адем пејгамбер.

У верзијама које детаљније описују начин подизања Кабе каже се да је Ибрахим пејгамбер, примивши Божије посланство, ишао у Бабилон и Египат да проповиједи вјеру. Вративши се, довео је са собом робињу Хаџеру (Агару), која му је родила сина Исмаила. Због љубоморе његове старе жене Саре остави Хаџеру и Исмаила у пустињи, управо на мјесту, на коме је касније израстао град Мека.

Обилазећи чешће Хаџеру и сина Исмаила, Ибрахим а. с. добије од Бога заповијед да обнови Адем-Пејгамберов храм. Кад је Ибрахим отпочео са градњом, појави се Џибрил-Емин (Архангел Гаврило) и донесе му бијели камен као темељац светости и Ибрахим га постави у источни ћошак Кабе. (По научној верзији тај камен је обични метеорит).

Кад је Каба саграђена, Арапи почињу да јој долазе на ходочашће и да љубе камен њене светости. Од љубљења грешним уснама, поцрни, па се прозва „хаџерул-есвед“ (црни камен)¹⁸⁷.

Организација исламске верске заједнице

Ислам је по својој природи већ од свог постанка исто толико извесна врста политике колико је и религија. Он је теократија; „цр к в е н а д р ж а в а“, којој је душа „државна црква“ – да се изразимо хришћанском терминологијом. Муслиманска држава и муслиманска верска заједница су бар у теорији идентичне. Отуда су историјски догађаји деветнаестог и двадесетог века, који су оборили црквене државе и државне цркве, оставили знатног трага и на исламски свет. Заправо, нема више такве државе какву је Мухамед био створио, ујединивши Арапе. Једва се може рећи да је Коран основни државни закон и у многим од оних држава са чисто муслиманским становништвом, а тим мање се то може рећи за земље у којима муслимани представљају мањину.

Мухамед је засновао једну апсолутну, тоталну теократију, сличну Мојсијевој теократији. У њој нема никакве секуларизације. И не само што нема одвајања цркве од

¹⁸⁵ Christus und die Religionen der Erde, S. 46.

¹⁸⁶ А. Кадић, исто дело, стр. 46-54. (Пријевод Kur'ana s komentarom, Drugi dzuz, Sarajevo, 1966. стр. 72.)

¹⁸⁷ Исто дело, стр. 71. (Пријевод Kur'ana).

државе, него нема чак ни идејног разграничења међу њима. Код Мухамеда су црква и држава једно те исто. То значи, политичко-религиозна творевина коју је он основао била је уједно и црква и држава; она је такорећи, једно биће. Ни просвета, ни култура, ни уметност ни економија, ни трговина, ни војска, ни политика, просто ништа од свега тога не може се одвојити од религије. Све је то најдубље прожето религијом.

На челу верске заједнице стоји калиф. Он је апсолутни господар како у верском тако и у политичком смислу и плану. Он је просто наследник и представник Пророков у свему. Према ортодоксном муслиманском схватању Калиф мора бити мушкарац (никако жена) из племена Кореишита, пунолетан, доброг карактера, без телесних и душевних недостатака, познавалац шериатског права и закона, и способан да води заједницу и у рату и у миру.

Дужности калифа су двојачке природе. Он је религиозни вођа заједнице а истовремено и световни поглавар. Као верски поглавица он има дужност да чува религију, да доноси решења у законским теолошким споровима, да води свети рат (џихад) против немуслиманских земаља, а као световни поглавар он управља свим државним пословима. Непослушност према калифу, чак ако је он и грешник, и неправедан, исто је што и непослушност према Алаху.¹⁸⁸

Идеална муслиманска теократија није никада баш стопроцентно била остварена. Па ипак најближе својој идеалној слици она је била у доба прва четири калифа, док је муслимански свет још био неподељен и заиста сав под једним јединим калифом. То су били Абу Бекир, као непосредни наследник Пророков, затим Омар, Утман и Алија. После смрти Алијине настаје већ деоба међу муслиманима, тако да ни један калиф није више имао под собом целокупан муслимански свет, него само изванредан део муслиманских земаља.

Године 1517. турски султан Селим I уништио је каирски калифат, па је он тада постао једини носилац права калифа у исламском свету, иако је у Индији још увек постојало моћно царство Великих Могула које је трајало све до 18. века.

Пошто су турски султани носили двојаку титулу, и султан и калиф, то се појавило мишљење да је султан његова световна титула а калиф титула његове духовне власти. Такво мишљење се нарочито утврдило после рата између Русије и Турске од 1768–1774. кад је царица Катарина тражила за себе право протектората над православним хришћанима у Турској. Тада је Турска тражила да њен султан, као калиф, буде заштитник муслиманских Татара у Русији. У току 19. века још више се искристалисало схватање да је у личности турског цара спојена двојака власт: султанска или световна, и калифска или духовна.

Међутим такво схватање не одговара суштини ислама који не зна за деобу власти нити за секуларизацију, он је једна потпуна теократија, и реч калиф означава апсолутног владара и у верском и у политичком смислу.¹⁸⁹ На томе питању калифата ислам се и поделио на две главне гране, сунити и шиити.

Калифе су, дакле, врховни представници. Али пошто је у верском животу потребно да неко врши верске дужности, да обавља акте правног карактера, да руководи верским животом, а у исламу не постоји света тајна свештенства као код хришћана, те дужности обављају познаваоци шеријатског права, кадије, и познаваоци муслиманске теологије, имами. Врховну управу над муслиманима у појединим земљама (сада кад нема калифе) имају посебна управна тела којима је на челу – као на пример код нас – Реис-ул-улема.

Секте у исламу

¹⁸⁸ Christus und die Religionen der Erde, S. 56.

¹⁸⁹ Emanuel Kellerhals, » ... und Muhammed ist sein Prophet«, S. S. 129-142. Baron Carra de Vaux, Islamisme et ses sectes, Dict. apolog. T. II p. 1.142-1144.

Муслимани су се у току своје историје поделили на две главне групе, сунити и шиити.¹⁹⁰ Говорећи језиком хришћанске теологије, сунити представљају муслиманску ортодоксију (муслиманско православље), а шиити су дисиденти од којих су се касније развиле разне секте. Постанак шиита је везан за име четвртог калифе Алије.

Алија је био Мухамедов синовац и зет, муж Пророкове мезимице Фатиме, а и један од најранијих Мухамедових сарадника. Он је учествовао у свим ратним окршајима и биткама које је Пророк водио, и био је посебни миљеник Мухамедов. Шиити кажу да је Пророк рекао: „Ко год је мој пријатељ, тај је и Алијин. О, Боже, љуби онога који њега љуби и мрзи онога који њега мрзи; помози ономе који њему помаже, и обори онога који хоће њега да обори“.¹⁹¹

Но, при свем том, Алија је једва успео да постане калиф, и то тек четврти по реду. Па и тада је наишао на веома жилав отпор међу муслиманима, што их је и поделило на те две гране. Наиме, против Алије се побуни гувернер Сирије Моавијах, уз кога стаде Пророкова удовица Ајша. Раздор је настао на питању законитости калифата. Алијине присталице су сматрале да калиф мора да буде баш Пророков потомак, а то је, дабоме Алија, и као синовац и као зет. Међутим, противници су тврдили да не мора калиф бити баш Пророков непосредни потомак. Довољно је да калиф буде само из племена Кореишита. Дошло је до крвавих обрачуна. Фанатични Алијини противници, Карицити, убију Алију. Његов наследник и син Хасан буде у Меки отрован, а млађи син и други наследник, Хусејин, буде савладан и са једном групом верника буде масакриран у Кеберлаху.

Ови трагични догађаји, којима је претходио спор о легалности калифа, унели су у шиитску догматику нове елементе који су сасвим туђи Мухамеду и Корану. Пре свега шиит сматра својом моралном дужношћу да плаче за Алијом, Хасаном и Хусејином.¹⁹² За једног шииту немогуће је да не плаче.¹⁹³ Касније се са туговања и плача прешло на веровање да је Хусејинова смрт спасоносна за вернике. „Хусејинова смрт је нама улаз у живот“¹⁹⁴ – кажу шиити. Исто тако се појавила вера да је љубав према Алији и његовој „светој породици“ спасоносна. У шиитским текстовима пише: „Љубав према Алији уништава све грехе, као што ватра уништава суво дрво“. „Ја тражим Бога кроз моју љубав према Алији“.¹⁹⁵ А по доцнијим шиитским литургијским текстовима, Фатима, Алијина жена Мухамелова кћи, проглашена је за „отеловљење свега божанског у женској природи, најузвишенији идеал који је људска снага постигла; она је Царица раја“.¹⁹⁶

Код шиита се развија још и извесна врста месијанизма, то јест учење о месијској улози имама-махди. Наиме, пошто шиити све остале калифе, осим прва четири сматрају незаконитим, то се код њих изобичајио назив калиф и замењен називом *имам*, но не у смислу имама код сунита, као верског службеника који руководи молитвеним скуповима, него је он заменик Пророков и – као и калиф код сунита – највиши ауторитет у светским и духовним стварима.¹⁹⁷ Имам је по веровању шиита непогрешив, и чак безгрешан. Он је, по екстремном шиитском веровању, инкарнација божанске супстанције, нека врста Божјег стана у изабраном човеку. У њему борави божанска светлосна супстанција која је постојала још у Мухамеду, па са њега прелази на све његове и Алијине наследнике. Мухамед је Алији открио тајна знања која сваки имам наслеђује.¹⁹⁸

¹⁹⁰ Исти писац и дело, стр. 145. (Emanuel Kellerhals, о.с. S. 145)

¹⁹¹ Baron Catta de Vaux, о.с. р. 1148-1149.

¹⁹² Исти писац и дело, стр. 1149.

¹⁹³ Emanuel Kellerhals, » ... und Muhammed ist sein Prophet«, S. 149.

¹⁹⁴ Исти писац и дело, стр. 149.

¹⁹⁵ Исти писац, дело и страна.

¹⁹⁶ Исти писац и дело, стр. 150.

¹⁹⁷ Исти писац, дело и страна.

¹⁹⁸ Emanuel Kellerhals, о.с. S. 151-152.

Дванаести имам после Алије, Мухамед ибн ал-Хасан, рођен 870. године, нестао је под мистериозним околностима још као дете.¹⁹⁹ Његове присталице не хтедоше поверовати да је мртав, него да се налази скривен у некој пећини, док не дође његов час да се појави као махди у последње време. Махди је нека врста месије који ће завладати светом и донети општу срећу и благостање. На основу тога веровања појавило се у историји ислама (код обе гране) више варалица са улогом махдија. Најпознатији је у светској историји Мухамед Ахмед Махди који је 1883. године подигао устанак у тадашњем Египатском Судану. Његове фанатичне присталице, кад су освојиле Картум, масакрирале су гувернера Судана, Гордон-пашу, (Чарлса Џорџа).²⁰⁰

Шиита има највише у Персији и Ираку, а има их и у Индији и Сирији. Ирански (персијски) шах Исмаил још у 16. веку усвојио је шиитизам²⁰¹ као званичну државну религију, и она је то у Ирану још и данас.

Остале секте се јављају у крилу шиитизма углавном на основи мистике. Њих ћемо само кратко споменути. То су пре свега исмаелити који су се издвојили из шиитског стабла верујући да ће се последњи имам-махди звати Исмаило, по чему су и добили назив. Њихово веома сложено учење је мешавина Библије, Корана, грчке философије и гностичких система. Они су били организовани у тајна друштва. Покушавали су да у својим круговима остваре комунизам, чак и свеопшту заједницу жена. Они су имали велику моћ у Египту од 910–1171. године хришћанске ере, јер им је припадала тадашња династија Фатимида, а у 15. веку су имали толику моћ да су претили и Багдадском калифату. Међу исмаелићанима постоје разне секте: Кармати, Асаси, Друзи, Нозаири и Јазиди. За ове последње се тврди да обожавају²⁰² ђавола.

Бабисти су једна од најновијих муслиманских секти пониклих на терену шиитизма. Оснивач ове секте је Мирза Али Мохамед, рођен у Ширазу 1819. Он је себе прозао „Баб“, што значи „врата“. То јест, он је врата која воде ка истини. Своју проповед је почео 1844. године. Он је по властитој тврдњи манифестација божанске суштине у свету. Његови следбеници су били жестоко гоњени а он стрељан и бачен псима. Персијски шах и турски султан су у другој половини прошлог века имали неприлика са фанатичним следбеницима Баба, бабистима.

Његово учење у најкраћим потезима се састоји у томе, да Бог има два атрибута: вољу и истину. Воља се показује кроз акт стварања, а истина се манифестује, тачније речено инкарнира, у пророцима имамима. Један од њих је и он, Мирза-Али-Мохамед, названи Баб. Савремени бабистички писци заступају еклектизам разних религија, а у политици су носиоци идеја које се зову прогресистичке, напредне.²⁰³

Философски и теолошки правци у исламу

Иако исламски народи у погледу материјалне и техничке културе стоје данас далеко иза хришћанских народа, ипак се мора признати да је ислам учинио велики допринос култури човечанства. Арапи су били одлични математичари, астрономи. Читав један део математике, алгебра, потиче од Арапа.²⁰⁴ И само име јој је арапско. Исто тако многи астрономски термини, као зенит, надир, азимут су арапског порекла.²⁰⁵ Осим тога, у средњем веку кад се на западу развија схоластика, и код муслимана се такође развија философија и теологија, њихова схоластика.

¹⁹⁹ Исти писац и дело, стр. 151.

²⁰⁰ Baron Saïd de Vaux, о.с. р. 1150.

²⁰¹ Исти писац, дело и страна.

²⁰² Исти писац, дело и стр. 1151-1152.

²⁰³ Исти писац и дело, стр. 1152-1154.

²⁰⁴ Видети: Стјепан Шкроблин, Инфинитезимални рачун, Загреб, 1931. стр. 97.

²⁰⁵ Др. В. В. Мишковић, Космографија, Београд, 1931. стр. 15-16.

Од муслиманских великих философа у средњем веку познати су: Ел Кинди (873.) по народности Арапин, Фараби (950) турског порекла, Авицена (1036) персијског порекла и Авероес (1198). Ови су философи били под утицајем старих грчких философа Платона и Аристотела. Доказивали су постојање *Нужног бића* и постојање душе. Намера им је била да остваре синтезу између философије и религијских догми.²⁰⁶ Дакле, као и западни схоластичари.

Муслимански теолози су се често односили непријатељски према таквим философским покушајима сматрајући их недовољним за доказивање религијских истина. Оспоравали су корисност рационалног метода доказивања за религију, баш као што ће доцније то чинити и многи протестантски теолози. Најистакнутији критичар Фарабија и Авицене био је Ел Газали, најистакнутији муслимански теолог средњег века рођен 1058. г. у Тузу, у Персији. Био је професор чувене високе школе у Багдаду. Почео је своје философирање екстремним скептицизмом, сумњајући не само у религијске истине, него у могућност икаквог сигурног сазнања. Дубље студирање суфизма, исламске мистике, обратило га је дубокој религиозности. Главно му је дело „Оживљавање религиозности“ у коме препоручује три степена аскезе.²⁰⁷ Осим тога написао је и „Тефухут ел фаласифах“ (Ништавост философа) у коме критикује философију. У раном хришћанству видели смо нешто слично код Ермиаса који пише „Исмејавање многобожачких философа“. Доцније су теолози заузели негативан став и према Авероесу, коме су приговарали да одбацује Божје провиђење и васкрсење мртвих.²⁰⁸

Међу философима-теолозима постојала су два правца: могазелити и мотекалими. Они први су рационалисти, а ови други су бранили муслиманску ортодоксију.²⁰⁹

Исламска мистика и народна побожност

Мистика је туђа оригиналном исламу. Онакав ислам какав је Мухамед проповедао и како је изложен у Корану, далеко је од калуђерства и мистике. Пророк, и асхаби, први муслимани, били су људи од овог света, трговци и војници, далеко од сваког аскетизма и подвижништва. Па ипак у исламској историји, и то сразмерно врло рано, јавља се мистика: философска заснована на неоплатонизму, и теолошка, или суфизам, која очигледно представља јасну паралелу, ако не и имитацију, хришћанског монаштва. Чак јој је и порекло у истим земљама, Сирији и Египту, као и хришћанском монаштву.²¹⁰

Но, иако постоји упадљива сличност између суфизма и монаштва, ипак би била претерана тврдња да је суфизам постао баш само као имитација монаштва. Сасвим је природно претпоставити да је и међу муслиманима било побожних душа којима је рационализам Корана био хладан, које се нису могле задовољити овоземаљским духом Корана, и које су због тога по својој унутрашњој природи, својственој мистичарима, тражили ближи и тешњи додир са Богом. Тако се јавља суфизам, не као нека нова муслиманска догматика, него као начин живота и као метод за духовно усавршавање.²¹¹

Кандидат који жели да постане суфи, или дервиш, мора претходно да издржи извесну врсту искушеништва. Приликом посвећења у ред дервиша, он даје завет апсолутне послушности своме духовном вођи. У правилима којих се дервиш мора придржавати, пише: „Ти мораш бити у рукама свога вође као леш у руци онога који га припрема за погреб. Бог ти говори кроз њега. Ти си његов роб и не можеш чинити ништа без његовог наређења. Он је човек кога је Бог изабрао. Протерај из свога срца сваку помисао да би могао одбацити Бога

²⁰⁶ Baron Carra de Vaux, о.с. р. 1147.

²⁰⁷ Christus und die Religionen der Erde, S. 63.

²⁰⁸ Baron Carra de Vaux, о.с. р. 1148.

²⁰⁹ Исти писац и дело, стр. 1146-1147.

²¹⁰ Исти писац и дело, стр. 1144.

²¹¹ Emanuel Kellerhels, о.с. S. 155-156.

или старешину. Као што болесник ништа не треба да сакрије пред лекарем, тако и ти не смеш пред твојим старешином сакрити ни једну реч, ни једну помисао“.²¹²

Дервиши живе каткад усамљено, а каткад у заједничким општежићима. Имају строге духовне вежбе до изнемоглости и несвести. То је њихов пут и начин мистичног сједињења са Богом. Приликом тих вежби, они безброј пута понављају, у такту све бржем и бржем, извесне узвике, као: „Нема Бога осим Алаха“, или „Алах живи“.²¹³ Као што и римокатолички калуђери имају разне редове, тако су и дервиши организовани ио редовима којих има много. Најпознатији су ученици Целал-Ед-Дин-Руми-а, дервиши који играју, и ученици Ахмед Рефаи-а, дервиши који ричу.²¹⁴

Дервиши су имали велики утицај на побожност народних маса. Оне их сматрају за свеце и поштују их, иако је то противно директној забрани Корана. А суфизам је имао утицаја и на муслиманске, специјално персијске и турске песнике, као што су Низами (1202.), Хафиз (1389.) и Галаладин Руми.²¹⁵

Најпознатији муслимански мистичари су били већ споменути Ал Газали (1058–1111), Сухраверди (1234) и Мохји Ед-Дин Араби, под чијим је утицајем био и познати нам Рајмонд Лулус.²¹⁶

Суфизам, као и друга новачења у области исламске догматике и побожности изазвала су отпор појединих ултра-ортодоксних муслимана и из тога отпора се појавио муслимански реформистички покрет, нарочито у сунитској грани ислама. Први истакнути покретач реформног покрета био је још у средњем веку Ахмед ибн Ханбал. Његов правац продужио је чувени проповедник покајања Абул-Фараг ибн ал-Гаузи који је критиковао Газалија. У 14. веку продужује тај правац Таки-адин Ибн Таимија који је због опозиције тадашњем владајућем учењу завршио живот у тамници. У 18. веку Мухамед ибн Абдалвахаб свом снагом оживљује реформистички покрет. Његове присталице вахабити имају успеха нарочито у Арабији. Учење реформата у неколико главних тачака гласи:

- 1) Све што се осим Алаха обожава погрешка је, и сви који то чине, заслужују смрт.
- 2) Већина људи нису монотеисти, али се труде да Богу угоде посећивањем светих места. Њихов труд је исте вредности као и многобоштво становника Меке о коме говори Коран.
- 3) Призивати у молитви каквог пророка, или светитеља или анђела, то је ништа друго него многобоштво.
- 4) Многобоштво је и то кад се неко у молитви обраћа за посредовање икоме другом осим Алаху.
- 5) Многобоштво је кад се неко некоме другом бићу заветује.
- 6) Неверје је доказивати знање нечим што не почива на Корану, Сунни, или закључцима здравог разума. (Очигледно је ово уперено против мистике).
- 8) Неверје је тумачити Коран алегоријски.

Вахабити такође забрањују и пушење дувана, покрај забране пијења вина, и прекршилац те забране треба да буде кажњен са четрдесет удараца.²¹⁷

Кратак историјски преглед ширења ислама

Већ за живота Мухамедова ислам се почео нагло ширити по Арабији, најпре мисионарењем, а затим још више путем рата. Исламски историчари радо наглашавају да се

²¹² Исти писац и дело, стр. 157.

²¹³ Исти писац и дело, стр. 157-160.

²¹⁴ Baron Carra de Vaux, *Islamisme et ses sectes*, p. 1145.

²¹⁵ *Christus und die Religionen der Erde*, S. 66.

²¹⁶ Baron Carra de Vaux, о.с. p. 1145.

²¹⁷ *Christus und die Religionen der Erde*, S. 69.

ислам никад није ширио насилно, него мирним путем.²¹⁸ Такву тврдњу историја демантује. Тачно је да је било и мирних периода и начина ширења ислама, путем посебних мисија које су углавном вршили муслимански трговци у Африци, и Индонезији. Но ипак, далеко већи део територија у којима влада ислам, освојен је мачем. Бар нама балканским хришћанима то не треба доказивати, а исто тако ни Персијанцима, Индусима и народима северне Африке. Уосталом рат за ширење ислама је дужност муслимана Кораном заповеђена.

Хришћанство и ислам су се срели на тлу Азије, Европе и Африке као две моћне духовне силе чије су се противности одражавале и на политичким догађајима и на бојним пољима. Ма колико да је рат туђ духу Еванђеља, животна стварност је таква да је он каткад неизбежан, као што беше баш при сусрету муслимана и хришћана. И тада се и са једне и са друге стране ратовало херојски. Поједини народи, као на пример ми Срби, имају читаву епопеју о тим тешким многовековним борбама. Оне су са песничком маштом и одушевљењем изражене у косовском циклусу српских народних песама, који представља бисер српске народне поезије. Те борбе су са живо насликаном трагедијом и мученичким херојством описане у Мажуранићевом епу „Смрт Смаил-аге Ченгића“, и са једном дубоко философском основом у Његошевом спеву „Горски Вијенац“. Па чак у 18. веку, најученији Србин тога доба, архимандрит Јован Рајић се песнички одушевљава борбом двеју хришћанских држава, православне Русије и римокатоличке Аустрије, против муслиманске Турске, и томе даје израза у своје алегоријско-историчком спеву „Бој змаја са орлови“. Најзад, и одушевљење с којим су балканске православне државе, Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка 1912. године ушле у рат против муслиманске Турске, било је прожето не само националним него и верским ентузијазмом. Штавише, Турска чак 1914. године објављује цихад, свети рат, Русији и осталим силама Антанте.

Исто тако у светској књижевности песници су се одушевљавали и налазили инспирацију у хришћанско-муслиманским бојевима. „Бијесни Роландо“ од Ариоста, „Ослобођени Јерусалим“ од Торквата Таса, „Осман“ од Ива Гундулића, све су то спевови о борбама на бојном пољу између хришћана и муслимана, нарочито западних хришћана.

Убрзо после смрти Мухамедове ислам је освојио целу Арабију, па се шири чак и ван њених граница. Под првим калифом, Абу Бекиром, ислам је већ куцнуо на врата Сирије, јужне Вавилоније и Персије. Под другим калифом Омаром, ето ислама већ у Египту, где је у Александрији спаљена чувена библиотека као излишна покрај Корана. Трећи калифа Утман пренео је зелени Пророков барјак даље на запад у Триполис, и на север до Кипра и Родоса.

Ширење ислама по датумима текло је овим редом: Египат пада под муслиманску власт 640. године. Триполис 647. Картагина 675. Северна Африка и њене цркве у цвету свога развоја падају под муслиманску власт 697. Гибралтар и краљевина Западних Гота у Шпанији падају 711. Године 732. постиже ислам крајњу тачку свога продирања у западну Европу, где су код места Тур и Поатје у јужној Француској заустављени. О томе догађају каже Његош у „Горском Вијенцу“:

„Францускога да не би бријега,
Аравијско море све потопи“.

Други правац ширења ислама био је усмерен према северозападу, управо према Риму, срцу западног хришћанства. Кипар пада 649. Родос 653. Крит 823. Палермо 831. Упад Сарацена у Рим и пљачкање Рима било је 846. А око 900. Сардинија и Корзика су под влашћу Сарацена.

²¹⁸ А. Кадић, Рисалеи-Ахлак, стр. 45.

Осман Нури-Хацић, Мухамед и Коран, Културна историја ислама, Београд, 1931., стр. 112-117.

Хамдија Мулић, Из живота Мухамеда-Алејхисселама, Сарајево, 1937. стр. 30.

Мустафа С. Бусулачић, Једна славна страница исламске историје, Сарајево, 1935. стр. 9.

У правцу југоисточне Европе ислам је спорије напредовао, јер је имао пред собом Византију, још увек довољно снажну за успешан отпор. Али, кад је касније Византија оронула, које због сталних ратова са муслиманским народима на истоку, које због навале крсташа који основаше Латинско царство, које због унутрашње слабости, а кад је на страну ислама стала једна млада нација Турака Османлија, пропаст балканских православних држава уследила је врло брзо. Турци прелазе у Европу 1354. Србија 1389. добија на Косову тако тежак ударац од кога се више није могла опоравити, иако су српске земље и онако разједињене још дуго давале отпора турском освајању, скоро још читав век и после косовског боја. Од балканских земаља прва је пала Бугарска 1394. Влашка 1395. Византија 1453. Српска деспотовина 1459. Босна 1463. Херцеговина 1482. Црна Гора (Зета) 1499. Угарска 1525. А године 1683. муслиманска експанзија бележи своју крајњу тачку у Европи, турском опсадом Беча. Међутим, ту су Турци потучени и потиснути далеко на југ, чак до Скопља. Од тог пораза Турска се у Европи никад више није опоравила, и стално је све више потискивана из Европе. Ту под Бечом се срећа окренула, па као што каже Његош:

„Пуче колан Свечевој кобили
Окренуше кола низа страну“.

У 18. и 19. веку Турска је у Европи трпела само пораз за поразом, и од Аустрије и од Русије, која би је тада сигурно сасвим сломила, да дипломатска игра тадашњих великих сила, нарочито Енглеске и Француске, па и Аустрије, није штитила Турску као противтежу руској експанзији. Најзад су православне балканске државе Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка 1912. године скочиле на Турску и распарчале је, оставивши јој у Европи само један мали предео око Једрена и Цариграда.

Трећи правац ширења ислама беше азијски исток. То је ширење било такође пропраћено многим биткама, но ипак изгледа мање драматично него у Европи и северној Африци. Године 636. битком код Кадезије на Еуфрату стиже ислам у Месопотамију. Персија је покорена 641. године и тамошња домаћа Заратустрина религија скоро сасвим уништена. Арапи 714. стижу до реке Инда у Индији. Око 1294. ислам је завладао у Авганистану. Око 1305. стиже ислам на источне обале јужне Индије. Око 1350. ислам осваја острво Јаву, 1478. појављује се на Борнеу, а 1605. чак на Новој Гвинеји.

Четврти правац ширења ислама је афричка област јужно од оних северноафричких земаља које су биле насељене хришћанима. Из Египта се ислам ширио преко мисионара и трговаца у правцу југа, кроз долину Нила према језеру Чад. Из северне Африке преко Сахаре доспео је на југ у области насељене црначким становништвом. Најзад се ислам проширио и по источној обали Африке дуж Занзибара све до Мозамбика. Око 1100. године у пределу језера Чад постојала је једна муслиманска држава. А Сахара је 1200. године под влашћу муслимана. Данас се ислам шири у Африци преко мисионара и трговаца, користећи разуме се, и новонасталу политичку ситуацију приликом ослобађања појединих афричких земаља испод туторства ранијих колонијалних сила. Ту се он сусреће са мисијама римокатолика и протестаната и успешно им конкурише.

Од средине 18. века па све до свршетка првог светског рата, ислам је био у назадовању. Парче по парче исламских земаља падале су под власт хришћанских европских великих колонијалних сила. Већ смо изложили какав је био ток догађаја на Балканском полуострву. Афричке и азијске муслиманске земље поделиле су Енглеска, Француска, Италија и Русија, а Индонезија је била под влашћу Холандије. Тако је после првог светског рата ислам пао у политички тешку ситуацију. Могло је изгледати да почиње да га нестаје. Међутим, он се сразмерно брзо опоравио од удара који је претрпео поразом и нестанком муслиманске турске империје. Муслиманске земље једна по једна већ су збациле власт

колонијалних сила, па је ислам данас у свету једна моћна духовна сила која не стагнира, него видно и снажно напредује, супротстављајући се са успехом и хришћанству и атеизму.²¹⁹

6) ЗАРАТУСТРИНА РЕЛИГИЈА

Опште напомене

Уобичајено је да се персијска или Заратустрина религија убраја у политеистичке облике религија. То није баш сасвим погрешно, али није ни довољно оправдано. Разлог је томе више у навици него у стварним аргументима, и природи Заратустриног учења. Напротив, из излагања ћемо видети да би ту религију далеко пре требало споменути као посебан облик монотеизма.

Додуше, у тој религији је свом снагом наглашен религиозни *дуализам* па зато њен монотеизам није онако строго чист као у Библији и Корану. Но при свем том има писаца који ову религију називају монотеизмом, иако не баш сасвим чистим,²²⁰ а има их који је убрајају и у строги монотеизам.²²¹

Стара иранска религија

О религији старог Ирана, пре Заратустрине реформе, зна се веома мало. Зна се да су становници Ирана у старо доба била племена аријевског порекла, да су по свему, па и по религиозним веровањима, били слични Индусима.²²² О томе сведоче и сами називи за разна божанства. У Ирану ахура, у Индији асура; у Персији Митра, и у Индији Митра; у Персији дева, и у Индији дева. Додуше у обе земље су ови називи добили временом нешто различита значења, но при свем том сведоче о истом извору и пореклу.²²³

Стара иранска религија била је политеистичка. Па ипак, њен политеизам је био врло оскудан у поређењу са богатим пантеоном Индије и грчко-римског света.²²⁴ То је била природна религија, као и код осталих народа.²²⁵ На њој су се одражавали утицаји животних околности, па чак и климатских прилика иранске висоравни.²²⁶ Ти утицаји су се одразили чак и у Заратустрином дуализму.

Најстарије, и у почетку можда једино, божанство је Ахура (Господ), коме је доцније додат надимак мазда, што значи премудри, свезнајући. Тако је постао назив Ахурамазда, или по грчком изговору Ормузд, што значи Премудри Господ. Покрај њега обожавали су и духове, „деве“. А највише је био у поштовању Митра, бог небеске светлости. Његово поштовање није успела да потисне чак ни Заратустрина реформа.²²⁷

Номадски живот старих Иранаца оставио је трага и у њиховој религији. Крава и пас били су предмети посебног религиозног поштовања. Имали су стари Иранци и извесних тамних митова о свршетку света у леденом мраку, што подсећа на старе германске митове.²²⁸

²¹⁹ Подаци из историје ислама узети су из књиге: Emanuel Kellerhals, »... und Muhammed ist sein Prophet«, S. 7-16.

²²⁰ Милош Парента, Апологетика, Сремски Карловци, 1927. стр. 348.

²²¹ Др Радивој А. Јосић, Месијанска идеја код културних народа пре Христа, Београд, 1931. стр. 33.

²²² Исти писац и дело, стр. 34.; Fr. M. J. Lagrange, Religion de l'Iran, T II p. 11.; Проф. П. Д. Шантепи де ла Сосеи, Историја Религије, Том II превод са III изд. Е. Ј. Броидо, С. Петербург (без год. изд.) стр. 136.

²²³ Шантепи де ла Сосеи, наведено дело, стр. 134. Др Рад. Јосић, наведено дело, стр. 33.

²²⁴ Др Рад. Јосић, исто дело и страна.

²²⁵ Fr. M. Lagrange, Religion de l'Iran, v. Dictionnaire apologétique de la Foi catholique, A. D'Alès, Paris, 1924. T. II p. 1105.

²²⁶ Др Рад. А. Јосић, исто дело и страна. Шантепи, исто дело, стр. 135.

²²⁷ Др Рад. А. Јосић, исто дело, стр. 34.

²²⁸ Шантепи, исто дело, стр. 135-136.

Нарочито су поштовали огањ, јер он по њиховом веровању одгони ђаволске силе. Отуда мит о борби огања са змијом.²²⁹

Стари Иранци нису имали ни идола ни храмова. По сведочанству Херодота, клањали су се Богу на висинама планина у слободној природи.²³⁰ У стара времена нису имали чак ни посебних свештеника. Касније, под утицајем из Вавилоније и Халдеје, развија се и код њих мађија и посебни сталез мага. Заратустрина реформа је управо и ударила на тај магизам и политеизам коме је магија утрла пут. Дарије Хиспаст је био ватрен присталица Заратустрине религије па је против мага предузео тако оштре мере, да их је из свога царства истребио.²³¹

Личност Заратустре

Да ли је Заратустра заиста историјска личност, о томе историчари религије нису сагласни. Огромна већина признаје његову историчност. Но, ипак има и знаменитих испитивача који то поричу. Међу њима треба споменути холандске знамените историчаре религије Тила и Керна, с којима се делимично слаже и Дармштетер.

Разлог за сумњу? – Па, у Зенд-Авесте се о Заратустри причају легенде, тако да о њему као човеку немамо јасну слику!

Но, већина историчара одбацује такво образложење и ту сумњу. Шантепи де ла Сосеи констатује да Заратустрина религија очевидно носи печат једне умно јаке личности, чији теолошки систем представља опозицију народним веровањима, па зато, чак и кад нам старији делови Зенд-Авесте не би ништа говорили о Заратустри као стварној личности, морало би се закључити да је таква личност постојала. Зато се о Заратустри и говори у науци као о стварној историјској личности, чија је улога у формирању персијске религије слична Мухамедовој у формирању исламско-арапске религије.²³²

Али, то је уједно и све што знамо о његовој личности. А не зна се ни где се родио,²³³ ни кад је живео. Већина историчара држи да је живео у 6. веку пре Христа, а неки сматрају да је он живео можда још и раније, но никако раније од 1300 године пре Христа.²³⁴

У познијим деловима Зенд-Авесте спомињу се разна чудеса у вези са Заратустрином личношћу. Још док га је мајка Догда носила у утроби, она је сањала како се над њом надвио страشان облак из кога изиђоше дивље звери и устремише се на њу да јој из утробе изваде дете и поједу. Али, само дете из утробе је њу уверило да је с њим виша сила и да не треба да се боји. Затим се на месту облака појави висока гора из које изиђе младић светао као сјај Месеца, са књигом у руци. При његовој појави звери ишчезоше, а он рече Догди, Заратустриној матери, да њено дете чува сам Цар неба, да ће оно бити велики пророк целог народа, и да ће се кроз њега саопштити људима нови закон. И сна нестане.²³⁵

Кад се Заратустра родио, није плакао као остала деца, него се смејао. Он још као дете чудесним начином савладава све тешкоће које му је причињавао волшебник, цар Дурансарун. Чудесним начином се спасава од оних који су му припремали убиство. Касније га анђели однесоше на небо и тамо му је Ахурамазда у разговору дао откривење. На њега ђаво шаље једног демона да га уништи, но Заратустра га одгони молитвом и великим камењем. На саблажњиво ђаволово обећање земаљске власти, Заратустра одговара: „Никада ја нећу напустити закон поклоника Мазде, чак и кад би клонуло моје тело и душа“. Своје небеско

²²⁹ Исти писац и дело, стр. 138.

²³⁰ Николај Павлович Рождественский, Христ. Апологетика, Том II С. Петербург, 1884. стр. 64.

²³¹ Шантепи, наведено дело, стр. 128-129.

²³² Исти писац и дело, стр. 129.

²³³ Исти писац и дело, стр. 129-130.

²³⁴ В. Д. Кудрявцева-Платонова, Сочинения Том II изд. II Сергиев Посад, 1898 с. 279.

²³⁵ Н. П. Рождественский, наведено дело, стр. 65.

посланство Заратустра је доказао пред царем тако, што је дозволио да му на прса лију растопљен метал, а он остаде неповређен.²³⁶ Тако о њему говоре религиозне књиге.

Због своје умне величине Заратустра је био веома цењен и поштован, не само код својих сународника него и ван Персије. Источни народи су му приписивали епитет „раца“, то јест мудрац. Грци, који нису баш радо признавали другима титулу мудраца, такође га називају „мудрацем“. То чини сам Платон. Чак и муслимани, без обзира на мржњу према његовој религији, називају га мудрацем.²³⁷

Према неким старим предањима Заратустра је у последњим данима живота показивао осветољубивост, фанатизам и склоност ка сујеверју. Стара предања кажу да је он наговорио Дарија да зарати на туранског цара да би му наметнуо његову, Заратустрину, религију. У том крвавом боју је, каже предање, и сам погинуо. Међутим, он је страсно желео – опет тврди предање – да погине од грома, јер је то сматрао, као и његови сујеверни сународници, особитим знаком благонаклоности богова.²³⁸

Свете књиге Заратустрине религије

Заратустрина религија, или како се често назива парсизам, маздеизам, зороастризам, изложена је у збирци светих књига које носе назив *Авеста*, што значи *знање*. То знање је пророк Заратустра „стекао у разговору са Ахурамаздом или са добрим духовима“.²³⁹ Значи, оно је откривена религија. Назив Зенд-Авеста значи прокоментарисана Авеста. Дијалект којим је она писана зове се *пехлеви*.²⁴⁰

Европа се први пут упознала са рукописима Зенд-Авесте 1761. године преко француског ориенталисте Анкетил ди Перон који је Авесту превео на француски језик. После њега, још бољи превод са уводом дао је Шпигел.²⁴¹ У 19. веку је постојала богата научна литература о узајамном евентуалном утицају Библије и Авесте.²⁴²

То што ми данас поседујемо као Зенд-Авесту, то је само један врло мали део Авесте. По сазнању стручњака, Зенд-Авеста је читава огромна староперсијска литература, која је садржавала, покрај религиозних, још и правна, политичка, астрономска и биолошка питања. Она је имала 21 књигу. Ту збирку књига није написао један човек, одједанпут, него је писана вековима од многих писаца, а постала је завршени канон књига тек у доба цара Сапора I (251.–272. хр. ере). Колико су стари најстарији делови Зенд-Авесте, не може се са сигурношћу одредити, као ни питање кад је – па чак и да ли је – живео Заратустра. Литература која је сачињавала Зенд-Авесту великим делом је уништена. Ни у томе датуму се научници не слажу. Неки држе да је уништена приликом арапског освајања и исламизирања Персије у 7. веку хр. ере, а неки држе да је уништена још приликом разорења Персијског царства у доба Александрових освајања.²⁴³

Зенд-Авеста се дели на три дела: Јасна, Јашта и Вендидад. Јасна је богослужбена књига. Она садржи химне и молитве приликом приношења жртава. Најстарији део тих химни назива се Гати. Верује се у могућност да неке од тих Гата потичу баш од Заратустре. Јашта је такође збирка литургијских песама, али знатно познијег порекла од Јасне, поготово од Гата. Вендидад, што значи „борба“, садржи поуке о сталној борби против злих сила.

²³⁶ Шантепи, наведено дело, стр. 130.

²³⁷ Н. П. Рождественский, наведено дело, стр. 66.

²³⁸ Исти писац, дело и страна.

²³⁹ Шантепи, наведено дело, стр. 132.

²⁴⁰ Исти писац, дело и страна.

²⁴¹ Исти писац, дело и страна; Н. П. Рождественский, исто дело, стр. 67.

²⁴² Fr. M. Lagrange, *Religion de l'Iran*, v. *Dictionnaire apologétique de la foi catholique*, sous la direction de A. D'Alès, Paris, 1924. Т. II р. 1104-1105.

²⁴³ Исти писац и дело, стр. 1105; Шантепи, наведено дело, стр. 132.

Покрај тога међу књиге од великог религиозног значаја долазе још један краћи молитвеник који се зове *Висперед*, и једно опширно тумачење Зенд-Авесте звано *Бундехеиш* из 9. или 10. века хр. ере.²⁴⁴ То је нека врста персијске Генезе, где се говори о постанку света, божанских бића и људи, као и о њиховој природи. Спис *Динкард* из 9. века садржи многобројна предања о животу Заратустре и његовим проповедима. *Минокерд*, што значи „Дух мудрости“ садржи одговоре тога духа на 62 питања, између осталог и о загробној судбини душа. *Арда-Вираф* је нека врста персијске „Божанствене комедије“ у којој се описују рај и пакао онако како их је видео мудрац Вираф у једној седамнаестодневној визији проузрокованој наркозом.²⁴⁵

Догматско учење Заратустрине религије

Догматско учење персијске религије није било у свим периодима истоветно. Могу се запазити следеће фазе. Пре Заратустрине реформе персијске религије опажа се велика тенденција персијске религије ка политеизму и мафији. Заратустрина религија је тај политеизам и магизам уништила и вратила персијску религију скоро чистом монотеизму. Касније парсизам, не губећи монотеистичку основу, ипак под разним утицајима све више се приближује политеизму. Најзад, савремени парсизам, вероватно под утицајем ислама, изражава изразито монотеистичка схватања.

Учење о Богу. По учењу Заратустре постоји један врховни Господ који је створитељ свих светова. То је Ахурамазда. Он је апсолутна светост, чистота и правда. Он је учитељ људи којима је дао правилно схватање добра и зла. Ахурамазда је извор не само моралног, него и физичког поретка у свету. Он је сведржитељ света који се стара о свету и за победу над силама зла. Најзад, он ће и судити свету по законима које је дао. У Авести пише: „Тебе сам Мазда Ахура признао светим, јер сам при стварању видео Тебе првог, и Ти си још израније одредио награду за реч и дело по власти твојој у последњи дан: злomu зло, добрoме добро“.²⁴⁶ У неким стиховима Гата Ахурамазда се назива Светим духом, јер је његова природа светла, духовна, огњена“.²⁴⁷

Покрај Ахурамазде светом управљају још и седам духова, као помоћници Ахурамазде. Они управљају разним областима света. То су Амеша Спента, бесмртни свети. Можда су то персонификације појединих својстава Ахурамазде, о чему би се могао извести закључак на основу њихових имена. Дармштетер сматра да је појава вере у те духове доцнијег порекла, и да се јавља под утицајем неоплатонизма на парсизам.²⁴⁸

Ариман. У свету не постоје само добре ствари, очигледно је да у њему има и зла. Ахурамазда је творац свега што је добро. И пошто је он сама светлост, пошто од њега никакво зло не потиче, а зла у свету ипак има, то онда постоји и извор сваког зла и таме који се у Авести назива Ариман, зао дух, бог сваког зла. Овај дуализам је у парсизму наглашен до највеће мере, тако да је он управо битна особина парсизма.

У најстаријим деловима Авесте ништа се не говори о Ариману. Заратустра зна за Ахурамазду, а све друге богове, који се називају деве, прогласио је злим дусима.²⁴⁹ У познијим деловима Авесте говори се и о Ариману, али са извесном недоследношћу. У 30. Јасни пише: „У почетку су била оба духа слична близанцима, и сваки је од њих сам од себе“.²⁵⁰ Из тих речи следи закључак да су и Ахурамазда и Ариман²⁵¹ самобитни, вечни,

²⁴⁴ Шантепи, наведено дело, стр. 132-133.

²⁴⁵ Joseph Huby, *Christuis, manuel de l'histoire des religions*, V ed. MCMXXVIII Paris, p. 342.

²⁴⁶ Шантепи, наведено дело, стр. 142.

²⁴⁷ Исти писац, дело и страна.

²⁴⁸ Исти писац и дело, стр. 142-143.

²⁴⁹ Др Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 37.

²⁵⁰ Шантепи, наведено дело, стр. 149.

²⁵¹ Кудрявцева-Платонова, наведено дело, стр. 285.

савечни. Међутим по другим текстовима постоји Зеруане-Акерене (вечност) из које се развијају оба духа, и Ахурамазда и Ариман. А постоји најзад, и треће објашњење, по коме је само Ахурамазда без почетка, а Ариман се појавио као последица једне незгодне Ахурамаздине мисли. Наиме, Ахурамазда је једном помислио: кад бих имао противника, какав ли би он изгледао? Из те рђаве мисли, која је у дисхармонији са светињом, појави се Ариман, бог мрака и злих мисли.²⁵²

То су, дакле, различита схватања о постанку Аримана. Ма колико се она разликовала, у једноме се слажу: Ахурамазда је јачи од Аримана. Пре свега, само је он свезнајући. Ариман то није. Осим тога, борба која постоји између њих двојице завршиће се потпуно победом Ахурамазде. Ако се томе дода још и ово треће објашњење постанка Аримана, онда он није ни вечан, а Ахурамаздина вечност је несумњива. Према томе, строго узевши, божанска својства се приписују само Ахурамазди. Због тога се парсизам може сматрати извесном врстом недовољно израженог монотеизма.

Царство таме. Но при свем том царство таме је врло моћно. Ариман, иако је слабији од Ахурамазде, ипак има моћ стварања. Он је творац свих злих бића на овоме свету. Сва бића у свету учествују у тој оштрој борби између добра и зла, једна на страни Ахурамазде (Ормузда), а друга на страни Аримана (Анграмању). Доцнији списи (на пример Бундехеиш) умеју да нам кажу и детаље о почетку те борбе. То се десило овако:

Ахурамазда, који је одувек био моћнији и богатији својим знањем од Аримана, знао је да у царству мрака постоји Ариман, док овај у дубинама свога мрака није ништа знао за постојање Ахурамазде и царства светлости. Користећи се тим преимућством, а предвиђајући борбу са Ариманом, – јер Ахурамазда зна сву прошлост, садашњост и будућност, док Ариман не зна чак ни сву прошлост, – Ахурамазда је у току од 3.000 година створио безбројну војску добрих духова, фраваша или фервера. То су чиста бића. То су његови помоћници. Кад је Ариман, дошавши једном на границу свога мрачног царства видео царство светлости, Ахурамазда му је показао своју божанску надмоћ и предочио му да коначно уништење чека све што је зло. Зато му по својој благости предлаже мирно решење спора: нек се он, Ариман, потчини вољи врховног добра, Ахурамазди. Овај за тај предлог не хтеде ни да чује, него се реши да уништи царство светлости. У ту сврху он ствара мноштво злих духова који му помажу у рушењу царства светлости. То су деве, зли дуси, који се називају речју „друк“, што значи обмана, лаж. Они о добру говоре да је зло, а о злу да је добро. Касније су Персијанци и своје политичке непријатеље, околне народе, Арапе, Грке, Римљане и Турке називали ђаволима и сматрали их помоћницима Аримана.²⁵³

Спољашњи изглед демона се замишља у складу са њиховом делатношћу. По Заратустрином учењу они су невидљиви. У познијим деловима Авесте њима се приписује груби материјални изглед и одређује им се место боравка. То је север, страна са које долазе хладноћа и мрак. Они живе у горама и пустињама, по гробљима и код свих других народа. За њих је резервисан подземни свет, бездан. Смрт је такође производ Аримана.²⁵⁴

Богови позније Авесте. Парсизам је као што се види, у основи монотеистичан. То нарочито важи за Заратустрину теологију. Али касније, тај се монотеизам, под разним утицајима, извитоперио у неку врсту политеизма. Пре свега појављује се схватање Ахурамазде више материјално него духовно, као што беше случај раније. У једној од познијих химни се каже: „Ја намењујем ову жртву Ахурамазди, светозарному, величанственому, највишем, најлепшем између свих *телесних* бића“.²⁵⁵ Такође и они духови Амеша Спента показују се сада све више као самостална божанства. „К њима се додаје још и Сраоша као чисти и победоносни покровитељ света. Он је бог јутарње зоре.

²⁵² Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte, 2. Bd. S. 176., Bonn 1921.

Др Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 37.

²⁵³ Шантепи, наведено дело, стр. 149-150.; Др Рад. Јосић, наведено дело, стр. 38.

²⁵⁴ Шантепи, наведено дело, стр. 151.

²⁵⁵ Исти писац и дело, стр. 145.

Његов символ је петао који људе позива на рад. Он штити људе од напасти демона који пред њим беже у ад.²⁵⁶

Најистакнутија фигура међу познијим божанствима јесте бог Митра. По неким текстовима Авесте, Ахурамазда је Митру створио тако великим као што је и он сам. Митра је бог верности, огња, светлости, Сунца. Он је судија над душама покојника, и неизмерно је добар. За њега Авесте кажу: „Не може човек на овом свету имати тако ружне мисли, говорити тако ружне речи, чинити тако ружна дела, као што Митра на своме небу може мислити, говорити и чинити добро“.²⁵⁷

Покрај Митре спомиње се и бог Веретрагна. Он се појављује у разним облицима: у виду буре, бика, белог коња, камиле, вепра, јастреба, златног младића. Он је углавном бог рата.

Но, сва та божанства су ипак бар колико-толико духовне природе. Али у каснијим текстовима налази се култ и чисто материјалним стихијама као што су огањ, хаома (свето небеско пиће), Сунце, Месец, Сириус. Под страним семитским утицајем указивало се поштовање и божици Анагити која је заправо божица Иштар (Астарта).²⁵⁸

Есхатологија. По веровању Персијанаца смрт није никакво уништење људског бића, него растанак душе од тела.

Пошто је смрт дело Ариманово, то се одмах после смрти појављује у виду муве дух трулежи, Назу, кога шаље Ариман, јер од момента смрти труп спада под власт демона. Труп је према томе нечиста ствар и сви се морају старати да се сачувају од додира са њим. Због тога се приређују одговарајући обреди којима је циљ да и покојника и живе сроднике сачувају од нечистоте.

Чим се примети приближење смрти, сродници самртника купају и облаче у чисто, зову жреца који му чита опроштајне молитве, исповеда га и сипа му у уста и уво хаому, божански напиток који ће га припремити за вечност. Кад најзад наступи смрт, труп се још једном подвргава очишћењу, и од тада га се више нико, осим жреца који га сахрањује и носача који га носе, не сме дотаћи. Да би зао дух Назу био свезан и демони отерани, уводи се у дом „четверооко“ псето. То је пас који на њушци има две пеге па изгледа као да има четири ока. Дом се дезинфикује огњем и мирисним кадом. Крај суда са ватром седи жрец и чита молитве, али мора бити најмање три корака удаљен од мртваца да би сачувао своју чистоту. Уз њега седе још два човека који терају демоне. Носиоци су у белом и такође се чувају да се не упрљају о мртваца, кога носе на гвозденим, нипошто на дрвеним или порозним, носилкама. Из истих разлога предострожности, сахрана се нипошто не сме обављати ноћу или по киши. Мртваца носе у дакму. То је посебна кула сазидана тако да јој је кров косо нагнут ка средишту где се налази отвор, па се леш оставља на тај кров да га птице разнесу, или да га киша спере у унутрашњост куле. На тај начин се остале стихије чувају да се не загаде. Спаљивање мртвих био би највећи грех против огња. Оно не долази у обзир.²⁵⁹

Посебни суд. Одмах после смрти тела душа иде на посебни суд. Њу прати Сраоша и фервери, али и Ариманови демони који се труде да је отму и одведу у ад, у своје царство таме. Душа прелази преко неког моста који се зове Синват. Ту заседа суд: Митра, Сраоша и Рашну-Разиста. Овај последњи је веома строг и неумитно праведан. Он подробно испитује сва дела душе, не гледајући да ли је пред њим кнез или цар. Он веома лако пронађе лопова, отимача, или кривоклетника коме неминовно следује казна од 700 удараца.

Праведне душе лако прелазе преко моста. Ако су и имали греха, исповест коју су чинили за живота и молитве њихових сродника помажу им. Оне, пошто се претходно сасвим очисте огњем, иду у царство светлости. Грешници одлазе у Ариманово царство таме.²⁶⁰

²⁵⁶ Исти писац, дело и страна.

²⁵⁷ Исти писац и дело, стр. 146.

²⁵⁸ Исти писац и дело, стр. 147.

²⁵⁹ Исти писац и дело, стр. 162-163.

²⁶⁰ Исти писац и дело, стр. 162-164.

Општи суд и васкрсење. По учењу Авесте историја света трајаће дванаест хиљада година. Та историја је подељена у четири периода од по три хиљаде година. У току првог периода од три хиљаде година, Ахурамазда је створио мноштво добрих духова, фервера или фраваша. На крају тог периода Ариман је, видевши царство светлости наумио да га разруши, па зато у другом периоду од три хиљаде година ствара своје „деве“, зле духове. У међувремену Ахурамазда је створио видљиви свет и људе у њему, почетком другог периода. Стварање је било овим редом. Прво је Ахурамазда створио праживотињу бика и прачовека Гајомарта. Но оба та бића су страдала од Аримана. Тада из семена праживотиње изниклоше многе животиње, а из семена прачовека изниче први пар људи, Машја и Машјана. Од њих се намножио цео људски род, који је три хиљаде година живео у пуном блаженству и изобилју.

Историја садашњег људског рода почиње тек у трећем периоду са родоначалником Јимом. Пошто су књиге Авесте великим делом уништене, не може тачно да се одреди однос Машје и Јиме: да ли су то два имена за исту личност, или је Јима двојник Машје, или његов далеки потомак, као Ноје Адамов. Али, услед греха људи дошла је на свет смрт и зло. Људи су се поделили између Аримана и Ахурамазде. До краја четвртог периода зло ће се све више множити. У четвртом периоду Ахурамазда ће послати три спаситеља, Саошијанта, или Созиоша, као што је некада послао Заратустру. Имена тих спаситеља биће: Аушетар, Аушетарма и Астватерето. Проречен је и начин њихова доласка на свет. У једном језеру деведесетдевет хиљада фраваша чувају Заратустрино семе. У том језеру ће се, у размаку од по хиљаду година, купати три девојке које ће од Заратустриног семена зачети и свака од њих родиће по једног Саошијанта.

Време пред појаву Саошијанта биће страшно. „У оно време постаће сви људи варалице, добри пријатељи ће се раздвојити разним партијама. Страхопоштовање и брига за спас душе ишчезнуће из света; љубав оца према сину ишчезнуће, а исто тако и љубав брата према брату и љубав матере према кћери биће непозната. ... Угинуће сва вегетација, дрвеће и жбуње. Појавиће се многи знаци на Сунцу и Месецу. Биће многи земљотреси, ветар ће се претворити у буру. У свету ће се умножити страх и мучења“. ... Тада ће се појавити спаситељ Аушетар. Он ће проповедати науку Божју и људи ће се тада опет постепено враћати Ахурамазди. Други спаситељ, Аушетармах, постигнуће још већи успех. А трећи, Астватерето, потпуно ће повратити оно првобитно блажено стање.

Борба између Ахурамазде и Аримана завршиће се догађајем који се у књигама Авесте назива „*фрашокрети*“, то јест стварање будућега. Оно ће се постићи васкрсењем мртвих. Прво ће васкрснути Гајомарт, па Машја и Машјана, а за њима сви остали људи. Казна за грешнике неће бити вечна. Муке грешника у паклу трајаће само три дана. Затим ће се сви васкрсли људи окупати у реци од растопљеног метала. То купање ће бити страшно само за грешнике, док ће праведницима бити пријатно као топло млеко. Све ће се душе очистити у ватри од моралне нечистоте. Тада ће доћи ред на Аримана и његове слуге. Они ће бити бачени у ватрену реку. Тако ће се свет потпуно очистити од сваког зла и сва створења ће вечно славити Ахурамазду.²⁶¹

Култ у Заратустриној религији

Култ, то јест вршење обреда у Заратустриној религији, било је стављено у дужност специјалном свештеничком staleжу „атравана“. Они су се често називали и маги, иако је Заратустра био велики противник магије. Право вршења обреда припадало је само њима. Ако би неки човек ван staleжа атравана вршио обреде, био би кажњен врло строго: скидањем

²⁶¹ Исти писац и дело, стр. 166-167.

Др Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 37-41.

Н. П. Рождественский, наведено дело, стр. 75-77.

главе, гуљењем коже, или набијањем на колац. Атравани су живели од жртава и прилога које су верници доносили, а морали су се одликовати високим моралним квалитетима.

Васпитавање и образовање персијских жреца почињало је од детињства. Кад син жреца напуни седам година обави се церемонија „нозуд“, којом приликом добије свештеничку врпцу, и од тада изучава свештене књиге до четрнаесте године, кад мора да полаже испите. После тога може у својству капелана да обавља верске обреде. Кад изучи Јасну и Вендидад, он постаје „мобед“, а кад добије намештење стиче титулу „дастур“. Врховни жрец је после цара био највише лице у царству, а звао се *Заратустротема*.

Централна тачка у персијском култу јесте огањ, како беше пре Заратустрине реформе, тако и после ње. Атравани и мобеди носили су покретне олтаре да би могли на сваком месту вршити свој култ. А постојали су и храмови за вршење обреда. Светиња над светињама у тим храмовима је соба у којој се налази само огањ. Та соба, затворена са свих страна, да не би у њу продирала светлост споља, налази се у средини храма. На камену у облику квадрата, у металном суду пуном пепела гори свештени огањ. Ничија људска рука не сме га додирнути, и ничије дисање оскрнавити. Зато жреци носе наруквице и повез на устима, а огањ морају чарати машицама. Огањ се одржава дрвима која су претходно очишћена по посебном ритуалу, а одликују се пријатним мирисом. Одатле се раздавао огањ верницима да гори по њиховим кућама.

У ту просторију је могао ући само свештеник, а улазио је пет пута на дан за време молитве да би поправио ватру која је морала стално горети ради очишћења света. Никакве церемоније се нису одржавале у тој соби. Верски обреди приношења жртава и приправљања хаоме (свештено божанско пиће), вршени су у суседној соби на једном малом олтару.

Сви обреди су имали циљ да ритуално очисте свет од нечистоте Аримана и његових дева. За ту сврху је најподеснија хаома. Већ и сама похвала која се указује хаоми кадра је да одагна 10.000 ђавола. Чак и сама посуда у којој се налази хаома сматра се великом светињом и њој се певају химне.

При церемонијама велику важност имају заклињање и исповедање. Заклињање се вршило ради истеривања ђавола. Честа формула при заклињању и исповедању гласи: „Ја се одричем ђавола и верујем у Мазду“.²⁶²

Заратустрино морално учење

Заратустра је проповедао веома висок морал. То морално учење је засновано на његовој догматици. Наиме, ако је читав живот само борба између зла и добра, оличених у лицу Ахурамазде и Аримана, онда човек у тој борби треба да учествује на страни Ахурамазде и да има следеће врлине: истинољубивост, правдољубивост, верност, вредноћу, богатство и домаћинско достојанство. Такође је дужан да се стара за своју телесну чистоћу, а посебно за сексуалну чистоту. Исто тако Авеста захтева од поклоника Мазде мирољубивост, смиреност и милосрђе.

Пошто Ариман преко својих дева загађује овај свет, то је морална дужност поклоника Мазде да ради на истребљењу сваког зла и нечистоте из овог света. Конкретно: борити се против штетних животиња, против корова, раскрчити и обрадити какву њиву, наводњавањем се борити против суше, вршити очишћење загађених нечистих стихија, на пример, воде, њиве, траве на њиви које могу бити загађене лешом. Сваки загађен предмет подлежи очишћењу. Морална је дужност вршити очишћење и сексуалне нечистоте.

Средства очишћења и борбе против злих духова јесу заклињања и прање говеђом мокраћом, затим покајање и епитимија. Наиме, сваки грех повлачи за собом двоструку казну: земаљску и небеску. Прва казна се искупљује разним очишћењима и епитимијама, а друга покајањем које се зове *патет*. Има греха који се могу искупити извођењем корисних радова,

²⁶² Шантепи, наведено дело, стр. 152-155.

неки се искупљују батинањем и то најмање 200 удараца. А има грехова који се ни на овом ни на оном свету не могу опростити. То су: спаљивање лешева, једење цркотине и противприродни пороци. Такви грешници су постали својина Аримана, па их ни *патет* не може спасти.²⁶³

Кратак преглед историје Заратустрине религије

Под сасвим оправданом претпоставком да је Заратустра ипак историјска личност, сигурно је сасвим да је он величином свога духа реформисао стару иранску религију, избацивши из ње утицај магизма и политеизма који се био почео све више разграђавати. Тако пречишћена иранска религија, Заратустрина религија, имала је моћан утицај у Персији за време старе династије Ахеменида (688.–330. г. пре Христа). Када је Александар Велики освојио Персију настале су нове, тешке околности за персијску религију, јер није имала онако безрезервну и моћну подршку државних власти.

Доласком на власт последње персијске династије Сасанида (226.–651. после Христа) појачава се углед и утицај Заратустрине религије у Персији. За време цара Сапора I (241.–271.) који је освојио од Римског царства Јерменију и Малу Азију, као и за време Сапора II (309.–381.) који је тукао Јулијана Апостату, Заратустрина религија постаје државна религија.²⁶⁴

Разлог за проглашење маздеизма државном религијом беше – према предању – једно чудо, слично ономе које се приписивало самом Заратустри. Наиме, за време Сапора II водиле су се у присуству цара дискусије између присталица маздеизма и разних других религија и јеретика и неверника. Тада је Адарбад син Марспандов, позивајући се на један стих из Гата, победио невернике и јеретике тиме што је дозволио да му се на груди лије растопљени метал, а он остаде неповређен. На то цар Сапор рече: „Сада кад је истинита религија доказана видљивим начином, нећу више трпети лажну религију“.²⁶⁵

Цар је не само обновио Заратустрину религију уздигавши је на степен државне религије, него су владари из династије Сасанида градили храмове, од којих је био најчувенији храм у њиховој престоници Истакару.²⁶⁶ Осим тога врховни мобед ове религије Тансар био је, као и његови наследници, најискренији помоћник и ослонац царев. Престо је подигнут на олтару, како сликовито и духовито констатује Шантепи.²⁶⁷ Цар је првосвештеника Тансара обавезао да комплетира Зенд-Авесту, што је он и учинио, редиговавши је и унесавши у њу елементе неоплатонизма. Осим тога он је био теоретичар царске власти и први организатор обновљене маздеистичке верске заједнице.

За време цара сасанидске династије Персија као држава заузима углавном негативан став према хришћанству које долази у Персију из Римског царства. Кад јаче, кад слабије, хришћанство је издржало тристагодишње гоњење у сасанидском царству. Разлози за гоњење су били тројаки: а) унутрашње политички, б) спољно-политички и в) философско-верски.

Пошто је маздеизам био идејна основа сасанидског царства, то онда свака религија, па и хришћанска, представља макар и ћутке извесну опасност за царски престо па се на њу морало попреко и сумњичаво гледати. А по нахођењу власти, и особито на захтев свештенства државне религије, чак и отворено гонити. Све и у случају кад је сасанидска државна власт била повремено толерантнија према хришћанству, дајући му какву-такву слободу, и тада је та слобода увек била условљена тиме да хришћани не смеју придобијати за своју веру присталице државне маздеистичке религије.²⁶⁸

²⁶³ Исти писац и дело, стр. 155-162.

²⁶⁴ F. M. Lagrange, о.с. р. 1106.

²⁶⁵ Исти писац, дело и страна.

²⁶⁶ P. D. Chantepie de la Saussaye, manuel d'histoire des Religions traduit de l'allemand, Paris, 1921. р. 477.

²⁶⁷ Исти писац, дело и страна.

²⁶⁸ Fr. M. Lagrange, о.с. р. 1106.

Хришћани су после цара Константина уживали заштиту Источно-римских (византијских) царева. Но како је Персија врло често била у рату са Византијом, то су хришћани морали сносити последице такве политичке ситуације и трпети баш административна гоњења која су често бивала врло сурова, нарочито за време цара Јездегара II (438.).

Најзад, као што је Јулијан Апостата износио своје философске разлоге против хришћанства, тако је било и у Персији царева, на пример мало пре споменути Јездегар II, који су против хришћанства износили своје философске и религијске критике. Он је замерао хришћанству што одбацује дуализам па је принуђено да Богу приписује како добро тако и зло које постоји у свету. Затим, по његовом мишљењу хришћанство проповеда распеће Бога, а то је бласфемија. Хришћанство својим монашким идеалима устаје против брака, хвали сиромаштво и бездетност па тиме угрожава опстанак света. Најзад, хришћани не праве разлику између чистих и нечистих предмета и стихија у свету па тиме скрнавe и оно што је чисто.

Доцнији цареви саеанидске династије били су нешто блажи према хришћанима јер су персијски хришћани били несторијевци за разлику од православних Византинаца од чијег су гоњења несторијевци и побегли из Византије с којом је Персија – као што је раније речено – била често у ратном стању. Па ипак је цар Хозрој, који је у почетку своје владе био благ према хришћанима, касније предузео веома оштро гоњење хришћана.

Гоњење је обухватало не само хришћане, него повремено и Јевреје па и све друге вере које су царским властима могле изгледати сумњиве и неповољне, као подривачи престола. Тако је врло оштро гоњено манихејство, чији је оснивач Мани покушао да начини једну нову религију комбинацијом маздеизма и хришћанства. Персијски цареви су могли радо гледати успехе манихејства у православној Византији у којој су се из манихејства развијале разне друге јереси и секте, све тамо до богумила и патарена, али нису им дозвољавали делатност у своме царству.

Исто тако оштро је био гоњен верско-социјални покрет неког Маздака који је проповедао неку врсту комунизма, и то апсолутног, где је све имање, па чак и жене, заједничка својина.

Такав маздеизам остаје у Персији државна религија све док Арапи нису оборили царство Сасанида и завели у Персији ислам. Тада настају крајње тешке прилике за маздеизам. Последњи владар сасанидске династије Јездерпед III покушао је 635. године да се одупре најезди муслиманских Арапа, али је после битке код Касидије морао са својим благом и светом ватром да се повуче у Мерв, где је био убијен 651. године.²⁶⁹ Персија је врло брзо исламизирана силом власти, а само у појединим забаченим областима, као у Језди и Керману, остало је нешто мало становника верно старој вери. Неки су испред најезде ислама емигрирали у Индију где живе углавном у градовима Гусерату и Бомбају. Баве се трговином и индустријом. Своју веру врло будно чувају. Њихов катихизис је сасвим кратак. Верују у једнога Бога, а Заратустра је његов пророк. Морални закон се мора испуњавати. Постоји награда и казна у загробном животу. Према хришћанству је модерни маздеизам веома непријатељски расположен. Резолутно и енергично одбацује хришћанску догму о искупљењу.

Присталице маздеизма одржавају повремено своје конгресе. Међу њима постоје извесна трвења између конзервативнијих и либералнијих елемената који захтевају да се из обреда избаци обичај умивања говеђом мокраћом, да се скрати број молитава и церемонија и да се побољша социјални положај жене.²⁷⁰

Општи поглед на Заратустрину религију

²⁶⁹ „Свезнање“, Општи енциклопедијски лексикон, Београд, 1937. г. стр. 1669.

²⁷⁰ Шантепи, наведено дело, стр. 168-172.

Као што се могло видети из претходног излагања, маздеизам је заправо једна мешавина монотеизма и политеизма. Но при свем том црте монотеизма су у њему јаче наглашене од политеистичких. Тако, по учењу ове религије:

- 1) Постоји лични Бог Ахурамазда који је већи и моћнији од Аримана.
- 2) Постоји духовни свет добрих и злих духова.
- 3) Постоји лична бесмртна душа.
- 4) Постоји посебни и општи Божји суд.

Због свих ових догми парсизма неки су радо говорили о утицају Авесте на старозаветну Библију, па чак и на хришћанску есхатологију, и на обредословље на пример, одрицање од ђавола приликом крштења, освећење водике.

Међутим, овакве тврдње су без стварног основа. Пре свега, нама се није очувала целокупна збирка старе персијске религиозне литературе да бисмо имали тачан увид. Осим тога, ако је та литература страдала још приликом Александрових освајања, онда се не може говорити о њеном утицају на хришћанство. Зна се да је познати нам кодекс Авесте сачињен у доба цара Сапора I (251.–272. хришћанске ере). Зна се такође и то, да је дуализам парсизма остављао јасне трагове свога утицаја на разне јеретичке покрете као што су били манихејство и гностичке секте. Но зна се такође и то, да се Црква врло будно чувала од сваког утицаја те врсте, било директног било индиректног. Најзад, ако и има извесне сличности у догматици, она не мора да долази због хришћанског копирања Авесте, нити персијског копирања Еванђеља, већ може да буде израз општих религијских ставова који постоје у свима облицима религије.

II ПОЛИТЕИЗАМ

Савремени облици

Политеизам је веровање у многе богове. Он је далеко богатији разним облицима него монотеизам. Ти облици су толико различити, да је међу њима тешко начинити неки беспрекоран систем и распоред, на основу разлике или заједничких религијских елемената код њих. Ипак, ради постављања каквог-таквог плана и система излагања, држаћемо се једне сасвим вештачке поделе. Наиме, још и данас постоје разни облици политеизма у разним земљама, као у Индији, Кини, Јапану, Монголији, Тибету, Океанији, Африци итд. А, као што знамо, некада су постојали разни облици политеизма којих више нема, као што беше религија старих Египћана, Вавилоњана, Феничана, Грка, Римљана, Келта, Германа и Словена. Тим редом ће и бити изложени разни облици политеизма.

РЕЛИГИЈА У ИНДИЈИ

Опште напомене

Индуси су народ аријског порекла, врло сродни Персијанцима, што се види и из врло сличног језика, а такође и из заједничких религијских појмова и назива које смо поменули приликом излагања персијске религије. Они су у Индију дошли вероватно са Иранске висеје, у врло дубокој прошлости.²⁷¹ Том приликом су потисли Дравиде и друге староседеоце на југ и на острво Цејлон. Та расна разлика међу њима одразила се касније у кастама.²⁷² Друштво је наиме у Индији од давнина било подељено на четири касте: брамини, кшатрија, вајсија и судра или парија. Брамини су свештеничка каста и постали су, по веровању, из главе бога

²⁷¹ Др Радивој А. Јосиф, Месијанска идеја код културних народа пре Христа, Београд, 1931. стр. 80.

Шантепи-де-ла-Сосей, История Религий, Томъ второй, стр. 127.

²⁷² Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 42.

Браме. Кшатрија је војничка каста, постала од прса Брамних. Вајсија је каста трговаца и земљорадника, постала од Брамних руку. Судра је најнижа каста којој се једва признаје статус човечијег бића. Она је постала од Брамних ногу. Њу управо и сачињавају углавном староседеоци. Разлике међу кастама су велике, и преграде врло оштре и чврсте, тако да је скоро непојмљиво да неко пређе из једне касте у другу. Та деоба има свој корен и подршку у религији Индије. Подела на касте толико је ухватила корена у Индији, да она траје чак и данас, после толиких столећа. Можда ће је уништити постепено само савремени начин живота и дух времена. Иначе, иако је религија у Индији имала знатних рефорама и промена, касте су увек остајале.²⁷³

У току многих векова религија у Индији прошла је кроз врло многе фазе и реформе, измеђујући многобројна божанства. Та разна трансформисања религијских схватања у Индији оставила су дубока трага и у индијској религиозној литератури, у светим књигама.

Могу се опазити три периода у историји религије у Индији. То су ведански период, или ведизам, браманизам и хиндуизам. Иа историјском размеђу браманизма и хиндуизма јављају се у индијској религији, дакле у крилу браманизма, два јака философско-религијска реформистичка покрета. То су цинизам и будизам. А хиндуизам, који се јавља као наставак браманизма, цепа се у многобројне секте од којих ћемо поменути као најважније вишнуизам и сиваизам. Из сваког од тих периода остала нам је богата литература религиозно-философског садржаја.

1) ВЕДИЗАМ

Најстарији познати нам период индијске религије назива се веданским периодом, или просто ведизмом, зато што нам је религија тога доба сачувана у књигама које носе назив Веде, што значи знање. По веровању старих Инда садржина Веда није написана руком човеком, него је њихова садржина дата људима путем божанског откривења.²⁷⁴

Религиозна литература

Веданска литература је врло опширна. Дели се у четири дела: Риг-Веда, Сама-Веда, Јаџур-Веда и Атарва-Веда. У Ведама има не само религиозног песништва, него и упутства за обреде и ритуал, практичне теологије, философских спекулација и поезије. Тако Риг-Веда садржи углавном религиозне химне. Сама-Веда песме и друге текстове, Јаџур-Веда формуле приликом жртвоприношења, а Атарва-Веда је заправо мађијска књига која садржи разне мађијске формуле и заклинања.

Знатно млађа литература од Веда су *Брахманас* које се занимају култом жртвоприношења, *Араникас* (што значи размишљања у шуми) и *Упанишаде* (поуке, предавања) у којима има изложене индијске философије, углавном пантеистичке.

Још млађу религиозну литературу сачињавају *Сутре*. Оне су као нека врста руководства за школско предавање. Њихов ауторитет је мањи од ауторитета Веда. Оне нису откривење, оне су обична традиција. У њима се износе правне норме и домаћи обичаји. Чувена збирка закона, Мануов законик, припада области те литературе.²⁷⁵

Књиге које сачињавају збирку Веда настале су у дугом временском размаку. Но *када* су настале бар оне најстарије, о томе су међу научницима мишљења подељена. Многи сматрају да немамо довољно података да бисмо макар и приближно одредили њихову старост. Неки држе да су најстарије књиге Веда постале најраније око 1.100 година пре

²⁷³ Pandit Dž. Nehru, Otkriće Indije, preveo Slobodan Petković, Beograd, 1952., str. 116-119.

²⁷⁴ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 11.

²⁷⁵ Исти писац, дело и страна.

Христа.²⁷⁶ Други опет мисле да су постале чак и на 4000 година пре Христа.²⁷⁷ Тачно се одредити не може. У сваком случају Веде представљају један од најстаријих писаних споменика људске културе.²⁷⁸

Не треба мислити да је све у Риг-Веди религиозне садржине. Има ту песама и са чисто световном садржином, чак и крајње непристојних стихова. Поети, који су често били брамани, и који су певали поједине песме поводом приношења жртава и свечаности, удешавали су песме према ситуацији. Отуда у њима има песама чији је тон ласкав према приносиоцу жртве, подилази његовим људским страстима, а није редак случај да песник изражава наду да ће добити од приносиоца жртве богат хонорар, рецимо повећи број крива.²⁷⁹

У Ведама се често може открити име песника који је дотичну песму Веде спевао. Ти песници, *риши*, поштовани су скоро као нека полубожанства, а сама Веда је била толико уважавана да се створило веровање да су прве три књиге Веда постале из жртве приношене од стране првог човека. Цео свет почива на Ведама. Оне имају волшебну силу, и читање Веда је исто тако важно као и приношење жртава.²⁸⁰

Божанства

У веданској теологији се обично набраја 33 бога који су подељени на богове неба, ваздуха и земље. Но стварни број божанстава у која се веровало био је знатно већи. У једној песми Веда говори се да су се богу Агни поклонили 3.339 богова.²⁸¹ Интересантна је чињеница да се приликом приношења жртава појединим божанствима приписују својства других божанстава, тако да се просто добија утисак да се божанства каткад претварају једно у друго; исто божанство у другом виду и под другим именом. Осим тога, приликом приношења жртава у пригодним химнама се толико уздизало божанство коме се жртва приноси, да је називано већим од осталих. Тако је тешко одредити које је божанство заправо било врховно.²⁸²

Богови су у вези с природом. Они нису природне појаве, него управљају природним појавама. Индра, на пример, није муња, него он баца муњу. Осим богова постоје, по веровању старих Инда, и многобројни демони од којих се треба бранити, или бар живети с њима у миру.²⁸³

Спољашњи облик виших божанстава обично су замишљали у људском виду. Понеко божанство нижег ранга је замишљано у полуживотињском виду. Богови имају људске духовне особине. Једу, пију, међусобно се мрзе или воле, служе се лукавством, ратују каткад, па чак се јављају и у улози приносилаца жртве. Њихова духовна својства су бескрајно већа од човечјих. Богови су бесмртни, свемогући, свезнајући итд. Али њихова бесмртност је условљена напитком званом сома. Без *соме* и без жртава они би били немоћни. Зато су они поткупљиви, и врло слаби према жртвама које им се приносе. Само ако човек уме са њима вешто да се опходи, може добити од њих што год жели.²⁸⁴

У санскритском језику постоје два општа назива којим се изражава божанско биће. То су „Де ва“ и „Ас ура“. Реч дева долази од корена „див“, што значи сијати, светлети. Из тог

²⁷⁶ A. Roussel, dans Dictionnaire apologétique de la foi catholique, sous la direction de A. D'Alès, Paris, 1924. T. II. p. 645.

²⁷⁷ Шантепи-де-ла Сосей, наведено дело, стр. 12.

²⁷⁸ Пандит Ц. Нехру, наведено дело, стр. 70-71.

²⁷⁹ Шантепи-де-ла Сосей, наведено дело, стр. 13.

²⁸⁰ Исти писац и дело, стр. 15.

²⁸¹ Исти писац, дело и страна.

²⁸² Н. П. Рождественский, Христианская Апологетика, 1884. Томъ II., стр. 22-23.

²⁸³ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 16.

²⁸⁴ Исти писац и дело, стр. 17.

корена су називи за Божје име и у разним другим индоевропским језицима: Деус, Теос, Зеус, Девас итд. Други назив „Асура“, изражава Божје величанство и значи „Господ“.

Диаус-Питар је „Небески Отац“. То је, изгледа, најстарији назив за Бога у Индији. О њему Веде врло мало говоре,²⁸⁵ па је због тога логично закључити да је он био поштован још у прадавно доба ире веданског периода, што би могло послужити као један блед траг првобитног индуског монотеизма из кога се током времена развио врло богат и разгранат политеизам веданског периода, и познијих периода, када је Диаус-Питар постепено био заборављен и замењен другим божанствима која су људској машти и срцу била ближа и приступачнија.²⁸⁶ Не постоје ликовне представе Бога из оног најстаријег, предведанског периода историје. То може служити као индиректна потврда више за стари ишчезли монотеизам индијске религије. Макс Милер вели да кроз облак политеизма просијава нешто блиско монотеизму.²⁸⁷

Варуна-Асура (Господ неба) је врло рано у веданском периоду дошао на место Диаус-Питар-Асуре. Њему су се стари Инди обраћали молитвом за помоћ и опроштење греха, и то са дубоком побожношћу и поштовањем јер „он обухвата целу васељену и влада целим светом“.²⁸⁸ Њега су замишљали као људску личност и називали га често „цар-Варуна“. Он влада над целим светом, и управља по строгим законима. Нарочита област његове владавине су вода и ноћ. Он се свуда налази у води, а нарочито на небу где распоређује воде небеског океана и потока, шаљући их на земљу. Варуна је свезнајућ, јер се човек од њега не може нигде сакрити. Он све види што се дешава ноћу, а ако и нешто пропусти да види, то му његови малобројни обавештајци већ саопште. Као свезнајућ, Варуна је заштитник правног и моралног поретка. Он је судија људима и кажњава прекршај правних и моралних закона.

У Ведама га је нарочито прослављао песник *Васишта*. По процени Шантепи де ла Сосеи, да је Васишта имао способности Заратустрине да реформише индијску религију у правцу монотеизма, као што је то Заратустра учинио са персијском религијом, Варуна би био тај једини монотеистички бог реформисане и монотеизиране индијске религије.

Али, Варуна је прилично брзо потиснут у позадину. У Атарва-Веда њему се моле још само као богу воде и кише. Па чак и данас му се понекад у Индији моле путници који морају да путују водом. Иначе још одавно брамани га представљају просто као каквог демона с подбулим лицем, закрвављених очију, ћелав и са дугим очњацима.²⁸⁹

Заједно с Варуном се помиње и *Митра*. Он је бог заштитник и помоћник. Митра и Варуна су толико блиски да се у молитвама призивају као једна личност. Варуна је светло небо, а Митра небеска светлост.²⁹⁰ Иначе Митра, чија је улога врло слична персијском Митри, врло рано ишчезава из пантеона старе индијске религије. Чак и знатно пре Варуне.²⁹¹

Индра. Истовремено са Варуном помиње се у Ведама и Бог Индра чија је популарност била знатно већа од Варунине, нарочито у кasti кшатрија. Он је бог силан и моћан, пун мушкости, храбрости и јунаштва. У рату, он је непобедив. Небо и земља покоравају се његовој вољи. Он земљу прекрива једним прстом ноге, а у шаци држи сав свет. Када се онако плавокос (дакле не личи на тамнопуте староседеоце Дравиде) појави, седећи у својим колима која вуку сјајни коњи по ваздуху, тада баца муње на све стране, као словенски Перун.

Његови непријатељи су ипак многобројни. То су пре свега *дазиуси*, црни духови који обитавају у ваздуху бацајући на земљу гадне испљувке и покушавајући каткад да продру чак и у небеса. То су такође и *ракшаси*, зла ноћна чудовишта, затим *јати*, волшебни

²⁸⁵ Исти писац, дело и страна.

²⁸⁶ Др Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 81-82.

²⁸⁷ Н. П. Рождественский, наведено дело, стр. 23.

²⁸⁸ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 81.

²⁸⁹ Шантепи-де-ла-Сосеи, наведено дело, стр. 20.

²⁹⁰ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 82.

²⁹¹ Шантепи-де-ла-Сосеи, наведено дело, стр. 19.

духови, и најзад *пани* који сметају киши да пада. Све су то Индрини непријатељи. Али далеко највећи и најстрашнији непријатељ Индре и људи је стара змија *Вритра*, ваздушно чудовиште, која такође не да киши да пада. Но кад ју је Индра једном приликом докопао својим копљем и оштрим оружјем, тада се развила битка коју је вредело видети, ако је ко имао смелости да гледа ту страхоту. Јер од те страшне борбе дрхтало је небо и земља. Вритра је толико страшно шикала, да су се богови у паничном страху разбежали с небеса. А *Твастар*, који је иначе исковао један огроман чекић за ту борбу, није имао снаге ни да побегне. Он се просто онесвестио на небу.

Кад је тако, онда није чудо што је Индра толико био омиљен и поштован, нарочито од војника. Нема победе у рату без Индре.

Уме Индра и да се наљути. Али, ипак он је добро божанство. А што воли да пије и једе! Ту му је тешко наћи пара. Кадар је да попије читаво језеро соме (сома је божанско пиће), па – ако се сме тако изразити – забрљави и лута по ваздуху не умејући да се оријентише где је небо, а где земља. А ни у браку није баш сасвим беспрекоран, па његова жена *Индрана* често долази у прилику да мора понешто и да му опрости.²⁹² А зар би и могла да не опрости једној тако симпатичној и од људи омиљеној личности као што беше њен муж, ратник Индра!

Агни. Ма колико да је Индра био омиљен нарочито код ратника, његово небо је још увек далеко од људи. Зато је *Агни*, који борави и на земљи међу људима у виду огња, био још више омиљен. Бог *Агни* се јавља и рађа свакодневно као становник земаљске сфере. Он је стална веза између богова и људи. Он као огањ сагорева жртве и са жртвама односи молитве људи боговима. Веданске химне га славе као заштитника и добротвора људи па се често појављује његов надимак „Посредник“, „Присни пријатељ“, или, „Домаћи пријатељ“. Људи му се обраћају с вером и надом да ће се код богова заузети за њих и бити им снисходљив. Једна од тих молитава гласи: „Како ћеш нас, о *Агни*, пред *Варуном*, како пред *Небом* карати? За које наше грехе? Како ћеш о нама говорити милостивом *Митри*, *Земљи*? Шта ћеш рећи *Ариаману*, шта *Баги*?“ „О *Агни*! Ти знаш како да одвратиш од нас гњев *Варуне*. ... Буди нам, о *Агни*, твојом помоћи најближи, сасвим близу при настанку ове зоре. Будући си богат у милости, принеси нашу жртву *Варуни*. Прићи и смилуј се. Дозволи нам да те призовемо“.²⁹³

Агни станује и на небу и на земљи и у води. У виду муње он силази с неба на земљу. Он спава у дрвету, одакле трљањем дрвета искаче као лепи дечак са златним увојцима косе, кажу веданске химне о њему.²⁹⁴

Поред ових великих богова постоји мноштво нижих богова, дева и асура, а такође и полубогова који су у друштву с боговима, и упућени су у многе уметности и чаролије. Најистакнутији међу њима је *Твастар*. То је онај што се беше онесвестио од страха гледајући двобој Индре са *Вритром*. Он је заправо небески ковач. *Матарисван* је индијски Прометеј. Постоје и *гандарви*, духови шуме и воде, који по шумама и водама јуре *аспараме*, божанске хетере, које својим саблажњивим понашањем доводе у искушење чак и велике пустињаке.²⁹⁵

Рудра. Знају Веде и за зле богове. Такав је на пример *Рудра*. Његово продужење је заправо бог *Шива* у хиндуизму. Да је *Рудра* страшан и осветољубив бог, о томе сведочи и једна веданска легенда прилично позног датума, која нас обавештава о постанку *Рудре*. Наиме, легенда каже, да је бог *Прџапати* извршио грех крвосмешења са својом ћерком. Богови, запрепашћени таквим преступом, наумише да створе једно биће које ће бити довољно страшна казна за такав грех. Покупили су све најружније и најстрашније што су код себе имали, сложили на гомилу, и из те гомиле гада појавио се *Рудра*.²⁹⁶

Он је дивљи ловац који јури са својом пратњом као ураган по земљи, обарајући у прах своје противнике. Његова трбушна страна је тамно-плава, а леђа црвена. Тамно-плавим он

²⁹² Исти писац и дело, стр. 21-22.

²⁹³ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 83.

²⁹⁴ Исти писац и дело, стр. 83-84.

²⁹⁵ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 29.

²⁹⁶ Исти писац и дело, стр. 23.

покрива непријатеља а црвеним побеђује онога који га мрзи. Рудра је у нарочито тесној вези са стоком и стадима. Он, када је рђаво расположен, наводи на стоку болест, али ако га људи одобровоље добрим жртвама повраћа стоци здравље. Исто тако он поступа и са људима. Над болесником се ваља изговорити заклинање: „Стрелу коју је Рудра убацио у тебе ми извлачимо из тебе са свих страна“.²⁹⁷

Родоначалници човечанства. Према индуским легендама порекло човечанства је прилично нејасно. Или човечанство произлази од богова, или су препреци човечанства обоготворени. Ту се помињу разне личности. Тако, на пример, Јама је бог смрти, а уједно и родоначалник људског рода кога је он произвео са својом сестром близнакињом *Јами* што му Риг-Веда са гнушањем уписује у грех. Он је идентичан са персијским Јимом. Јамин отац *Вивасвант* и прослављени *Трита такође* се убрајају у групу праотаца. Најзад, *Ману* је најсличнији библијском Адаму, али исто тако и Ноју. Он је први човек, и уједно он је преживео потоп који су богови послали на земљу. Он је и први принео боговима жртве. Њему је, према каснијем браманистичком веровању, бог Вишну предао Веду као свету књигу на чување.²⁹⁸

Есхатологија ведизма

У веданској религији као и у свакој другој, моралне дужности доводе се у узрочну везу са вером у загробну судбину човека. У најстарије време своје историје Индуси су мртваце сахрањивали у земљу. Потом се појавио обичај спаљивања мртвих, који је потиснуо онај првобитни обичај сахрањивања. У сваком случају веровало се да душе почивају у гробу или у пепелу покојника. Човек после смрти иде својим прецима. Постојала су разна схватања какав је загробни живот и где бораве душе покојника. Можда се оне налазе и негде далеко у надземаљском пространству, али је преовладало веровање да загробни живот душе проводе или у земљи или под земљом. Ко је желео да изазове сени умрлих, копао је јаму и у њу стављао храну назначену за њих. Ту у крилу земље имао је своје царство Јама, први човек који је умро и отишао у подземни свет да тамо припреми место и својим потомцима. Из подземног света преци се брину за потомке шаљући им помоћ и утеху и савете у приликама кад је то потребно.

Но касније, кад се појављује вера у мноштво богова светлости, мења се и представа о загробном животу душа. Оне више нису у тамном подземном свету (уосталом мртви се више и не сахрањују него спаљују). Оне су „тамо где се светлост никада не гаси, где вечно теку воде, где обитавају радост и весеље, где свака жеља налази испуњење, где је вечна бесмртност“. Ту у том свету светлости налази се Јамино царство. Ту он царује заједно са Варуном, окружен раскоши и лепотом. Тамо душе мртвих спрободе Агни и ту их очекују преци.

То небеско блаженство и човек који у њега дође никад се није замишљало духовно, у виду душе, још мање сени. Оно је скроз телесно. Ту човек добија своје старо земаљско тело, само без икаквих земаљских мана, болести и недостатака. Тамо има много крава и млека и масла и меда и лепих девојака и свега што човек може пожелети. Тамо ће родитељи поново видети своју децу и безгрешни људи ће живети пред Варуном. Грешници пак одлазе у мрачни ад, где ће седети у потоку крви и јести длаке. Васкрсења и општег Суда нема.²⁹⁹ А није ни потребно за овакву есхатологију.

²⁹⁷ Исти писац, дело и страна.

²⁹⁸ Исти писац и дело, стр. 29-30.; Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 85.

²⁹⁹ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 41.

Култ у веданској религији³⁰⁰

Централна тачка веданског култа јесте жртвоприношење. Богови Агни и Сома су при приношењу жртава имали највиднију улогу. Нарочито је Агни био заправо тај који жртву носи са земље у небески божански свет. Жртва је по веровању старих Инда толико важна, да она чак и богове потискује некако у крај. Она је центар религиозног живота. Жртвом је саздан цео свет. Чак су и богови поникли из жртве.

Циљ приношења жртава је чист рачун, управо егоизам. Жртва треба да осигура благодатност и помоћ богова. Богови ће приносиоца жртве заштитити од демона и сваког зла. Дароваће му богатство, здравље и срећу. И пошто богови не могу да постоје без жртве, пошто она боговима даје снагу – Индра, на пример, не би могао ништа да учини без соме – то онда жртва има у ствари волшебно, мађијско дејство. Она, ако је правилно принесена, богове просто *приморава* да буду благодатни према ономе који жртву приноси. Жртва се дакле приносила по принципу: дајем да ми даш. Ја теби масло и остале жртве – а ти немој остати на то глув и слеп. Чак и молитве које су читане, читане су на том принципу. Није се молило из неког чисто религиозног задовољства ни ревности, него само из очекивања користи. Нема молитава славословних нити захвалних. У Ведама уопште не постоји реч „благодарити“. А ако и има ретких трагова хвалебних химни, то чак ни у њима поет и жрец не заборављају да свој труд некако наплате од божанства. У многим песмама простоје отприлике овакви стихови: „Кад бих ја, о Индра, био тако моћан као ти, то бих ја, о всеблаг, богато обдарио свога песника. Ја не бих дозволио да он падне у беду, него бих притекао у помоћ њему који ме из дана у дан велича“.

Жртве су такође имале и искупитељни карактер. Стари Инди су се врло усрдно старали да приношењем жртава искупе своје грехе. И то се чинило често просто механички, принета жртва ће већ сама очистити грехе.

Пошто у веданском периоду није било храмова, то су се жртве приносиле или у кући, домаће жртве, или у отвореној слободној природи. У том случају место је морало бити очишћено, олтар узвишен и ограђен.

На жртву су се приносили разни предмети: млеко, масло, лепиње, јарци, коњи, а изгледа да је некад постојао обичај и приношења људи на жртву. Но боговима је од свега најдража сома. То је сок који се цеди из једне нарочите биљке и припрема се специјалним начином.

Жртва је могла бити домаћа, коју је приносио домаћин куће, а могла је имати и јавни карактер, кад ју је приносио специјалан жрец било на захтев појединаца, било о општим празницима. Жрец је морао знати све формуле и све покрете тела приликом приношења жртве, јер у случају да макар најмања ситница изостане, жртва неће постићи жељени ефекат. Жрец је имао и своје помоћнике као што су жртвоватељ, појац и служитељ. Цео обред се изводио под надзором врховног жреца брамана који је читав ритуал морао знати наизуст и старати се за тачност његовог извођења. Разуме се, и њему и његовим помоћницима следовао је одређени хонорар од оног за чији рачун је приношена жртва.

Приношење жртава је радостан догађај и за богове и за људе. Огањ је приносио боговима оно што они воле: млеко, масло, пиринач, и нарочито претилину од жртвених животиња, а људи су се такође наслађивали жртвеним јелима, пићима, химнама, песмама па и играњем.

Време приватне жртве је произвољно, кад домаћин осети потребу. А било је и званичних жртава које су се приносиле у одређене празничне дане. Празници су углавном били везани за природне појаве.

³⁰⁰ Исти писац и дело, стр. 30-35.

Најобичнија жртва је била свакодневна јутарња и вечерња жртва, *огњена* жртва. Присутни су побожно стојали пред три запаљена огња и клањали се. Дар који се тада приносио било је врело млеко.

Сваких четрнаест дана био је празник младине, односно пуног месеца. Тада су се на жртву као дар приносили колачи, печено месо, а масло се богато лило на огањ. Том приликом су постојале и заједничке трпезе за жреце и вернике.

Још раскошније су биле жртве о празницима трију годишњих доба: пролећа, кишног доба и јесени. Тада су од теста и вуне правили фигуру овна и овце, да би им се множила стада. Приликом жртвоприношења поводом кишног периода највише дарова добијали су богови ветра, и нарочито Варуна, бог воде. Приликом тих трију празника, то јест, пролетње и јесење равнодневице и кишног доба клали су и јарца, жртвовали га и делили између богова и људи. Боговима сало, а људима остало.

Али највећи и најрадоснији празник био је празник „похвале огња“. Он је падао једанпут годишње, у пролеће. Тада се приправљала сома, најомиљеније божанско пиће и најмоћније средство којим се може утицати на богове. То је био прави народни празник у чијем је празновању учествовао сав народ. Свечаности су трајале цео дан, од раног јутра до касно увече. Већ изјутра су се приносиле на жртву боговима лепиње и млеко. Затим једанаест јараца. А припремање соме је такође захтевало много посла. Њу су цедили из биљке, преливали у посебне судове и зачињавали разним мирисима. Три пута тога дана давали су је у част боговима, а и сами је пили.

Највишу тачку веданског култа представља „цар-жртва“. То је приношење коња на жртву, једанпут годишње. Коњ се за то припремао целе године. Морао је бити добро тимарен, вођен скоро по свој земљи, а пред жртву и окупан. Непосредно по убиству коња, док се још не охлади, царица је морала да легне са њим као његова супруга. Та церемонија давала је повода за различне непристојности.

Та жртва је приношена по царској наредби и уз учешће свег народа, јер то је жртва принесена за заштиту државе. Њен циљ је да се Сунце и богови светлости снабдеју једним новим коњем потребним за вучу Сунчевих кола. Коњу су пре убиства говорили да он неће умрети, него ће здрав и читав отићи у небески свет.

Приношење жртава умрлим прецима је давнашњи обичај веданског периода. Те жртве су управо храна за претке. „Увече су се на такозваном јужном огњу приносиле прецима лепиње. Пошто се претходно образди место на коме ће се приносити жртва, а образди се ради заштите од демона, попрска се то место светом водом, прекрије покошеном травом, и тада се призивају оци и праоци да дођу на пир. Приносилац жртве, клечећи на левом колону полива водом бразду и траву да би се оци имали чиме умити. Баца им три лепиње изговарајући речи: „Ево, оче, теби и свима који су с тобом“. Обред се завршава речима: „Ево, оци, дали смо вам ово, не тражите ништа више од нас“. Пошто се у краткој молитви износи жеља да преци буду силни и моћни у оном свету, изговара им се нека врста отпуста: „Устаните оци, и идите вашим ранијим тајанственим путем, а нама дарујте богатство и славу, и прослављајте пред боговима наше дарове“. После тога домаћин да једну од оне три лепиње домаћици да је поједе, да би му родила сина, а друге две или баци у огањ, или у воду, или је да жрецу.

Као што се види, култ веданске религије је заиста у највећој мери утонуо у мађију и сујеверје, иако је он својим свечаним извођењем могао да има врло моћан утицај на народне масе.

Враџбине³⁰¹

Већ у изложеном култу, који има извор у Риг-Веди, може се запазити јака црта чаробњаштва. Но то се још далеко јасније опажа у Атарва-Веди. Ту сујеверје и

³⁰¹ Исти писац и дело, стр. 35-38.

волшебништво достижу врхунац. Чак се и сами жреци, брамани, ту називају *девама*, то јест вишим бићима, чаробницима, који помоћу заклинања и чаробних формула и разних напитака могу све да учине. Они могу да истерају вештицу из куће, да пронађу траву помоћу које могу да виде све зле духове. Ако човеку на потиљак седне демон у виду чира, ако та спопадне пролив, губа, лудило – све се то одстрањује сасвим успешно помоћу заклинања. Рог брзоноге антилопе помаже оздрављењу. Чудотворне траве и напитци, нарочито сома, па чак и камење којим се она цеди из биљке, све то много помаже у невољи. Може чак и жутицу да отклони. Непријатељ у рату или у приватном животу може бити тајним средствима лишен своје моћи. Проклетство може бити скинуто помоћу разних трава и бајања. Може чак да буде проклетство враћено на чародјеја у јачем степену. А ако се волшебна средства правилно употребљавају, може се онда јести отров сваке врсте као каша, без икакве опасности.

Чаролије делују не само на мржњу, него и на љубав. Ако одбачена девојка стави под јастук вољеном момку извесне траве, или гранчицу умочену у мед, момак ће осетити како је слатка њена љубав и вратиће јој се. Помоћу бајања неудата девојка стиче младожењу, а преварена жена убија чаролијама своју супарницу. Амulette дају животну силу, дижу болесника са самртног одра, дају мушко потомство, срећу, част и славу. Тако је, ето, мађија дубоко продрла у индијску религију.

Морал веданског периода³⁰²

Иако је веданска религија била богата чаролијама, ипак је оно здраво зрно природне религије утицало на морал тако силно, да је морални живот у веданској епоси био на висини. Религија је строго прописивала човеку свакодневне дужности и пазило се на њихово извршење. Религија је прожимала и приватни и јавни и државни живот старих Инда. Брак је сматран божанском установом и строго се водило рачуна о његовој светости и чистоти. Прелјуба је строго кажњавана. Чедност девојачка је била врлина о којој се много водило рачуна. Није било изопачених религијских култова који би нарушавали ту врлину. Ако девојка по несрећи није имала рођака, за њу се старала општина, а увреда такве девојке сматрала се великим преступом. Страшан обичај да се удовица спаљује при сахрани свога покојног мужа није био у Индији свеопшти, и био је понегде замењен симболичком церемонијом. Ипак се та нечовечног одржала у понеким крајевима Индије све до новог века кад су Енглези забранили практиковање тог обичаја.

Религија је прожимала савест старих Инда толико дубоко да су они верујући у свезнање и правдољубивост богова имали и посебне молитве и исповести за опраштање греха. У једној песми Атарва-веде стоји: „Ако смо учинили какво било зло, са знањем или без знања, избавите нас од тога, од великодушни богови“. „Ако сам учинио какав преступ у будном стању или у сну, било да је учињено, било да је тек могуће да сам учинио, избавите ме од тога као од срамног стуба“. Јасно је само по себи да се и та моралност кварила због пада религиозности и кварења представа о божанству.

Религија је прожимала и државни живот старих Инда. Посвећење цара је једна од најважнијих религиозних свечаности и носило је карактер божанске установе. Религиозна и државна идеја су се дуго времена развијале у узајамном помагању, што је било од обостране користи.

Грех је у сазнању и веровању веданске религије имао више јуридикчку важност него строго моралну. За грех је следовала казна. Ако се Индус молио за опроштење греха, то се није толико мислило на стварно очишћење од грешног стања, него је молитва упућивана просто за опраштање казне која за грех следује. Морална власт богова пре личи на неки полицијски надзор и судијско туторство него на очинску бригу.

³⁰² Исти писац и дело, стр. 38-39.

2) БРАМАНИЗАМ

Ведански период је постепено прелазео у брамански. Каста брамана је све више јачала, све више долазила до изражаја и све више уносила нових философских погледа у стару веданску религију. Док је у Ведама основа теистичка, у философији брамана преовлађује пантеизам.

Касте

Већ у веданском периоду могли су се приметити зачеци деобе на касте. У периоду браманизма тај кастински систем је потпуно утврђен и до детаља разрађен. Свака каста имала је свој круг занимања, чак и богове који су били њени у већој мери него остали богови. Дужности и права појединих каста су строго одређена и прописана.

Каста брамана, највиша, живи по преимућству духовним животом. Она изучава Веде, она философира, брамини приносе жртве.³⁰³ Изучавање Веда било је тежак посао. Оне су се изучавале усменим предавањем на свакодневним часовима и безбројним понављањима. Већ у својој седмој години дечак је почињао да учи Веде. Као награду за изучавање морао је учитеља слушати у свему и чак радити домаће послове учитељеве. Он је ложио пећ, спремао ручак, брисао и масирао учитеља при купању итд. Кад заврши први степен науке, онда је бријао главу остављајући само перчин на темену и ступао у други животни степен: постајао је домаћин. Истовремено стицао је право приношења жртава. После степена „оца породице“ следовала су још два: отшелништво („ванапраста“) и аскеза („саниасин“). Пошто заврши васпитање своје деце, браман се повлачи из сујете овога света у шуму. Жену може повести са собом, или је оставити код куће. Ту се предаје философским размишљањима. Последњи, аскетски степен био је заправо тужни завршни акт живота и зато су га одлагали обично до дубоке старости.³⁰⁴

Каста кшатрија је проводила весели живот световног племства. И, ако није рат, или ако он сам не жели да чини каква богоугодна дела, живот је текао врло раскошно: у лову, тркама и светским забавама.

Каста вајсија која се бавила трговином, земљорадњом и сточарством сматрана је нижом од првих двеју каста, али је, у накнаду за то, она са дубоким презрењем гледала на последњу касту судра која се бавила најнижим врстама посла.³⁰⁵

Култ

У доба браманизма култ се развио до савршенства тачности. Степени жреца су многобројни (има их седам) и свакоме се до ситница одређују дужности приликом жртвоприношења. Ниједно слово не сме се изоставити или додати или погрешити. У литургијским расправама „браманас“ које се појављују у овом периоду, култске церемоније су до ситница описане и прописане. Па иако је мађије било већ и у веданском периоду, сада, у култу браманизма, мађија достиже врхунац. У тим списима се учи, на пример, како најмљени свештеник може изазвати смрт непријатеља онога за чији рачун приноси жртву, ако само намерно занемари неки једва приметни ритуални пропис. У том случају, жртва и чак бог коме се жрец обраћа, делују као несвесна машина, савршено индиферентно, као што оружје, отето из руку власника, убија тог истог власника. Ритуал је постао свемоћан. Чак су и богови зависили од њега.³⁰⁶

³⁰³ Шантепи-де-ла-Сосей, История Религий, Томъ второй, стр. 42.

³⁰⁴ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 43-44.

³⁰⁵ Исти писац, исто дело, стр. 42.

³⁰⁶ A. Roussel, о.с. р. 649 Т. II.

Религиозно-филозофска литература

У Браманском периоду Веде су још увек на високој цени. Оне су још увек сматране за бољје откривење. Но покрај Веда, и још тачније речено због тумачења Веда, јавља се литература новијег датума. Пре свега неки делови Веда потичу несумњиво из браманског периода. Осим тога јављају се списи звани *Упанишаде*.

Сама реч „Упанишаде“ значи отприлике „тајно заседање“, то јест заседање или седница филозофских ученика. Тих списа под називом Упанишаде има врло много. За историју религије најважнији су и најпознатији: Ката, Чандогија и Бранд-Араниака. Оне су прилично касног порекла. Не треба мислити да баш све што је записано у Упанишадама потиче од брамана. Списи обредне садржине су искључиво дело брамана. Остали списи Упанишада, у којима има много филозофских питања, потичу и од војничке касте, кшатрије. Јер, у Упанишадама има и световне мудрости, световне филозофије, чак материјалистичких примеса. Поједини цареви су често радо ступали у дискусију са браманима постављајући им питања тешка за решавање и обећавајући им велике награде, чак по хиљаду крава, ако повољно реше постављени филозофски проблем.

Циљ филозофских размишљања у Упанишадама је сличан циљу жртвоприношења. И једно и друго има за циљ да се постигне апсолутно добро живота и да се превазиђу животна страдања. Циљ је исти, путеви различити. Тамо жртва која делује на богове, овде размишљање, контемплација која делује на душу. Онај први пут је „пут делања“ („кармаарга“), овај други је „пут познања“ („инанамарга“).

Предмет филозофских размишљања је тражење одговора на питања о суштини и пореклу свих ствари, суштина и судбина човека, узајамни однос међу људима и однос човека према целини стварности. У *Иса-Упанишади*, на пример, изражена је оваква мисао: „Човек који схвати да се сва створења сједињују у једном Богу, и који на тај начин сазна јединство бића, тај нема ни туге ни илузија“.

Основна црта филозофије Упанишада јесте пантеизам. Суштина ствари, то велико јединство, често је изражено у савршено апстрактним формулама. Основа света је *Атман*, то је унутрашњи духовни животни принцип. Он се различито назива: *час Атман*, *час Пуруша*, *Брама*, *Праџапати*. Из њега еманира свет, као што паук испреда своју мрежу и поново је апсорбује у себе.

Циљ човекова живота је да сазна своју идентичност са Брамом. То је највеће блаженство. „Ко стекне то сазнање, тај учествује свуда и у свим насладама, тако да чак ни блаженство богова не може бити равно блаженству вишег сазнања. То сазнање потребно је човеку тим више, јер је живот пун страдања“. „Чим дух кроз рађање прими тело, он се сједињује са страдањем“, кажу Упанишаде.

Смрт се у Упанишадама описује противречно. Пошто је овај свет само „маја“, то јест обмана, то приликом смрти човек прелази „из непостојећег у постојеће, из таме у светлост, од смрти ка бесмртности“. Кроз смрт се „постиже свет блаженства, стално и непроменљиво благостање“.³⁰⁷ Ако је тако, то би значило да је човекова душа после смрти свесна себе и стања у коме се налази.

Међутим, филозофски геније Упанишада стоји збуњен пред тајном смрти. Јер, врло често се наилази на мисао да човек после смрти ништа не зна и не осећа. Доследно томе, не вреди ни веровати у бесмртност душе. Зато се Упанишаде често изјашњавају агностички о смрти. Смрт је највећа тајна. У *Ката-Упанишади* се прича како је млади филозоф *Насикетас* дошао у подземље богу смрти, *Јами*, и поставио му питање о судбини мртвих. „Једни, вели *Насикетас*, кажу да мртви постоје, други да не постоје. А ја хоћу да знам шта је тачно од тога

³⁰⁷ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 45-48.
А. Roussel, о.с. р. 650-651.

двога“. Јама се страшно уплашио тог питања, па је на сваки начин избегавао да одговори. Он је у накнаду за одговор нудио Насикетасу и дуг живот, и многобројно потомство, и богатство, и славу, и част, и власт, и сва животна уживања само нек се окани тог питања. Како философ није хтео да пристане на понуђене услове, Јама је био принуђен да одговори на питање, али је заобишао суштину проблема колико год му је то било могућно. Исто тако се проблем смрти решава агностички у разговору између Цанавалки и ученика Артабага.³⁰⁸

Учење о метемпсихози

Да би одговор Упанишада на питање о посмртној судбини човека био још замршенији и недоследнији, то покрај већ поменутих веровања о загробној судбини човека, то јест веровања у блаженство које се стиче путем сазнања, веровања у потпуно ишчезавање свесног живота, и агностичког одговора, налазимо у *Каушитаки-брамана-Упанишади једно место које се сматра као најстарије познато сведочанство о веровању у сеобу душа*.

„Сви који напуштају овај свет падају на Месец који се у својој првој, светлој, половини надме од њиховог животног даха. А у другој, тамној, својој половини Месец их припрема за поново рођење у виду црви, мољаца, риба, птица, лава, дивље свиње, дивљег магарца, тигра, човека или било каквог другог бића у овом или оном стању“.³⁰⁹

Историјски није објашњено одакле потиче вера у метемпсихозу. Да ли су је Индуси позајмили од староседелаца, или је постојала већ код њих, иако се у веданском периоду о њој не налази ни трага, или су је позајмили од неких других народа, или ће, изгледа, највероватније, бити плод философских спекулација учених брамана. Ма које од тога да је тачно, чињеница је да је та идеја пала у Индији на плодно тле и да су Индуси то веровање усвајали и по њему живели. То се нарочито јасно види из такозваног *Мануовог законика* у чијој 12. глави је идеја пресељења душа потпуно обрађена.³¹⁰

Мануов законик

Мануов законик такође спада у религиозну литературу браманског периода. И, као што је већ речено, вера у сеобу душа ту је систематски изложена и до ситница разрађена.

Ману је према Риг-Ведама родоначалник човечанства. Он је први увео култ приношења жртава. Према другим предањима, он је исто што и библијски Ноје, он је преживео потоп. А према самом Мануовом законнику, он је управо манифестација самог Апсолутног бића – Бrame. У сваком од та три казивања Ману-у се приписује врло висок ауторитет, па је сасвим природно што су га брамини прогласили за култног законодавца и што су важност и обавезност својих обреда поткрепили ауторитетом једне такве личности³¹¹ – за ову прилику свеједно да ли историјски стварне или замишљене.

У једном литерарном производу браманског периода названом „*Брахмана*“ (то покрај Упанишада и Мануовог законика такође спада у религиозну литературу овог периода) описано је како је постао Мануов законик.

„Праотац Ману видео је једног јутра у води за прање једну малу рибицу која га је молила да јој поштеди живот, па ће и она њему некад у невољи помоћи. Ману је рибицу ставио у већи суд с водом. Но како је риба стално расла, то ју је он преместио из овог суда у језеро, а из језера у море. Тада му је риба предсказала да ће наступити потоп и саветовала да сагради лађу. Ускоро је потоп заиста наступио, и риба је испунила дато обећање. Дошла је да

³⁰⁸ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 48.

³⁰⁹ Исти писац и дело, стр. 52.

³¹⁰ Исти писац, дело и страна.

³¹¹ Др. Радивој А. Јосић, Месијанска идеја код културних народа пре Христа, Београд, 1931. стр. 85.

води Мануову лађу и да је чува од многих опасности све док није стигла до Хималаја. Ту је Ману лађу везао за једно дрво, а он сишао у низину.

Разлог за настанак потопа била је поквареност људи. А та поквареност је настала због нестанка Веде коју је неки *демон, Даинт-Хацагрива*, украо од Бrame док се овај одмарао. Без Веде људи су заборавили на богове и жртве и постали зли сви одреда, осим седморице мудраца и Мануа који су се једини спасли од потопа³¹².

После потопа, Ману је, проучивши добро Веду, написао законик по коме треба да се управља цело човечанство. Разуме се, покрај прописа о жртвама није заборавио да осигура права брамана. Казне за увреду брамана су у неку руку строжије и од драконских. Зна се наиме да је Дракон чак и за ситне кривице прописивао смртну казну. За Индуса то не би било ни издалека страшно као што је страшно лутање душе из једног тела у друго. Зато ако неко убије брамана, или украде браману злато, или му заведе жену, или убије краву која је света животиња, тај, да би избегао страхоте безбројних поновних рођења, мора *12 година да живи у шуми у колиби*. Да просјачи милостињу, да браманима и кравама чини добротина. Или, да се у рату изложи непријатељским стрелама као мета, или да се стрмоглави у пламен огња, или да пешачи 100 миља рецитујући Веду. Ко пије забрањено пиће, тај, да би окајао грехе, треба да пије то пиће у кључалом стању, или кључалу крављу мокраћу, или кључалу воду или кључало млеко све док се сам не скува. Ко украде браману злато, тај треба сам себе да оптужи краљу захтевајући да га овај убије маљем који је сам понео. Ко убије краву, дужан је да са кравама на паши чучи и дању и ноћу, огрнут крављом кожом, постећи, и купајући се у крављој мокраћи три месеца. Најзад, дужан је да ученим браманима поклони 10 крава и једног бика, а ако нема, онда све што има.

И све то Индус, који верује у сеобу душа, лакше и радије подноси него што би поднео безбројна пресељења душе и поновна рађања!³¹³

У поменутој 12. глави Мануовог законика наводе се и конкретни случајеви каква судбина у поновном рођењу постиже човека за поједине одређене грехе, или за врлине. Човек може да се оваплоћује у свим бићима од камена па преко инсеката, риба, слонова, коња и судра (који се овде убрајају у животиње), све до претварања у разне демоне што је такође казна за чулне похоте и грехе. Даље се та лествица могућих преоваплоћења продужује у облику разних људских бића, од коцкара и пијанице па до цара, аскета и брамана. То је последњи степен у прелазу ка вишем савршенству, ка божанском постојању све до Бrame.

Тако изгледа вера у сеобу душа, и принцип по коме се човек поново рађа, изложено у општим потезима. Иначе Мануов законик зна и за конкретне одредбе у шта се ко претвара после смрти. Разбојник ће се поново родити у виду грабљиве звери. Ко краде жито, родиће се као пацов. Ко краде месо, родиће се као јастреб. Ко убије брамана, родиће се као пас или као магарац. Брамман ако је пијаница родиће се као смук; ако је лопов родиће се као мољцац. Ко заведе жену свога учитеља појавиће се поново у овом свету у виду трна, или чкаља, или крвожедне звери.³¹⁴

На тај начин је браманска теологија и философија одговорила на загонетку овоземаљског живота и његових разлика.

Богови браманизма

Браммански период не значи неки дефинитиван прекид са ведизмом. Брамманизам се пре може назвати неком врстом еволуције на терену ведизма. Зато богови из веданског периода

³¹² Исти писац и дело, стр. 90-91.

³¹³ Con. v. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte, Bonn, 1921. Bd. II. S. 49-50.

Цитирано по Др. Рад. Јосићу, наведено дело, стр. 86-87.

³¹⁴ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 53.

нису поречени одједанпут, али су постепено изгубили онај изузетни значај који су некад имали, уступивши место новим божанствима.

Браманизам још увек стоји чврсто на терену многобоштва. Но на место избледелих богова из доба ведизма јављају се њихове замене. Отприлике, уместо Варуне, Брама; уместо Агни, Вишну; уместо Индре и Рудре, Сива.

Углед и поштовање Вишну и Сиве развија се нарочито у каснијем периоду хиндуизма. А у браманском периоду Брама је у сваком погледу најистакнутији.

Брама није био познат у најстаријем веданском периоду. У Риг-Веди је постојала реч „брама“ али не за ознаку каквог божанства, него је значила „молитва“. Међутим у браманској философији реч брама се употребљава као именица средњег рода за ознаку Апсолутног бића. Брама је у философији брамана оно, што се у речнику пантеистичких европских философа зове „Апсолутно“.³¹⁵

Идеја о Брами као богу има своју еволуцију. Као што је већ речено, у веданском периоду реч „брама“ значи просто „молитва“. Но већ у браманском периоду, пре појаве вере у Брамуну као бога, постојали су богови. Један од њих је Браспати (или Браманаспати) који је мудрији од Индре. Он је *Господ молитве*. Он је саздао молитву и жртве и богови су управо њему обавезни што им се од стране људи приносе жртве. А већ је наглашено колико жртве значе много за живот богова.

Осим њега постојао је бог *Праџапати*. Он је „создаатељ“. У једној од најпознијих химни Веда он се приказује као „златно јаје“ (хираниагарба). Он је био једини створитељ васељене. Он је утврдио небо и земљу. Он даје живот и силу, њему су потчињена сва бића, чак и богови. Мора и брда говоре о његовој величини. Стране света, то су његове руке. Он је бог једини. Бог над свим боговима.

И кад Индуси не би њему придавали и друге богове, онда би се ведизам у браманском периоду био претворио у један чисти монотеизам. Јер, те епитете које Веде дају богу Праџапати, монотеистичке религије приписују Богу. Али брамананизам је скоро исте епитете придавао и богу *Васвакарман*. Он је онај који све ствара. Он је демиург (уредитељ) и створитељ света. Он је такође изнад целог света и свих богова. И ако богови постоје, то постоје једино захваљујући његовом бићу. По својој суштини он је несхватљив, неизрецив. То што би песници о њему могли рећи, то је само обично муцање. Толико је он изнад људске мисли и речи! А, ето, и он је имао свој зачетак и постао је у даном случају из воде.

Али, иако епитети двају поменутих богова, рекло би се, не дозвољавају ништа веће и више од њих сваког посебно, ипак браманска философија и теологија зна за једно још више биће. То је Брама. И он почиње од скромних почетака. Прво, рекли смо, његово име значи само молитва. Затим му се клањају као сунцу. Потом га претварају у бога и стављају у исти ранг са Праџапати. Затим он постаје апсолутни светски принцип у средњем роду. Маса га међутим лакше замишљају као бога у мушком роду. У том својству он се чак и жени са *Сарасвати*. Али кад се о њему мисли потпуно апстрактно, философски, онда се његово име ипак употребљава у средњем роду и у пантеистичком смислу.³¹⁶

Но у свету не постоји само стварање и живот. Очигледно је да у свету постоји и рушење, распадање. И тим процесом мора да руководи неки врло моћан бог. Њега су назвали *Сива*. И он је ожењен. Његова жена је *Парвата*.

Али најбољи бог је бог *Вишну*. Јер не само што се он реинкарнира више пута ради спасења људи, него он је баш по својој природи сушта благод и љубав. Каснија, хиндуистичка религиозна литература навешће и један конкретан пример те љубави. Иначе, он је у свему заменик и наследник веданског Агниа.

³¹⁵ Др. Радивој А. Јосић, наведено дело, стр. 87.

³¹⁶ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 44-45 и 50.

Космогонија

Учени брамани били су заинтересовани и проблемом постанка света. О тој теми имамо разних казивања и у Риг-Веди и Мануовом законуку, и у Упанишадама. Стручњаци сматрају да текст који се налази у Рип-Веди о постанку света потиче не из веданског, него из браманског периода.

1. Космогонија Веда може се свести на ових неколико тачака. а) „Тада није било ничега ни постојећег ни непостојећег. Није било ни ваздушног круга, ни неба изнад њега. Шта се подизало? Где? Под чијим покровом? Да ли је то била вода бездана“? б) „Тада није било ни смрти ни бесмртности, ни смене дана и ноћи. Само је „Једно“ дисало својом сопственом силом непокретано ветром, и осим њега ништа друго није постојало“. в) „Била је тама окружена тамом. И у почетку сва та маса вода беше безоблична. Само огромно „Једно“, затворено у пустом пространству, беше саздано силом искупљења“. г) „Пре свега појавила се у њему воља. И то је била прва појава духа“. д) „Мудраци који су о њему питали своја срца, проницљиво су пронашли сродство постојећег у непостојећем“. љ) „Ко то засигурно зна, и ко може објаснити одакле је произишла та творевина? Сва божанства су произашла као последица еманације васељене, а ко зна откуда је она сама произашла“? е) „Да ли је та творевина од које су они произишли била створена или не, то је познато само Ономе који живи на највишем небу, Чувару васељење. – А, можда баш ни њему није познато“.³¹⁷

У овом приказу стварања света очигледно избија пре свега скепса да се то питање уопште може решити, чак и божанским откривењем, а камо ли људским умом. Дискретно провејава нека туга што је то тако неразрешив проблем. И најзад, истиче се једна типично жречевска, браманска црта: искупљење је творачка сила. Иначе, као скоро и у свим другим космогонијама, свет потиче из воденог првобитног хаоса. Разлика је између овог браманског стварања света и библијског у томе, што Библија износи идеју баш правог буквалног стварања све-та из ничега силом свемоћне Божје Речи, док се у браманској философији и теологији стварање схвата као еманација, и то прилично неодређена еманација. Час се, наиме, тврди да су богови постали еманацијом васељене, а час опет обратно, да је свет еманација Бrame.

2. И у Мануовом законуку имамо изложена космогонска схватања браманизма. „Непостижни, Неизрециви, Превечни, побуђен својим стремљењем, зажелео је да произведе из себе различна бића. Тада је пре свега створио воду и у њу је положио зачетак. То семе се претворило у златно јаје које је сијало као сунце. У том јајету, он сам, Отац свих светова, родио се у облику Бrame. ... Он, Највиши, провео је целу годину у златном јајету, а затим га је једном својом мишљу поделио на два дела. Из тих двеју половина љуске формирао је небо и земљу, а између њих је поставио ваздушно пространство, осам страна света и стално место за воде“.³¹⁸

3. Бранд-Араниака-Упанишаде износи такође једну космогонију. Ево тог описа.

„У почетку је постојало „ТО САМО“ у виду духа Пуруше. Кад је оно погледало око себе, није нашло ништа друго осим себе. Прво што је оно изговорило, беше: „Ја постојим“. Но, оно није тиме било задовољно. Желело је да постоји и неко други. Тада се појавило нешто налик на загрљеног мушкарца и жену. То се биће поделило на два дела, и тако су постали муж и жена. Из њихове везе постали су људи“.³¹⁹

Тај први пар људи се касније претварао у парове разних животиња па је тако „ТО САМО“ кроз разне преображаје створило сва жива бића на Земљи, чак до мрави. После тога оно је створило огањ и сому и најзад богове као виша бића“.³²⁰

³¹⁷ Исти писац и дело, стр. 48-49.

³¹⁸ Исти писац и дело, стр. 50.

³¹⁹ Исти писац, дело и страна.

³²⁰ Исти писац и дело, стр. 50-51.

4. Још један мит о постанку света. Бог Праџапати имао је кћер звану „Јутарња Зора“. Он је с њом учинио родоскрвњење. Богови су се згадили на такав поступак те осуде Праџапати-а на смрт. Индру су овластили да га прободу. Када је то Индра извршио, половина семена Праџапати-а паде на земљу. Тако је постао свет.³²¹

5. Најзад, ево још једне космогоније. Свет је постао на тај начин што су богови принели на жртву бога Пурушу, па су од разних његових делова постали разни делови света. Из масла те жртве постало је пролеће, из дрва спремних за жртву постало је лето, а из налива јесен. Кад су бога Пурушу рашчеречили, онда су из његових уста постали брамини, из руку кшатрија, из бедара вајсија, а из ногу судра или парија. Од његовог ума постао је Месец, а од очију Сунце. Из његових уста изиђоше Индра и Агни. Од његовог пупка постало је ваздушно пространство, од главе небо, од ногу земља, а од ушију стране света. Тако је, ето, постао свет.³²²

Као што се види из ових разних браманских космогонија, основа света је увек пантеистична: Бог и свет су исто. Свет на разне начине и у разним видовима постаје од божанске суштине. Процес којим се свет појављује, увек је нека врста еманације божанства.

Што се тиче старости светског процеса, браманизам рачуна са огромним временским циклусима који трају на милијарде година. У доцнијем хиндуизму ти су циклуси још прецизније одређени.

Философске школе у браманизму

У Индији се философија развила из религије и тешко јој је било да се ослободи религијских оквира и да изиђе самостално из њих. Чак и ако је материјалистичка, још увек је везана за Веде и Упанишаде. Из тих књига, управо из студирања и коментарисања тих књига развило се шест философских система. Овде ће они бити споменути и приказани само у најопштијим потезима.

Систем њаја. То је систем логичког, управо силогистичког доказивања истина. По својој природи он је сличан Аристотеловој логици, па донекле се може сматрати као каква источњачка паралела западној схоластици. То је теистички философски систем. По њему постоји лични Бог као свесно биће. Свет је састављен од атома. Човек као биће састоји се од душе и тела. Душа је самостално духовно биће.

Вајшесика. То је систем сличан претходном, али у погледу вере у постојање личног Бога више је агностичан. То јест, признање Божјег постојања није баш тако отворено и безрезервно као у њаја систему. Упоредан са западном философијом, овај систем би нас подсећао на Кантов став према метафизици.

Јога. То је систем специјалних практичних вежби душе и тела за постизање сједињења душе са највишим начелом. То се постиже кроз строгу, често врло бесмислену и за душевно и телесно здравље врло опасну аскезу. Вера у Бога није неопходан део тога система, али је у самом систему наглашено да та вера у Бога и оданост Богу помажу духовној концентрацији и практичном циљу. Значи, однос тога система према вери у Бога сличан је прагматистичком начину доказивања.

Санкја. Ево и једног чисто атеистичког система. Он не признаје нити Бога теистичког у персоналном смислу речи, нити пантеистичког безличног бога. Бога просто нема, а исто тако ни оног пантеистичког јединства ствари. Стварност се састоји из множине, а не из јединине.

Веданта је систем чисте пантеистичке философије. То је један монистички систем. Он заступа истоветност сваког бића са Брамом као основом света. Основна мисао овог система је изражена у реченици: „Ја сам Брама“. Познавање Бrame то је нешто највише. Добро је

³²¹ Исти писац и дело, стр. 51.

³²² Исти писац и дело, стр. 54-58.

поштовати Брам, али је знатно боље *познавати* Брам. Смисао тога познања је у томе, да се постигне спасење од страдања. То спасење се не постиже ни делима, ни моралним очишћењем, јер све то води поновном рођењу, него је једино спасење у *познању* Брам.

Миманза је систем који је остао највернији старом ведизму и браманизму. Тај систем је у пуној зависности од светих списа, па зато у философији не даје ништа ново.

Тако развијена браманска мисао и на пољу философије и религије и поезије и социологије која се одражава у строгом кастинском систему, доживела је своју критику која се изразила кроз два врло замашна реформистичка покрета. Ти покрети су били толико радикални да су прекинули традиционалну везу са Ведама и представљају једну новост. То су џаинизам и будизам. Те две религије припадају религији Индије само утолико, што су се појавиле у Индији. Иначе – нарочито будизам – постаје по свему један религијски облик са ознакама и тенденцијама једне васељенске религије. Зато ће о њему бити речи у посебном чланку. А као реакција на будизам јавља се у Индији хиндуизам као наследник браманизма. Зато ће о њему бити речи пре излагања будизма.

3) ХИНДУИЗАМ

Опште напомене

Под речју *хиндуизам* у ширем смислу речи подразумева се индијска култура уопште, а у ужем смислу речи хиндуизам означава један врло сложен религијски облик који се појављује као трећа етапа у развоју индијске религије од ведизма преко браманизма.³²³ Па и у том погледу хиндуизам је врло шарен и сложен, и означава управо збир разних верских секата и праваца, отприлике као што и у хришћанству протестантизам обухвата у себи разне правце, заједнице и секте. Но ипак не можемо рећи да је однос хиндуизма према браманизму и ведизму исти као однос протестантизма према римокатолицизму и православљу. Јер, док се протестантизам развија као један револт, бунт, револуција и протест против папства, па у доброј мери индиректно и против православља, хиндуизам је у том погледу нешто друго него протестантизам. Он није протест ни револт против претходног браманизма, него просто његова еволуција и измењен изданак, који се развија нарочито као реакција на експанзивни будизам пред којим је браманизам у Индији био скоро савладан.

Настанак хиндуизма је постепен, и његов развој је трајао вековима. Неки научници, као на пример Билер, сматрају да се хиндуизам јавља пре будизма и џаинизма, негде око 800. године пре Христа. Други научници не усвајају ту тврдњу баш без икакве резерве, и обично наводе будизам и џаинизам као религијске покрете старије од хиндуизма, а хиндуизам третирају као неку врсту браманске реакције на будизам. Но, било да је тачна прва или друга тврдња, у сваком случају хиндуизам је један конгломерат разних религијских праваца и секата, а једна хиндуистичка секта *џиваки* која је препоручивала крајњу аскезу, несумњиво је старија од будизма.³²⁴

Хиндуизам се јавља на западу и северозападу Индије као религијски покрет народних маса. Поједини племенски, народни богови, па чак и хероји, постепено продиру у индијски пантеон. Њима се указивало поштовање најпре приватно, ван храма. Затим постепено постају као неки вратари храма. Потом им се служи култ у самом храму. И најзад, идентификују се са појединим истакнутим божанствима и постају божанска оваплоћења. Бог земље Бумиј идентификује се временом са Вишну, а бог Баба изједначује се са Сивом. Исто тако и народни хероји постају богови. Хероји Рама и Кришна слили су се са божанством Кришна који је пак „аватар“ (оваплоћење) бога Вишну.³²⁵

³²³ Pandit Dž. Nehru, Otkriće Indije, preveo Slobodan Petković, Beograd, 1952. str. 67-69.

³²⁴ Шантепи-де-ла-Сосей, История Религий, Томъ второй, стр. 100.

³²⁵ Исти писац и дело, стр. 98-99.

Култ у хиндуизму носи изразите трагове народних веровања и народног култа духовима и ђаволима, и пун је елемената фетишизма и чаробњаштва.³²⁶

Међутим, погрешно би било мислити да индијска философија није баш ни мало утицала на формирање хиндуизма. Напротив, утицај философије је велик, нарочито школе веданта и санкја. Али и оне су изгубиле знатно од оне своје првобитне пантеистичко-атеистичке боје, и под утицајем народне религије остављају врло много места за теистичко схватање богова. У том погледу је врло карактеристичан *систем Рамануџа* по коме се Бог може појављивати истовремено у различитим облицима: као бесконачни натчулни небесни дух, као стварни створитељ и управитељ света, као заштитник и оваплоћени весник истине, као телесно божанство које објављује себе божанским знацима, и најзад као кип од камена или метала или другог материјала у коме он живи и жели да му се људи клањају.

Пошто хиндуизам не значи револт против Веда и Упанишада, нити жели да прекине везу с њима, то он усваја она два стара пута спасења: кармамарга и џнанамарга, то јест пут дела и пут познања, али им додаје и трећи, специфично свој хиндуистички пут спасења, *бактимарга*, то јест пут преданости Богу и његовом милосрђу. На тај начин хиндуизам је био способан да задовољи религиозне потребе како индијских интелектуалаца склоних размишљању и философирању, тако и народних маса склоних чаролијама и сујеверју.³²⁷

Религиозна литература хиндуизма

Не раскидајући везу са Ведама и Упанишадама, хиндуизам има и специфично своју религиозну литературу. Она уједно представља и поезију и философију, и она је то можда и првенстено, али при свем том она је дубоко религиозна по садржини и, што је још важније, има за присталице хиндуизма баш религијски значај. Ту спадају: *Махабхарата*, *Пуране*, *Тантре*, *Стотре*, *Рамајана* од Тулзи-Даса, *Гитавали*, *Кавитавали* и *Винаја Паттрика* од истог писца (Тулзи-Даса), *Куррал* од песника Тирувалуве Најнара, *Тирувасагам* од Манике Васагаре.

Махабхарата је највећи еп у индијској књижевности, и уопште у целој светској књижевности. Она има 2.109 певања и преко 100.000 двостиха. Потиче од неколико песника из разних периода. Садржи многе епизоде које су заправо философско-теолошке расправе, и немају неку тешњу везу са самом садржином епа. Као еп, она би се могла упоредити са Илијадом. А по садржини она је тако рећи енциклопедија целог индијског живота. По предању цео тај материјал је скупио и средио *митски певач Вјаса*. Та литерарна збирка која се формирала, како се мисли, између првих векова хришћанске ере па до седмог века, већ око 800. године је постала религиозна литература. Она је читана по храмовима и постигла ауторитет светог предања. О њој већ тада пишу да је кодекс права и морала, путовођ на путу ка блаженству.³²⁸

Поједини делови Махабхарате су нарочито опште познати и имају особитог значаја за историју религије, као на пример Багавад-Гита.

Пуране су изразито теолошки списи. Сама реч „пурана“ на санскритском језику означава космологију. И стварно у пуранама се говори о космологији. Но није космологија једини предмет о коме оне говоре. Осим космологије има у њима и разних теолошких и философских расуђивања, легенди, предања и ритуалних и аскетских прописа. Оне су постале у средњем веку, после Махабхарате. Једна од најпознатијих је Багавата-Пурана из 12. века.³²⁹ Она учи да је Бог створитељ света путем еманације. Он ће бити и разрушитељ

³²⁶ Исти писац и дело, стр. 97-98.

³²⁷ Исти писац и дело, стр. 98.

³²⁸ Исти писац и дело, стр. 101-102.

³²⁹ Исти писац и дело, стр. 103.

света. „Он је сједињен са стварима и одвојен од њих. Он је свемогућ. Он сија властитим сјајем. То је светлост коју грех никад не потамњује. Он је онај који јесте, највиши, Апсолутни, Пријатељ тајни, чисто Знање, Једини, истоветан и неизменљив, који се зове Веда, Брама, Реч. То је Пријатељ душа, биће просто, без делова, Он је чист појам. Он је несхватљив... Његове особине су бесконачне. Он је без особина, без атрибута, без жеља. Он је неактиван. Он је бескрајно време, без почетка, без средине и без свршетка. Он је дух непропадљив, неизменљив, потпуно слободан. Он је у исто време бесмртност и смрт.“³³⁰

Космогонија пурана рачуна са врло великим временским периодима, који трају милионима и милијардама година. То су циклуси света који се завршавају разорењем и поновним стварањем целе творевине. Наш циклус света је подељен на четири периода, четири „југе“. Први период у егзистенцији овога света зове се Крита-југа. То је златни период. Он је трајао 4.800 такозваних „божјих“ година или 1,440.000 људских година. У том периоду људи су били блажени као и богови. Други период, звани „Трета-југа“ трајао је само 3.600 „божјих“, односно 1,080.000 људских година. Ту су људи већ почели да се удаљују од богова. Трећи период „Двапара-југа“ трајао је само 2.400 „божјих“, или 720.000 људских година и у њему се безакоње још више умножило. Ми живимо у последњем, четвртом, периоду који ће трајати само 1.200 „божјих“, или 360.000 људских година. У њему ће безакоње потпуно преовладати.³³¹

Тантре су нека врста допуне пуранама и поникле су у последњим стољећима нашег доба. Оне садрже у себи много ритуалних формула, а нарочито су интересантне по томе, што садрже прописе тајног култа који је и у савременој Индији врло раширен. То је нека врста еротичног мистицизма. Састоји се од чаробњаштва и сладострасних еротичних изживљавања. Он је нарочито раширен међу присталицама Кришнаизма и изводе га да би евоцирали себи успомене на теревенке и авантуре које је Кришну имао са пастирицама а нарочито са Радхом. Уопште узевши, тантре су најнижа врста религиозне литературе.³³²

Стотре. То су религиозне песме које присталице хиндуизма пишу и данас и које играју велику улогу при богослужењу, као какве песмарице, као духовна лира.³³³

Гитаговинда је драма пуна лирике, писана у стиху, а описује детињство и младићско доба бога Кришну, нарочито његове љубавне насладе са хиљадама пастирица, а највише његову љубав, свађу и измирење са Радхом коју је највише волео. Ту има врло много пламене еротике.³³⁴

Рамајана. У индуској литератури постоје две Рамајане. Прва потиче од Валмикија, а друга, новија, дело је великог индијског поете Тулзи-Даса.

Тулзи-Дас је рођен 1532. године у северној Индији. Рано је остао без родитеља па су га добри људи одгајили. У браку је живео срећно до смрти свога сина, која га је толико потресла, да после тога живи као стални ходочаеник. У своме религиозном спеву Рамајани он опева подвиге Раме који је инкарнација Бога. Тако данас Рамајана није прерада нити копија Валмикијеве Рамајане нити Багават-гите из Махабхарате, него је по садржини, форми, изразу и идеји потпуно независна од њих и потпуно нова. Она је још и данас најчитанија књига у северној Индији.

Исти писац је написао у стиху „*Гитавали*“ (о дејству Раме) и „*Кавитавали*“ (о Раминим херојским подвизима) и најзад један зборник химни и молитава под називом „*Винаја Паттрика*“.

Куррал је збирка моралних афоризама у стиху. Њен аутор је велики поет Тирувалува Најнар. Он је поштовалац бога Вишну. Та његова морална збирка толико подсећа својом

³³⁰ А. Roussel, Dict. Apolog. Т. II р. 670.

³³¹ Др. Радивој А. Јосић, Месијанска идеја код културних народа пре Христа, Београд 1931. стр. 90.

³³² Шантепи-де-Сосей, наведено дело, стр. 103-104.

А. Roussel, Dict. Apolog. Т. II р. 674.

³³³ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 104.

³³⁴ Исти писац и дело, стр. 108.

садржином на еванђелски морал, да многи сматрају да је писац заиста био под великим утицајем хришћанства. Као што се Рамајана Тулзи-Даса много чита на северу Индије, тако се Тирувалувин Куррал много чита на југу Индије и на Цејлону.

Тирувасагам је такође збирка афоризама „свештених изрека“, а аутор јој је Маникка Васагар који није само дубокомисаони песник, него га поштују и као свеца. Он је обожавалац бога Сиве.³³⁵

Богови у хиндуизму

Богови веданског и браманског периода губе у хиндуизму онај значај какав су имали раније. Индра, бивши „цар богова“ у веданском периоду, сада у хиндуизму није баш сасвим заборављен, али се о њему говори врло ретко и без оног некадашњег религијског одушевљења. Исто тако и Брама нема ни својих пагода ни празника ни постова. Уколико продужује да живи у религиозном веровању Инда, то је више заступљен у личности бога Праџапати. Ипак се може наћи његова слика или кип жуто-циметасте боје, са четири главе, а пету му је скинуо Сива што се хвалио да је већи од Сиве, и тврдио да је створио и самог Сиву. Боље среће била је Брамина жена Сарасвати. Она, иако није имала специјалног култа, ипак је и у хиндуистичком пантеону остала у својству богиње беседништва и учености. Божица сунца Сурија прошла је још боље. Она је имала чак и свој култ, нарочито на западу Индије. Али главна и највише поштована божанства су свакако Вишну и Сива.³³⁶

Вишну. У Ведама бог Вишну се додуше помиње, али као сасвим споредно божанство. Он као кепец прати бога Индру. Међутим у хиндуизму бог Вишну избија у први план. Он се изједначује са Брамом и Индром. И претиче их! Сада се изричито тврди: „Вишну је изнад Бrame“, „Нема ништа више од Вишну“. Он наслеђује све симпатије које је некад имао Индра. Приказују га као ратника који носи убојно оружје, буздован. Боја му је некад зелена, а некад тамно-плава. Он је раскошно одевен, украшен цвећем и стоји на цвету лотоса, или на убијеној змији Ананти. Крај ногу му је његова мала жена Лакшми, а из његовог стомака на дугачкој врежи расте цветак лотоса на коме је смештена сићушна фигура Бrame.³³⁷

Вишну је бог пун љубави и благости. О његовој благости сведочи и „доживљај“ мудраца Бхригу. „Мудраци су се једном препирали који је између тројице богова (између Бrame, Сиве и Вишнуа) највећи. Тада се одлучи мудрац Бхригу да богове стави на пробу. Он ступи пред Брамом не клањајући му се. Бог се јако разгневи, али се напоследку умири. Затим оде к Сиви. Овоме чак ни на поздрав не одговори. Бога спопаде бес! Његове очи заплаштеше као огањ и подиже трозубац да смрви мудраца. Но Сивина жена Парвата заузео се за мудраца. Напоследку дође Бхригу на небо Вишнуа, и кад га нађе да спава, удари га свом снагом ногом у груди. Уместо да се наљути, бог се пробуди са пријатељским расположењем и мољаше мудраца за извињење што он, Вишну, није мудраца први поздравио! Он још увераваше мудраца како ће му ожиљак на грудима бити знак почасти и знак који срећу доноси, и милујући ногу мудрачеву распитиваше се да ли му је он случајно није повредио! – Потом Бхригу овако расуђиваше: Заиста, овај је најмоћнији бог, јер он савлађује своје непријатеље најмоћнијим оружјем – пријатељством и великодушношћу.“³³⁸

Колико је Вишну човекољубив доказује хиндуистичка теологија и својим учењем о Вишнуовим аватарима. Аватар је оваплоћење Бога Вишну. По учењу хиндуизма, Вишну се до сада оваплоћавао девет пута, а очекује се и његова десета инкарнација на крају овога светског периода. Прва четири пута Вишну се оваплотио у виду разних животиња и то: у виду рибе да би спасао прародитеља Ману од потопа, други пут у виду корњаче, трећи пут у

³³⁵ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 104.

³³⁶ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 105.

³³⁷ Исти писац и дело, стр. 106-107.

³³⁸ Con. v. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte, Bonn, 1921. Bd. II. S. 115.

Цитирано по Др. Рад. А. Јосићу, наведено дело, стр. 88-89.

виду вепра, четврти пут у виду полулава-получовека. Остале његове инкарнације биле су у људском облику. Пети пут оваплоћује се Вишну у виду кепеца. Шести пут у виду Парашу-Раме (Раме са секиром), седми пут у личности Раме (отуда Рамајана), осми пут у личности Кришну и девети пут у личности Буде.³³⁹ Тиме је хиндуизам вешто покушао да апсорбује у себе будизам.

Кришна и Рама. Од свих аватара, то јест оваплоћења бога Вишну, поменута два, Кришна и Рама су најпопуларнији у народу и хиндуистичкој религиозној литератури. О оваплоћењу Вишнуа у личности хероја Раме говори се у обе Рамајане, Валмикијевој и Тулзи-Дасовој.

Валмики у 4. или 3. веку пре Христа пише чувени еп Рамајану, у коме прича како је краљевић Рама као инкарнација бога Вишну водио борбу против Раване, демонског кнеза са острва Ланке (Џејлона), који му је завео и отео жену Ситу. Пошто је издржао четрнаестогодишње прогонство, победио је демоне, ослободио своју жену и с њом се вратио кући да заузме очев престо.

Тулзи-Дас, у 16. веку после Христа, пише нову Рамајану у којој се опет говори о оваплоћењу једног другог Раме. Тај еп је у врло великој мери сличан хришћанској догматици. Сва је вероватноћа да је под њеним утицајем и написан.

У одељку Махабхарате званом *Бхагавад-Гита* говори се о Кришни као инкарнацији бога Вишну. Кришна је син Васудеве и двеју мајки: Деваке и Роине које су га наизменице носиле у утроби. Он је икарнација бога Вишну, који се инкарнирао прво у његовом оцу Васудеви па је из њега прешао у поменуте две мајке. Родила га је Девака. Али Девакин брат, опаки *краљ Камза*, чуо је неки тајанствени глас да ће му осмо дете његове сестре Деваке одузети и престо и живот. Да би спречио ту двоструку несрећу, он науми да убије своју сестру Деваку која је управо очекивала осмо дете. Али зет му Васудева успе некако да га преваром одговори од те намере. Међутим кад је Девака родила дете, оно је било тако божански лепо, да су родитељи без по муке у њему препознали оваплоћеног бога Вишну. Уосталом беба је то о себи и посведочила, рекавши им: „Волите ме као свога сина и као свога бога, и ви ћете учествовати у мојој срећи и блаженству“.

Знајући да детету још увек прети велика опасност од ујака Камзе, Васудева реши да сачува дете, па га по једној бурној кишовитој и тамној ноћи однесе у област Гокула где га прими пастир *Нанада* и његова жена *Јасода*. Кад је Камза видео да је преварен, и да је његов будући убица и отимач престола сакривен ту негде у околини, он нареди својим верним слугама да претраже све градове, села и паркове у околини, и да поубијају сву децу испод десет дана старости. Они без оклевања пођоше да изврше наредбу, али падоше од ударца божанске освете пре него што су почели да извршују свој крвави задатак.

Кришну је одрастао међу пастирима у врло радосном и веселом расположењу, проводећи са пастирицама у својим младим данима врло разуздан живот, пун сладострасних уживања, нарочито са лепом Радхом.

Даље се о њему говори како је често био предмет злонамерних напада, али они који су га нападали увек су јадно завршавали. Он је чинио и чудеса. Кад је Индра, љубоморан на поштовање које се указивало Кришни, послао на њега и његове другове у игри страшну буру, седмогодишњи Кришна је подигао огромну гору Говардхану и држао је седам дана, да би заштитио уплашене пастире. Исто тако је једном располовио главу змијском цару и, победивши га, бацио га у реку.

Присталице и обожаваоци Кришне радо представљају поједине сцене из његова живота. Тако га представљају често као дечка који се игра лоптом (Балакришна). Такође га приказују како, убивши змију, игра на њој, свирајући на флаути.³⁴⁰

³³⁹ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 91-95.

Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 106-107.

³⁴⁰ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 107.

Уз оваплоћеног Вишну у инкарнацији Раме често стоји и *Хануман*, божанство у виду мајмуна које Рами помаже у борби са Раваном и због тога је у дубоком поштовању.³⁴¹

Сива. Колико год се у хиндуизму поштује бог Вишну, као милосрдни бог, бог одржаватељ, толико се, ако не и више, поштује бог Сива, као страшни бог рушилац, бог кога се треба бојати. По свему изгледа да је он метаморфоза старог веданског бога Рудре, јер између њих двојице постоје велике и упадљиве сличности. Обојица су рушиоци, обојица страшни, обојица живе у планинама. Сива је „Господар планина“, а његова жена Парвата „Њерка планина“. Он обично борави у хималајској планини *Каиласи*. Обојица имају чак и исте боје: час црвену, час плаву, час белу. Додуше његово име „Сива“ значи „милостиви“. Али то име му је дато као еуфемизам, са циљем да га умилостиве, као што човек у невољи каткад чак и тиранина и разбојника назива милостивим.

Уосталом Сива заиста уме да буде и милостив и расположен ако му молитвеник погоди ћуд и нарав. Он се назива још и *Махадева* (*Велики бог*), Исвара (Господ). Јер, он уме да буде и бог обновитељ а не само разрушитељ. Шта више он покрај тога што може да избавља од беде, јавља се каткад врло фамилијарно, као пријатељ који ловећи лута по горама праћен разузданом пијаном гомилом, одајући се и сам вину и игрању са женама.

Сива се представља у разним облицима и симболима. Његов изглед је често ужасан. Он има три ока, тело увијено змијама. Око врата има ниску од лобања. Његова бледа кожа симболизује смрт, јер он је бог смрти. Али исто тако често, па још и чешће, Сива се представља у виду „лингe“ (мушког полног уда, *phallus*), јер је он и бог који обнавља, а зачеће је извор обнове.

Такав бог као што је Сива служи као подстрекач и великим аскетима и молитвеницима (ваљда по принципу да ваља молити онога кога се мора бојати), а исто тако и распусним бандама. Чак га аскети сматрају богом уметности и науке. А исто тако као што га поштују учени брамани, поштује га и позива се на његов пример и најраспуснији олош, као – на пример – секта лингаита на југу Индије основана у 12. веку од Базебе. Они носе уза се стално мали „фалус“ као какву амајлију која их „штити“ од беде.³⁴²

Парвата, Сивина жена, није ни боља ни гора од свог мужа. Пре свега и она има више имена као и њен муж. Зову је и *Дурга* (тешко приступачна), *Дев*и (богиња), *Кали* (црна), *Сакти* (магична сила Сивина). Кали је страшна, дивља и жестока богиња, богиња разрушења и смрти. Под именом Сакти указују јој култско поштовање неким церемонијама пуним мађије. – При све том Парвата има и друге особине. Њу замишљају као врло благу помоћницу свим људима који су у невољи. Она, иако је са Сивом имала много деце, ипак је девојка. Она пред својим мужем штити цео свет старајући се да ублажи његову жестоку нарав.

Према тим двама њеним функцијама и њени ликови су различити. Некад је приказују као љуту старицу са дивљим цртама, а некад као привлачну жену, украшену круном и цвећем, са зеленом бојом тела.

Ганес, Сивин син, такође се поштује као бог мудрости. Па пошто је слон мудра животиња, то и Ганеса представљају у полуживотињском облику.

Хари-Хара је двојно божанство, *Вишну-Сива*. Постало је вероватно због мешања оба култа па спојени дају заједничко божанство.³⁴³

Лице једне заблуде

³⁴¹ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 108.

³⁴² Исти писац и дело, стр. 108-109.

³⁴³ Исти писац и дело, стр. 109.

То двојно божанство звано Хари-Хара мање је познато од тројног божанства званог *Тримурти*. То су три бога. Брама као творац, Вишну као одржавалац, сведржитељ, и Сива као разрушитељ и обновитељ.

Постојали су покушаји да се ово тројство упореди и изједначи са хришћанском догмом о Светој Тројици. Ти покушаји имали су двојаку тенденцију. Или се чињеница да Индија зна за Тримурти хтела навести као доказ да је догма о Св. Тројици општечовечанска својина, то јест да она потиче из праоткривења и да се трагови те истине, познате још прародитељима из непосредног Божјег откривења, налазе ето и ван Библије. Или је иста та чињеница да Индија зна за Тримурти навођена као доказ против оригиналности хришћанске догме о Светој Тројици. Наводно та догма је само копија индијске вере у Тримурти.

Ни једно ни друго тврђење није тачно. Нити је Тримурти неки остатак праоткривене вере у Свету Тројицу, нити је хришћанска вера у Свету Тројицу копија вере у Тримурти.³⁴⁴ Између догме о Светој Тројици и вере у Тримурти постоји битна разлика. Док лица Свете Тројице имају исту суштину и унутрашњи међусобни однос, дотле је Тримурти обичан, прости агрегат, збир – и то случајан збир – трију богова који један са другим немају никакве ни унутрашње ни спољашње везе. Они су просто три различита, засебна, па по дејству чак и три супротна бога, јер што један чува други разрушава, што један ствара други разрушивши обнавља. Њихово тобожње јединство је само обичан збир.

Историја једне преваре

Хиндуизам, као што је већ изложено, зна за идеју боговаплоћења. То су разни аватари бога Вишну. На основу тога многи су хтели прогласити хришћанску догму боговаплоћења копијом хиндуизма. Но такав покушај не одговара чињеницама из три главна разлога. Прво, идеја инкарнације у хиндуизму је битно друкчија од хришћанске догме о боговаплоћењу. Као што је општепознато, хришћанска догматика учи да је Господ Исус Христос прави Бог, Син Божји, по суштини једнак са Оцем, примио на себе сасвим реално човечанску природу са свим њеним особинама осим греха. Инкарнације Вишну ипак нису схваћене тако реално. Хиндуистички песници који и говоре о тим инкарнацијама представљају те инкарнације као илузије, као привиђења, можда нешто налик на учење хришћанских јеретика докета. Они често чине инсинуације на рачун стварне инкарнације говорећи да само незналице могу веровати да се божанство стварно инкарнирало.³⁴⁵ Тако дакле постоји битна разлика између хришћанске догме о стварном, реалном боговаплоћењу и хиндуистичког учења о аватарима, инкарнацијама. Карактеристично је да та разлика постоји чак и у начину инкарнације. Према Еванђељу, Богородица је зачала Спаситеља натприродним дејством Светог Духа. Хиндуизам, међутим, иако такође зна за мајке-девојке као што је на пример божица Парвата, ипак ни једну инкарнацију не приказује тако као Еванђеље, него се Вишну инкарнира прво у оцу Кришне, или Раме, па се тек онда путем природних брачних односа инкарнира и у мајци.³⁴⁶ Тако дакле та разлика и у битним и у споредним околностима сведочи против тврдње да је хришћанска догма боговаплоћења исто што и различити аватари бога Вишну.

Други разлог за неоснованост тврдње да је хришћанска догма копија хиндуизма лежи у чињеници да писци Еванђеља, и уопште апостоли као први проповедници хришћанства, прости Галилејци, рибари са Генисаретског језера, нису можда ни чули да постоји Индија, а камо ли да знају још и њена божанства, њену философију и њену теологију. А чак и да су знали, они су били чланови јеврејског народа, народа који је показивао херојску отпорност спрам сваког многобоштва, чак и оног суседног римског и грчког кога су могли познавати. Па

³⁴⁴ Исти писац и дело, стр. 110.

³⁴⁵ А. Roussel, Dict. apolog. Т. II. р. 673-674.

³⁴⁶ Исти писац и дело, стр. 672-674.

кад њега нису примали, није ни мало вероватно да ће неко од њих ићи чак у Индију да тражи себи и својим сународницима многобожачке мустре и узорке.

Трећи разлог је чињеница да су хиндуистички списи писани не само пре него и после хришћанске ере, и да су Индуси преко познатих разних хришћанских мисионара ипак могли знати за хришћанство. Па ако се извесна привидна сличност у догми о боговаплоћењу и хиндуистичком учењу о аватарима Вишнуа баш мора тумачити као копија, онда би се то копирање морало схватити баш у обратном правцу. Уосталом, треба не само напоменути, него и свом снагом нагласити да извесна сличност не мора да се тумачи ни заједничким извором ни узајамним копирањем. Има врло много примера заједничких религијских идеја које очигледно нису могле бити узајамна копија. Видели смо напред да многа архаична племена која нису била позната еванђелским писцима нити Еванђеље њима, називају Бога Оцем небеским баш као у хришћанском Оченашу. Па ипак нико ту очигледну подударност не сме да прогласи за узајамну копију.

Али што је у целој овој кампањи најважније, то је начин како се дошло до тврдње да је хришћанска догматика копија хиндуизма. „У прошлом веку, у коме се нарочито пажња била обратила упоредном изучавању религија, многи су се утркивали ко ће открити што више и што јачих веза између хришћанства и других религија. Како је то доба било доба великог теоријског отпадништва од хришћанства и како је заведеној маси овакво приказивање порекла хришћанске религије већ годило, појавио се и изван број предубеђених и несавесних критичара хришћанске религије с тврђењем, да је свима религијама па и хришћанској у Индији извор.“

Ево неких примера таквог несавесног рада чије последице још и данас трају у полуобразованој маси, иако су против оваквог рада реаговали најзначајнији стручњаци – религијски историчари и философи.

Један од најзнаменитијих религијских историчара прошлог века, Макс Милер критикујући недовољну предспрему неких енглеских научника, а посебно чувеног оријенталисте Вилијама Џонса (William Jones) каже:

„Идеја да у Индији све што постоји води порекло из најдревније прошлости, била је тада у духу учених санскритиста чврсто укоренења; и како тада није било никога ко би њихов ентузијазам зауздавао, то се без икаквог даљег размишљања сматрало, да је све, што се у санскритској литератури појавило, старије него Хомер, него чак и Стари завет. Под утицајем ове струје предузео је даљи рад Вилфреда Џонса његов савременик у Калкути поручник Вилфорд (Wilford), да по сваку цену реши оно питање, које је у оно време узбудило интересовање целог света. Убеђен да брамани у својој старој литератури поседују узорке (предслике) како за грчку и римску митологију тако и за старозаветну историју, предузео је он сва могућа средства да победи њихову уздржљивост и закопчаност. Он им је испричао, како је могао и умео, све важније приче из класичне митологије и главне догађаје из историје Старог завета. Он их је уверавао да се исте ствари морају наћи и у њиховим старим књигама, само ако они буду хтели да потраже. Обећао им је богату награду за изводе из њихове свете литературе за историју о Адаму и Еви, Деукалиону и Прометеју; – и напослетку постигао је циљ. Лукави пандити попустили су; ова непрестана запиткивања створила су трговину; и у току више година појављивао се у Asiatic Researches (часопису за оријенталистику истоименог друштва) чланак за чланком са изводима из санскритских рукописа, који су у себи садржавали не само имена Деукалиона и Прометеја и других хероја и богова Грчке, него и имена Адама и Еве, Аврама и Саре и свих других. Велико је било чуђење, још већа радост не само у Калкути, него и у Лондону, у Паризу, на свима универзитетима Немачке...“

Даље се у делу Макса Милера говори о томе како су научници разгледали оне рукописе и признали да су оригинални. Па затим Милер продужује:

„Али напослетку ипак, ова сагласност била је и сувише велика. Још једном су пажљиво испитани ови рукописи и нашло се тада да су они једна врло вешта фалсификација,

да су листови у старим рукописима додавани, и да су пандити, под навалом поручника Вилфорда (Wilford) да му они своје тајне открију, на овим листовима у потпуно коректним санскритским стиховима написали оно, што су од свога радозналца учитеља (Вилфорда) о Адаму и Авраму чули. Поручник (доцније мајор) Вилфорд није ни тренутка оклевао да се јавно исповеди да је био преварен! Али до тог времена зло се већ било догодило; јер његови чланци су дотле били по свој Европи читани; они су остали у свескама (Asiatic Researches), и још увек његове податке и мишљења као извор цитирају такви који се баве религијом старине.³⁴⁷

„Слично се догодило (скоро стотину година после овога) седамдесетих година прошлога века са француским судијом председником суда у Чандернагоре – Индија) Жаколиотом (Jacolliot), који је такође на лицу места дуго година „испитивао“ стару индијску литературу. Он је „открио“ да је не само Стари завет, него и Нови завет копија индијске религије: Исус Христос није нико други, него чисти индијски Кришна или, под каквим га је именом Жаколио (Jacolliot) „пронашао“, Jesus Christna.

Иако тек што се у Паризу појавило ово Жаколиово дело („Библија у Индији – Живот Језуса Кристне“ La Bible dans l’Inde, Vie de Jesus Christna), Макс Милер је одмах доказао да су у овој књизи цитати преведени са санскрита тобожњих старих рукописа „прост изум некога лукавога брамана, који је, слично поступку оних пандита, са Вилфордом, искористио велику ревност и лаковерје једног француског судије изабравши га за своју жртву.“³⁴⁸

„Показало се доцније да је овде било више зле намере него лаковерја. Тако је и после двадесетак година (1894) покушао да обмане свет и неки Нотовић (Notovitch) објавивши да је у неком будистичком манастиру у Тибету „пронашао“ књигу написану у пали-тексту под насловом „Живот Исусов“, коју је у Паризу објавио под насловом: La vie inconnue de Jesus Christ („Непознати живот Исуса Христа“). Обе ове књиге ових „ноторних швиндлера“, како их одлични новији религијски историчар Гарбе (R. Garbe) назива, учиниле су у Европи дубок и страшан утисак међу хришћанима оданим својој вери, а – разуме се – радост међу непријатељима хришћанства.“³⁴⁹

Култ у хиндуизму

У оволикоме мноштву и шаренилу појмова о боговима, природно је да ни култ не може бити јединствен него је врло разнолик и зависи од тога које божанство нека секта највише поштује, јер као што је већ напред речено хиндуизам је издељен у многобројне секте које можемо поделити у секте вишнуизма и сиваизма.

Оно чиме се култ хиндуизма битно разликује од некадашњег веданског култа јесте његова привезаност за храмове. Постоје у Индији многобројни храмови врло великих размера, врло величанствена изгледа и врло богатих украса. У њима се служе богослужења често са врло сложеним и свечаним церемонијалом, који зависи од тога коме је храм посвећен и која секта врши свој култ. Тако, на пример, религиозни симболи, кипови и слике у вези са култом Вишну друкчији су него сиваистичког култа. Окамењени амонити су симбол вишнуита, а скоро редован симбол сиваита је „линга“, „фалус“ чији се цртежи или примерци исклесани од камена могу наћи свуда на местима посвећеним Сиви.³⁵⁰

У једном ученом производу сиваитске теологије говори се о свештеним обредима да се они не састоје само из прања и жртвоприношења, приношења молитава и свечаних литија, него и из смеха, певања, играња („пљасанија“) чак и из хркања, дрхтања, љуљања, еротичних

³⁴⁷ Max Müller, Einleitung in der vergleichende Religionswissenschaft, II. Aufl. Strassburg, 1876. S. S. 270-271; 273-274. Цитирано по Др. Рад. А. Јосићу, наведено дело, стр. 93-94.

³⁴⁸ M. Müller, o.c. S. 290.; Др Рад. Јосић, наведено дело, стр. 105.

³⁴⁹ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 92-96.

³⁵⁰ Шантепи-де-ла-Сосей, стр. 114.

и безумних покрета тела, брбљања бесмислених речи и у свим могућим изразима болесне екстазе.³⁵¹

У селима, где нема храмова ни пагода, ту имају одређена места за култ. На врховима брежуљака или под каквим дрветом могу се наћи идоли или просто гомила камења и дрва назначена за вршење култа неком божанству.

Елементи фетишизма се често срећу у култу хиндуизма. Смоквино дрво, мајмуни, краве, све су то објекти религиозног поштовања, и њихово убијање се строго забрањује религиозним прописима, ма колико штете те животиње наносиле земљорадницима.³⁵²

Посебно место у култу хиндуизма има култ воде. Скоро свуда се могу наћи свети извори, света језера, свете реке. Првенство припада реци Ганг. То је света река свих хиндуиста. Њена вода пере сваки грех са онога ко се у њој окупа. Верује се да је особито спасоносно и душеполезно чинити ходочашће долином те реке. И заиста могу се срести безбројне гомиле ходочасника који иду у Бенарес, свети град Индуса, да се ту окупају у водама Ганга и поклоне се безбројним храмовима којима овај за Индусе свети град обилује.³⁵³

При обављању култа врло велику улогу имају религиозне песме које смо већ поменули, зване *стотре*. Многе од њих изражавају најузвишенију страну ове религије и стоје у том погледу далеко изнад многохваљених веданских химни. У једној од њих, на пример, моли се верник овако: „*Ти Господе, нека си увек хваљен. Сав живот је у Теби. Ти си моји родитељи, ја – Твоје дете. Сва срећа излази из твога милосрђа. Нико Ти краја не зна. Највиши Господару, међу високима, Ти управљаш свим што постоји и све што има почетак од Тебе послушно је вољи Твојој. Ти знаш шта Те радује а шта узбуђује. Нанак, Твој слуга, приноси Ти чиста срца себе на жртву*“.³⁵⁴

А поменути велики песник Тулзи-Дас има овакву молитву: „*Господе, погледај на мене с висине Твоје. Ја сам од себе не могу ништа учинити. И коме бих пошао? Кома ја могу поверити своје бриге? Некада сам се ја одвраћао од Тебе и хватао се за ствари овога света. Али Ти, источнице милосрђа, не одвраћај лица твога од мене!... Господару, путеви Твоји радују срце моје. Теби јединому припада Тулзи. О Боже милосрђа, поступи с њим по твојој благодати*“.³⁵⁵

Оваквој врсти молитве тешко да би икоји хришћанин имао шта озбиљно да примети. Али, постоје у хиндуизму и *Тантре*, религиозне песме најниже врсте, пуне чаролија и моралне, специјално еротичне разуданости. Оне имају најширу примену у култу Сивине жене *Сакти* (то је иста она Парвата, Деви и Кали). По том њеном имену назива се и секта сакти. Та секта има два култа: јавни или званични који се врло мало разликују од култа Сиве, и тајни или „култ леве руке“, у коме су се распусност и гадости примитивних култова тајно одржали до најновијег доба. То што они чине на својим тајним религиозним састанцима подсећа на такозване црне мисе које – како тврде извесни окултисти³⁵⁶ – врше сатанисти. При светлости ноћне ватре поштује се женски принцип у виду голе жене. Њој се приноси вино и месо и дели се присутнима ради угошћења. Стихови који се при том читају имају бестидну садржину. Цело празновање се завршава дивљим развратом.

Сама чињеница што се то врши тајно, сведочи да се општа људска савест буни против тога и многи поштени вишнуит или сивиат био би тешко компромитован кад би се открила и та страна његове религиозности. Али најмрачнија страна тога култа Деви или Кали или Сакти, као разорне силе јесте у томе, што је он био *спојен са људским жртвама*. Постоје сведочанства да су још и крајем прошлог века, упркос свим забранама и спречавањима од стране енглеских власти, постојали тајни култови богиње Кали, са приношењем људских

³⁵¹ Исти писац и дело, стр. 116.

³⁵² Исти писац, дело и страна.

³⁵³ Исти писац и дело, стр. 116-117.

³⁵⁴ Исти писац и дело, стр. 114.

³⁵⁵ Исти писац и дело, стр. 115.

³⁵⁶ С. Тухолка, Оккултизмъ и магия, Рига, без год. издања, стр. 70-72.

жртава. У *Нагпуру* су постојале (можда још увек постоје) такве капеле у којима је вршен тајни култ божици Кали.³⁵⁷

Празника има врло много. Већина их је у вези са астрономским појавама. Такав је прва пролећна младина. Има празника који се светкују врло радосно и свечано. А има један празник у фебруару, у част Сиве, када се пости. Постоји чак и један празник аскетског самобичевања. Зове се Харач-Пуца.³⁵⁸

Морал и религиозни живот

Морална схватања и религиозни живот у хиндуизму, као и у свакој другој религији, зависе од верских појмова о боговима. Као што се то верско шаренило хиндуизма одражава на култу, тако и на морално-религиозном животу. Већ је поменуто да Сива и његова жена служе као морална потпора и оправдање и великим аскетима као и највећим моралним распусницима.³⁵⁹ Осим тога, пошто у хиндуизму има елемената и пантеистичких и теистичких и фетишистичких, та се црта огледа и у религиозно-моралном животу, па покрај узвишених моралних примера има и најобичнијег сујеверја и најболесније аскезе.

Врло важан проблем религиозно-моралног живота у хиндуизму представља учење о спасењу човека. Виши пут који води спасењу јесте *размишљање*. То води човека ка аскетизму. Али оно што је сасвим ново хиндуизам донео индијској религији и што представља најважнији пут спасења, то је „*бхакти*“, то јест љубав и потпуна преданост Богу. „*Бхакти је такво стање духа*, када се човек одвраћа од свега осталог и јединим циљем се јавља то што је угодно бесконачно блаженоме“ (тј. Богу). Каткада се та љубав схвата као „ануракти“ (заљубљеност), „снеха“ (чулна, полуеротична љубав).³⁶⁰

Проблем спасења

Блажено расположење, по учењу хиндуиста добија човек путем Божје милости. Али на питању учешћа човековог у томе, хиндуистички теолози су подељени баш као и хришћански. По учењу *Рамануџе* човек активно учествује у добијању Божје милости. Па иако се сам не може спасти, јер му је потребно да му сам Вишну у виду Раме или Кришне изиђе у сусрет, он ипак постиже ту милост, као што се мајмунче грчевито хвата за мајку. Друга, супротна школа учи да је човек потпуно немоћан да ишта учини да би задобио Вишнуову милост, него и иницијатива и сва акција у том правцу потиче само од Вишнуа. Човек је ту потпуно немоћан и Вишну се према њему односи просто као мачка према својим немоћним мачићима.³⁶¹

У вези са религиозним животом хиндуиста треба истакнути да је њихова религијска свест, свест о припадности својој вери или секти врло жива и да су њихови жреци врло високо цењени и поштовани од верника.

Утицај ислама на хиндуизам

Као што је већ приликом излагања исламске религије речено, Арапи су дошли у додир са Индијом половином VII века, тј. 664. упадају у Пенџаб, а 714. су већ на ушћу Инда. Али храбри отпор домаћег становништва их је вратио, и исламска власт се утврђује у Индији знатно касније, чак у XVI веку. За то време су Арапе сменили Афганистанци, Турци и Монголи.

³⁵⁷ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 118.

³⁵⁸ Исти писац и дело, стр. 117.

³⁵⁹ Исти писац и дело, стр. 109.

³⁶⁰ Исти писац и дело, стр. 113.

³⁶¹ Исти писац, дело и страна.

Кад се две религије сукобе, победа не мора да буде увек на страни оне која је истинитија, него се често дешава да победа припадне оној која је боље организована и која је спремна да поднесе више жртава, то јест чији су верници одушевљенији својом вером, или да се изразимо оним изразом који атеисти радо примењују на вернике (као да они нису исти такви), чији су верници „фанатичнији“. Са тим преимућствима, то јест са неупоредиво чвршћом организацијом и већим религијским одушевљењем појавио се ислам у областима где је хиндуизам био владајућа религија. Тим поменути преимућствима ислама над хиндуизмом ваља додати и чињеницу да је исламски монотеизам неупоредиво јаснији и простији, па и морално и церемонијално узвишенији од бескрајно шареног и заплетеног хиндуизма. Зато хиндуизам није могао тако лако да избаци ислам из Индије као што је изишао на крај са будизмом. Има читавих крајева Индије који су примили ислам и данас сачињавају посебну државу Пакистан који се званично прогласио Исламска република.

Осим тога помуслимањеног дела постојале су и разне мешавине ислама и хиндуизма. Једну такву мешавину ислама и хиндуизма поменули смо приликом излагања исламских секата, међу којима су исмаилћани, дошавши до Индије, усвојили хиндуистичко учење о инкарнацијама бога Вишну који ће се још једном, и то последњи пут, оваплотити као имам, Махди.

Кабир-Панти, који је живео у почетку XV века покушао је да створи једну комбинацију ислама и хиндуизма, остајући на терену овог последњег. „Он је одбацио браманске свете списе и *исмевао надменост и лицемерност* брамана. Такође је одрицао као штетно постојање касти. Сви који љубе Бога и чине добра – сви су они браћа, било да су Индуси, било муслимани. Идолопоклонство и све што је с њим у вези строго осуђује. Храм је само место молитве и ништа више. Он такође неће да зна ни за какве спољашње разлике које означају припадност овој или оној секти, јер то само дели људе. Он препоручује одрицање и контемплативан живот, а пре свега препоручује моралну чистоту не урамљујући то ни у какве оквире специјалног начина живота. Сав ауторитет у питањима вере припада свештенику (гуру), али послушност њему не сме бити слепа, „него треба оставити свакоме слободу савести“.³⁶²

Сика. Под утицајем идеја Кабир-Панти формирана је секта *сика*. Њен оснивач је *Нанак*, рођен 1469. Он је проповедао да постоји један Бог кога треба поштовати чистим животом. Деобу на касте није сматрао за важну, али није ни отворено устајао против ње. Света књига сика секте зове се *Ади-Грант*, у којој има најпротивречнијих мисли. Преовлађују мисли из хиндуизма, иако садржи помало чак и будизма, на пример у учењу о нирвани која је по тврдњи Ади-Гранта крајњи циљ човекова постојања. Но из те догме они не изводе закључке о потреби монашког живота као што чине будисти, него напротив остају привржени животним радостима.

Такође и у појму о Богу падају у противречности. Највише Биће зову Гари-Говинд. Замишљају га час пантеистички, час теистички.

Сики врло високо цене и поштују оснивача своје секте Нанака. И не само њега, него и његове наследнике. Ти наследници су не само оваплоћења Нанака, него су предмет директног обожавања. Њихове речи су довољне да се постигне сједињење са Гари. Познији наследници Нанакови, нарочито четврти, пети и десети, били су врло јаке личности које су организовале Сике, створили код њих покрај религиозног фанатизма још и војно-политичку организацију која се још како успешно одупрла муслиманској власти, а и Енглези су доцније имали са племеном и сектом Сика велике муке.³⁶³

Дин-Илаги. Царство великих Могула, иако је формално било муслиманско, било је у религиозном погледу врло трпељиво. То нарочито важи за цара Акбара. Он је видео колико су религиозни утицаји испреплетени у његовој држави, па је увидео да је снага

³⁶² Исти писац и дело, стр. 118-119.

³⁶³ Исти писац и дело, стр. 120-121.

државе баш у тој религиозној трпељивости. Он је васпитан у исламу, али је имао министре Индусе, а пронашао је себи и једног жреца религије парсизма. Такође је радо примао на двор и мисионаре језуите. Свака од тих религија је на свој начин утицала на цара. Њему се највише свиђао муслимански монотеизам, дубоки и осећајни, чулни симболи хиндуизма, култ бога Сунца из парсизма, морална узвишеност Исусовог лика, док су му хришћански догмати остали непојмљиви.

Под свим тим утицајима он је створио религију названу Дин-Илаги чији су главни догмати били јединство Бога, развиће божанског живота у свету, и сеоба душа. Култ је био посвећен углавном Сунцу, а обављао га је сам цар. Као глава религиозне заједнице *илаги* цар је заузимао посебан положај изражен изреком: „Нема Бога осим Алаха, а Акбар је калиф Алаха“. Та религија није живела много дуже од свога оснивача.³⁶⁴

Утицај хришћанства на хиндуизам

Хришћанске мисије у Индији нису постигле баш неке завидне успехе у народним масама. Али утицај хришћанства на индијске интелектуалце није могао изостати. Видели смо да је већ Тулси-Дас написао Рамајану у којој је изражена велика сличност са хришћанском догматиком. Додуше, има научника који поричу хришћански утицај на Тулси-Даса, али је такву тврдњу тешко прихватити. Међутим други високи индијски интелектуалци, нарочито они из 18. и 19. века били су очигледно под великим утицајем хришћанске религије. Примера ради треба поменути оснивача религије *Брама-Самаца*, Рамогун-Рој (1772–1833). Он је био ревностан борац против идолопоклонства и многобоштва, тврдећи да је монотеизам постојао у Ведама далеко пре него што су Библија и поготово Коран поучили свет једнобоштву. Његов правац у ширењу Брама-Самаца продужили су Дебендранат Тагоре и Кешуб-Шундер-Сен (1838–1884). Овај последњи је основао и посебну религиозну заједницу која има и храмове у којима се служба састоји из текстова узетих из Веда, Авесте, Библије и Корана. Међу свим пророцима он Христу признаје прво место, толико узвишено, да кад је у једном реферату приказао Христа као великог учитеља истине баш у односу на Индију, многи су Европљани помислили да он жели и формално да пређе у хришћанство.³⁶⁵ Данашња Индија покрај још увек јаког утицаја домаћег хиндуизма, осећа утицај хришћанства, али исто тако, ако не и јаче, утицај савременог духа израженог кроз савремене социјалне и политичке идеје које су не ретко и чисто материјалистичке.

4) ЦАИНИЗАМ

Опште напомене

Као што је већ напред речено, у браманизму су људи строго подељени на касте. Касти брамана припада философирање и бављење религиозним и философским питањима. Такође су брамани практиковали и аскетизам. Све то било је управо забрањено касти кшатрија. Они су се морали бавити војним вештинама и проводити раскошан живот достојан витеза. Чак је постојала нека врста неписаног правила: „*Ниједан благородни војник не треба да ступа на пут монаштва*“.³⁶⁶ Па ипак, дух се не може ограничити никаквим прописима ни обичајима. И у касти кшатрија нашло се људи које је привлачило философирање и аскеза. Разуме се, та философија обично није била у складу са браманским поштовањем ауторитета светих књига. Али онај практични облик браманског живота, аскеза, толико је привлачна била за

³⁶⁴ Исти писац и дело, стр. 122-123.

³⁶⁵ Исти писац и дело, стр. 123-124.

³⁶⁶ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 59.

појединце³⁶⁷ да су на тој основи поникле прво разне секте, а касније и две крупне религије: џаинизам и будизам.

Оснивач џаинизма

Реч џаинизам долази од речи „џина“ = победник. Тим именом је назван прво оснивач ове религије, а после и сваки верник који достигне степен „ослобођења“.³⁶⁸

Када се појављује џаинизам, није баш сасвим сигурно утврђено. По предањима секте, џаинизам се појављује у дубокој индијској древности и има 24 џина, то јест „победитеља“ који су у дугом међувремену припремали појаву џаинизма. Од тих 24 најважнији су двојица: *Парсва* и *Вардамана*. Да ли је Парсва баш заиста историјска личност, није сасвим сигурно. У случају да је он заиста историјска личност, живео је око 850. године пре Христа. Вардамана је несумњиво историјска личност и живео је после 600 године пре Христа. Пореклом је из касте кшатрије, дакле племић. *Рођен је у Кундаграму*. До тридесете године је живео пуним светским животом једнога племића. После смрти родитеља, напустио је жену и рођаке и повукао се у дубоко размишљање о сврси и вредности живота. У том стању тешке аскезе, самомучења и дубоког размишљања, провео је 12 година, лутајући по свету као бескућник, аскет. Тада је осетио да га је обасјала светлост познања и поверовао је да је постигао достојанство светитеља. У том својству он постаје јавни учитељ, проповедајући истину о животу у духу учења Парсве. Основао је религиозну заједницу у којој је дејствовао 30 година као пророк. Умро је у 72. години живота, око 467. пре Христа. Његови следбеници га зову *Махавира*, што значи велики херој.³⁶⁹

Учење џаинизма

Учење Махавире је у основи чисти атеизам, само не атеизам материјалистички него спиритуалистички. По њему, наиме, основа света нису некакви материјални атоми, него душе. Те душе су стварност која пронице све што постоји, чак и материју. Душе су увек привезане уз тело, лутају по свету у вечној промени. То је судбина и човечјих душа.

У учењу о супстанцијалности душе лежи битна разлика између џаинизма и будизма, и о тој спорној тачки често воде међусобне спорове џаинисти и будисти. Ти спорови се обично свршавају поразно за будисте. Јер, ако нема супстанцијалне душе, него је душа само „стање сазнања“ како тврде будисти, онда је тешко тврдити ишта о сеоби душе и о њеном одласку у нирвану.³⁷⁰

Душа својим дејством у телу ствара своју карму. Карма је управо заслуга или грех душе. По природном закону карме, даља судбина душе у њеном новом стању после смрти и пресељења зависи од карме. Грех је води нижим облицима постојања, врлина вишим. Највиши облик постојања је нирвана. То, по учењу џаинизма, није нестанак и гашење душе, њен прелазак у ништа, него је то њена пуна независност од закона карме и телесности.³⁷¹

За постигнуће тога циља потребна је истинска вера да је Џина заиста победио свет, истинско знање шта је свет и како се може победити, и најзад правилно владање, то јест угушивање свега што ствара карму или разлог за поновну инкарнацију. А да би се избегло нагомилавање карме која је заправо узрок поновног рођења, треба живети строго аскетски,³⁷² угушујући у себи чак и органске потребе. Једна секта џаиниста сматра да је чак неопходно

³⁶⁷ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 58-59.

³⁶⁸ Исти писац и дело, стр. 59.

³⁶⁹ Исти писац и дело, стр. 59-60.

³⁷⁰ Исти писац и дело, стр. 60-61.

³⁷¹ Исти писац и дело, стр. 61.

³⁷² Исти писац, дело и страна.

ићи сасвим го и убрзати своју смрт строгим постом. Друга секта је нешто блажа у том погледу.³⁷³

Разуме се, ово су правила само за оне најистакнутије ревнитеље, монахе. А верска заједница се састоји и од мирјана који имају мање обавезе, али зато могу да рачунају и са мањом наградом. За мирјане су *обавезна правила: не вређати, не лагати, не присвајати ништа без дозволе, вежбати се у одрицању.*³⁷⁴

Увођењем мирјана у религиозну заједницу народних маса, религија џаинизма морала је претрпети две битне измене. Прво, народне масе нису хтеле да чују за атеизам, па је онај оригинални џаинистички атеизам замењен политеизмом. Уведено је поштовање богова, цина (т. ј. оних који су постигли идеал победе над светом), граде се храмови, иконе, кипови, богослужења са обредима и кађењем. Друго, да би аскети могли да се брину о настави и поуци мирјана у вери, они су се морали оканити свога скитачког монаштва и основати манастире у којима су неговали литературу не само религиозну и философску, него и научну.³⁷⁵

Свете књиге

Свете књиге џаиниста (Каква иронија! Почело се са атеизмом, а завршава се са светим књигама!) састоје се из 45 „агамаса“. Написане су у разна времена, на народном *дијалекту пракрит*. Најважнији су и најстарији 11 агамаса, „ангас“. Неке од њих садрже биографију и учење Вардамана Махавире. Секте се међусобно не слажу о важности свих тих књига. Коначна редакција канона извршена је на сабору у Валаби око 460. г. после Христа.³⁷⁶

Распрострањеност џаинизма

Џаинизам нема велики број присталица, свега око два милиона. Његове присталице живе углавном у индијским градовима и баве се трговином, јер им је бављење земљорадњом немогуће пошто им је забрањено да убијају ишта живо. Са браманистима и хиндуистима се углавном добро слажу и чак уживају извесно уважање због свога мирног и озбиљног начина живота, али са будистима су увек у затегнутим односима и жучним дискусијама. О томе очигледно сведочи будистички назив за Вардамана Махавиру: Тиртакара – што значи *јеретик*.³⁷⁷

5) БУДИЗАМ

Опште напомене

За разлику од осталих облика политеизма, који су заправо националне религије појединих народа, или народносних група, будизам је, тако рећи, васељенски облик политеизма. Невезан за икакве националне идеале, и територије, он је придобијао присталице у разним земљама, у разним народима и у разним друштвеним слојевима. Он је нека врста паралеле џаинизму. Као и џаинизам, и он је никао на тлу Индије. Као и џаинизам, и он ниче у касти кшатрија. Као и џаинизам, и он је првобитно и првенствено једна монашка заједница која се не брине ни за земаљска ни за небеска блага, него се сва усредредила на етичку праксу тражења и постизања спасења од поновних рођења у овом свету. Као и џаинизам, и он је првобитно један чисти атеизам који се претворио у религију. Али, за разлику од џаинизма,

³⁷³ Исти писац и дело, стр. 62.

³⁷⁴ Исти писац, дело и страна.

³⁷⁵ Исти писац, дело и страна.

³⁷⁶ Исти писац и дело, стр. 62-63.

³⁷⁷ Исти писац и дело, стр. 63.

он је потпуно прекинуо везу са браманизмом и браманском наклоношћу ка аскези. Зато је и изгубио терен и присталице у Индији, где је и поникао. У накнаду за то, он се раширио по Тибету, Кини, Монголији, Манџурији, Кореји, Јапану, Сијаму, Бурми, Анаму и Цејлону, а такође и у киргиским степама и јужним деловима Сибира. Данас има око 150,000.000 будиста,³⁷⁸ а по неким чак и 500 милиона.³⁷⁹ Но, та друга рачуница је погрешна, јер урачунава у будисте и друге многобошце.³⁸⁰

Будистичка религиозна литература

Оно што знамо о савременом будизму, као и о оригиналном Будином учењу и његовој личности, налазимо у будистичким религиозним изворима, у њиховим светим канонским списима. Зато пре изношења будистичког учења, чак пре описивања личности оснивача будизма, треба се упознати бар у главним потезима са будистичком религиозном литературом.

Та литература је врло обимна, и с обзиром на чињеницу да будизам није јединствен него постоје три главне гране: јужни будизам (хинајана), северни будизам (махајана), и тибетски будизам, ламаизам, то су и канони религиозних књига различити. По времену постанка, те су књиге такође различите. Неке су постале још врло рано, не дуго после Будине смрти, а неке су из много доцнијих периода, чак и из хришћанског периода. Написане су на различитим језицима, јер се будизам није везао за један језик, него се одмах прилагођавао потребама појединих народа у којима се ширио. Тако су будистичке књиге писане и санскритским језиком, пали језиком, кинеским и јапанским. Треба поменути да канон јужне гране будизма има већу научну вредност јер је старији и ближи оригиналном Будином учењу.

Најважније књиге јужног канона су *Трипитака*. То је заправо збирка канонских књига, по обиму отприлике као и Библија, а дели се на три дела (отуда јој и назив, Трипитака = три котарице). Први део се зове *Винаја-Питака*. Садржи етику, монашка правила и церемонијал. Други део се зове *Сутта-Питака* чији се делови зову *никаја*. Она садржи догматски материјал. Трећи део зове се *Абидамма*. То је будистичка метафизика.

Појава овог канонског зборника пада у време цара Ашоке, између 263–226. године пре Христа. По стилу и садржини могу се лако приметити старији делови канона од познијих.

Осим ових канонских списа има и других религиозних списа са великим религиозним ауторитетом у јужном будизму. То су два летописа: *Дипавамза* и *Махавамза*, оба из 5. века после Христа. Садрже историју почев од нирване па до 300. године после Христа. У ову врсту теолошке литературе спадају и коментари на Трипитаку чувеног будистичког теолога из 5. века хр. ере, *Буддагоша*, затим „*Милиндина питања*“. То је заправо разговор грчког цара Милинде (Менандра) са будистичким у-читељем Нахасеном. Најзад постоје *бурманска и сијамска Биографија Буда*.³⁸¹

Северна будистичка литература нема строго утврђен канон као јужна,³⁸² али је врло опширна и богата и познијег је порекла. Најважније су књиге: *Праџнапарамита која има 8.000 глава* и садржи будистичку метафизику и *Лалита-Вистара* садржи врло фантастичну биографију Буда. Као у хиндуизму, тако и у северном будизму постоји збирка књига *Тантре* (волшебне књиге) и *Даране* (магичке изреке). Најзад, треба поменути и два врло велика тибетска зборника будистичке религиозне литературе, *Каџјур* и *Танџјур*. Њих је 1820. године

³⁷⁸ Religion in Geschichte und Gegenwart (R. G. G), Bd. III. S. 1755. Bd. V. Karte und Spalte 1056. Dr. Martin Schlunk und Dr. Horst, Quiring. 1960.

³⁷⁹ R. G. G., Bd. I., 1492, unten.

³⁸⁰ Јевсевије Поповић, Општа историја Хришћанске цркве, прев. Др. Мојсије Стојков, Сремски Карловци, 1912. књ. II., стр. 697.

³⁸¹ Шантепи-де-ла-Сосей, История Религий, Томъ второй, стр. 65-67.

³⁸² R. G. G., Bd. I., Sp. 1476-1477.

пронашао Александар Ксома из Кереша у Мађарској, који је пешице путовао чак у далеке азијске степе да би пронашао прапостојбину свога народа.

Кинески и јапански будистички списи су такође важни за науку, али они су заправо преводи Трипитаке и осталих будистичких списа.³⁸³

Личност оснивача будизма

Оснивач будизма и будистичке религиозне заједнице је један племић, управо владарски син Сидарта Гаутама, прозвани Буда. Осим назива Буда, зову га каткад *Сакја-муни*. Сидарта му је лично име, Гаутама презиме. Буда значи „просвећени“ и означава назив његове мисије у свету. Сакја-муни означава његов сталеж и порекло. То значи монах, или мудрац из племена Сакја.³⁸⁴ У канонској будистичкој литератури никад се не употребљава његово лично име Сидарта. Име Гаутама помињу обично не-будистички извори. Назив Сакја-муни се налази у познијим будистичким списима. Назив Буда такође се налази сразмерно ретко у канонским списима. Далеко чешће се назива *Татагата*. Он сам себе најчешће, скоро увек, тако назива. Сам назив значи: „*Онај који је ишао таквим путем*“, то јест онај који је пронашао прави пут живота и ишао тим путем. Он је, дакле, за будисте „Пут“. Његови ученици су га најчешће звали *Бханте*, што значи „*високопоштовани*“, „*свети*“. А исто тако често су му се ученици обраћали називом *Сатха*, што значи „*учитељ*“, „*рави*“.³⁸⁵

О животу Сидарте Гаутаме, Буде, знамо врло мало. Извори који су старији, не износе о њему много података, а они који представљају Будину биографију врло су позног порекла, чак далеко после појаве хришћанства, и пуни су очигледних легенди. Због те оскудице у правим историјским подацима о Буди и због преобила легенди и митова, било је научника, као на пример француски научник Сенар (Senart) и холандски научник Керн, који су порицали историјску Будину личност. Ипак, њихова гледишта нису примљена у науци, и данас се Буда у науци третира као стварна историјска личност.³⁸⁶

Ако се не узму у обзир поменуте будистичке легенде из врло позних векова хришћанске ере, и ако се ограничимо само на оне оскудне податке који се узгред и случајно налазе у старијим будистичким текстовима писаним ради излагања монашких правила и догматских истина, а не ради директног излагања Будине биографије – утолико су баш веродостојнији –, тада ћемо добити овакву слику о Буди као историјској личности.

У граду Капилавасту у области Махада (данашња држава Непал) на јужним обронцима Хималаја живео је средином 6. века пре Христа владар Судходан. Његова жена Маја родила му је 537. г. сина, коме је дато име Сидарта. Младић је живео као и остали младићи његове касте. Оженио се лепом Гопом, владарском ћерком, која му је родила сина. Али у 29. години Сидарта доживљује једну дубоку религиозну кризу. Наиме, схватио је да живот који проводи не може имати никаква смисла, и он, племић, напушта двор свога оца, жену и дете, и одлази у самоћу да живи као пустињак-подвижник у врло строгом посту и аскези. После шест година строге аскезе, нови пустињак дође до сазнања да ни аскеза ничему не користи, па оканивши се поста и строгог подвига, поче проповедати нови пут спасења који се састоји у избегавању светских уживања и бесмислене аскезе. Циљ је човека по његовом сазнању, које је добио у моменту размишљања под једним дрветом и то схватио као моменат просвећења, да се ослободи поновних рађања, јер је егзистенција сама по себи бол и зло, те да постигне нирвану.³⁸⁷

Своју нову науку Буда је проповедао најпре у Бенаресу где је наишао на неке своје бивше ученике који су га напустили због тога што је он био одбацио аскезу без које, по

³⁸³ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 67-68.

³⁸⁴ Др. Рад. А. Јосиф, Месијанска идеја код културних народа пре Христа, Београд, 1931. стр. 99.

³⁸⁵ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 70.

³⁸⁶ Исти писац и дело, стр. 68-69.

³⁸⁷ Dict. apolog. de A. D'Alès, T. II., p. 655.

њиховом уверењу, човек не може наћи пут спасења. Ту у Бенаресу Буда је придобио велик број следбеника. Око четрдесет година ишао је Буда са својим ученицима из места у место проповедајући своју нову науку о путу спасења. Умро је у Кусинари после једне обилније вечере на којој га је домаћин почастео свињским месом, што је вероватно било сувише тешка храна за већ оронулог и онемоћалог осамдесетогодишњег старца Буду. Тело му је спаљено уз велике почести. Остатке тела покупили су ученици, па чак и данас, по веровању будиста, постоје те реликвије у понеким будистичким манастирима.³⁸⁸

Будина наука

Какве је истине нови учитељ после свога просвећења донео својим слушаоцима и човечанству?

Оно што је Буда проповедао не би се могло назвати никаквом религијом, чак ни философијом, ако се под речју философија подразумева метафизика. То што је Буда проповедао, то је заправо један етички систем, заснован на песимистичком погледу на свет. Већ је и браманска философија била песимистичка и тврдила да је све у свету зло. Буда је отишао још један велики корак даље. Он је тврдио не само да је свет пун зла, него је и егзистенција сама по себи зло. Зато циљ људског живота може бити само то, да се човек ослободи самсаре, кружног тока ствари, поновног рађања, егзистенције уопште, па да пређе у неегзистенцију, у нирвану.³⁸⁹

У својој беседи у Бенаресу Буда излаже садржину своје науке овим речима:

„Постоје, о монаси, две крајности, којима не сме да служи онај који је иступио из световног живота. Које две? Једна је одавање (преданост) уживању у сладостима; она је ниска, обична, простачка, неплеменита, бесциљна. Друга је одавање мучењу себе самога; она је болна, неплеменита, бесциљна. Не павши ни у једну од ових двеју крајности, о монаси, Савршени (тј. он, Буда) је нашао један пут средине који очи отвара, који разум отвара, који к миру, к сазнању, к просвећењу, к Нирвани води.

А какав је, о монаси, овај пут средине кога је Савршени пронашао, који очи отвара, који разум отвара, који к миру, к сазнању, к просвећењу, к Нирвани води? – То је овај племенити, осмokraки пут, наиме: права вера, права самоодлука, права реч, право дело, прави живот, права тежња, право сећање, право размишљање (контемплација, медитација). То је, о монаси, пут средине кога је Савршени нашао, који очи отвара, који разум отвара, који к миру, к сазнању, к просвећењу, к нирвани води.

Ово је, о монаси, племенита истина о страдању: Рођење је страдање, старост је страдање, болест је страдање, смрт је страдање, растанак од драгог је страдање, суђено не постићи је страдање, – укратко: оних пет елемената (чула, преко којих се цео чулни свет опажа) који дејствују као приљубљење за егзистенцију јесу страдање.

Ово је, о монаси, племенита истина о постанку страдања: То је ова жеђ која условљава поновно рођење, коју прате радост и чежња, која тамо-амо радости налази, као што је: жеђ за радостима, жеђ за вечним животом, жеђ за вечном смрти.

Ово је, о монаси, племенита истина о отклањању страдања: То је потпуно ослобођење од ове жећи, њено напуштање, остављање, скидање, протеривање. ... То је права истина о страдању. Тако ми се, о монаси, отворише очи о овим појмовима о којима се раније ништа није чуло. Отвори ми се разум, отвори ми се увиђање, отвори ми се знање, отвори ми се поглед. ... Необоримо је спасење мога срца; ово је последње моје рођење; нема (за мене) више поновног рођења“.³⁹⁰

³⁸⁸ Исти писац и дело, стр. 660.

³⁸⁹ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 103.

³⁹⁰ Исти писац и дело, стр. 103-104.

Dictionnaire apologétique, de A. D'Alès, T. II., p. 658.

То је суштина Будине науке којој је циљ да човека ослободи самсаре (поновних рађања) и одведе у Нирвану. Према томе, као што се види, Будино учење није везано ни за какву веру у Бога или богове. То је чисто људска, може се рећи чак атеистичка наука. Зато многи историчари религије Буду сматрају и називају атеистом.³⁹¹ У најбољем случају, он је агностик у питању да ли Бог постоји или не. Један од новијих одличних познавалаца будизма, Рихард Пишел, каже да је Буда једном приликом избегао да директно одговори на питање да ли постоје богови. Његов одговор на једно тако прецизно постављено питање гласио је: „У свету се уопште верује као да има богова“.³⁹²

Према старијим будистичким списима, из којих је и узета садржина Будине науке, види се да је Буда говорио каткад и о боговима. Но то још не значи да је и веровао у њих. Напротив, кад он говори о њима, спомиње их с намером да покаже како они ништа не значе за људско спасење, како су ништавни према њему, „узвишеном Буди, учитељу богова и људи“.³⁹³ Једна пригодна Будина прича врло јасно илуструје какав је став заузимао Буда према боговима.

„Некада, о Кевада, баш у овој монашкој општини, појави се једном монаху ова мисао у духу његовом: где ова четири елемента: земља, вода, ватра и ваздух без остатка ишчезавају“? Буда затим даље прича, како је дотични монах пао у екстазу, пронашао пут ка боговима, ишао од једнога до другог из једне божанске сфере у другу, и нико му не умеде одговорити, већ га сви упућиваху на богове више од себе. Напослетку он дође и к боговима браманског света, па му и они одговорише: „Не знамо ни ми, о монаху. Али овде је још и Брама, велики Брама, Свемоћни, Ненадмашиви, чијем оку ништа није скривено, неограничени Господ Делатељ и Створитељ, преузвишени управљач који по својој вољи свиме управља, Отац свега што је постало и што ће постати, – он је величанственији и узвишенији него ми; он ће ваљда знати“.

Тада се појави Брама; али уместо директног одговора он овако говораше монаху: „Ја сам Брама, Велики Брама, Свемоћни, Ненадмашиви, чијем оку ништа није сакривено, Неограничени Господ, Делатељ и Створитељ, преузвишени Управљач који по својој вољи свим управља, Отац свега што је постало и што ће постати“.

И по други пут рече монах Брами: „Пријатељу драги, ја те не питам о томе, да ли си ти Брама, велики Брама, Свемоћни ... (итд.), него те питам: где ова четири елемента: земља, вода, ватра и ваздух без остатка ишчезавају? Али, о Кевада, Брама опет одговори: Ја сам Брама, велики Брама ... (итд.).

И по трећи пут рече монах Брами: Пријатељу драги, не питам те јеси ли ти Брама, велики Брама .... (итд.), него: где ова четири елемента, наиме: земља, вода, ватра и ваздух без остатка ишчезавају? Тада овај велики Брама узме под руку овога монаха, одведе га на страну и говораше му овако: Овде, о монаху, богови браманског света мисле да нема ничега што Брама није прозрео и сазнао, и да нема ничега што Брами не би било откривено. Зато ти ја нисам ни одговорио у њиховом присуству. Али, ни ја не знам, о монаху, где ова четири елемента: земља, вода, ватра и ваздух без остатка ишчезавају. Ти си погрешно и ниси добро учинио што си обишао Узвишенога (т. ј. Буду). Иди, о монаху, ка Узвишеноме и постави му ово питање, и што ти он буде одговорио, тога се мирне душе држи. Тада, дакле, о Кевада, колико би брзо могао један снажан човек савијену мишицу да испружи или испружену да савије, ишчезе онај монах из браманског света и појави се преда ме...“³⁹⁴

Ако ова прича потиче заиста од Буда, онда она само сведочи са каквом је иронијом Буда говорио о свим боговима од најнижег до највишег. Нико од њих није раван њему, Буди. И пошто Буда себе никад нигде није представљао као какву инкарнацију неког божанства, а

³⁹¹ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 100.

³⁹² Исти писац и дело, стр. 102.

Richard Pischel, *Leben und Lehre des Buddha* (Bibliothek: Aus Natur und Geistwelt. B-d. 109., Leipzig), Berlin, 1921., S. 51 (По Др. Јосићу)

³⁹³ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 100-101.

³⁹⁴ Исти писац и дело, стр. 101-102.

говори о себи као човеку који знањем далеко надмашује богове, то онда значи он конкретно није веровао ни у какво божанство.

Као што је о Богу и боговима нерадо говорио, тако је Буда исто избегавао и остала питања којима се занима метафизика. Ти су проблеми о Богу и бесмртности душе савршено излишни за Будин систем спасења. То Буда директно тврди кад говори својим ученицима:

„А зашто вам, о ученици, нисам оно друго, (т. ј. о боговима и уопште о религијским и метафизичким проблемима) проповедао? – Јер вам то, о ученици, не доноси никакве добити, јер не подстрекава ходање у светости, јер не води ка одвраћању од земаљског, ка уништењу сваке радости, к престанку пропадљивог (пролазног), к миру, к сазнању, к пробуђењу, к Нирвани. Стога вам нисам оно проповедао.

А шта сам вам, о ученици, проповедао? – Шта је страдање, о ученици, проповедао сам вам; шта је постанак страдања, о ученици, проповедао сам вам; шта је одстрањење страдања, о ученици, проповедао сам вам; шта је пут ка одстрањењу страдања проповедао сам вам“.³⁹⁵

Будистичка теологија

Будина наука се није очувала у својем оригиналном облику. Није ни чудо. Дубоко религиозна природа азијских народа није могла схватити свет без Бога или без богова, па је народ Будину атеистичку философију усвојио, али ју је преобратио у један посебан облик политеизма. Буда је проглашен за бога, а нирвана за рај. Ипак, јужни будизам, или хинајана, стоји знатно ближе оригиналном будизму него северни будизам који се зове махајана.

Ако бисмо покушали бар колико-толико систематски да изложимо учење будиста о свету и о Буди онда би оно укратко изгледало овако:

Космологија. По будистичком погледу на свет постоји Макрокосмос састављен из безбројних светова. (Узгред буди речено, ова слика се врло добро слаже са модерном астрономском сликом васионе. Но за детаље који следе то се већ не може тврдити). Сваки од тих светова има своје Сунце, свој Месец, своје небо и свој пакао. Сваки светски систем се дели на горњи, средњи и доњи свет. У средини се налази Земља, са светим брдом Меру као средишњом тачком око које се ређају четири дела земље опкољене морем. Доњи свет се састоји од врелог и хладног пакла. Изнад земље је небески свет, који има читав ред спратова. За награду добрих или злих дела бића се (класифицирана према одређеним стањима живота) у непрестаном кружењу поново рађају у заслуженим регионима. С оне стране свих светова налази се нирвана, неописиви циљ будиста, чије достигнуће значи ослобођење од овозетског тока. Сваки од безбројних светова развија се кроз несхватљиво дуге периоде уништења, непостојања, поновног настанка и постојања. У периодима настанка светова следе један за другим периоди све бољи и бољи, а затим све гори и гори. На крају сваког периода долазе буде и уче о пролазности свега овоземаљског“.³⁹⁶

Наука о будама

„*Будологија*“. Тај ток светских мена је вечан, беспочетан, тако да се по будистичкој догматици заправо не може говорити о Богу Створитељу у смислу хришћанске догме. Свет је вечан, у вечном току и промени, а о појави човека на земљи будизам такође ништа не говори. Али зато познији будизам зна да су се у многобројним периодима „калпама“ појављивали буде као учитељи пута спасења који води у нирвану. Један од тих многих буда који су се јавили јесте и историјски оснивач данашњег будизма Сидарта Гаутама Буда Сакја-муни, којем је овоземаљска егзистенција била последња. Али не и прва. Усвојивши браманско учење о метемпсихози Буда се по своме властитом веровању и учењу појављивао на овом

³⁹⁵ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 100.

³⁹⁶ Н. Härtel, R. G. G., Bd. I., Sp. 1477.

свету у разним преегзистенцијама, тако да је сам изрекао да му је ова егзистенција кад је постао Буда, просвећени оснивач будизма, управо последње рођење.³⁹⁷

Но познији будизам је отишао и даље у своме учењу о Буди. Буда је схваћен не само као личност историјског Сидарте Гаутаме Буде, него је буда појам, управо низ надземаљских бића која као бодисатве живе на четвртом небу, званом Тусита небу. У даљем развоју будизма, нарочито северног, под утицајем религиозних схватања тамошњих монголских народа, Тибетанаца, Монгола, Кинеза, Јапанаца, створен је појам Дијани-Буде и Мануси-Буде. Дијани-Буда је небески Буда, дакле божанство. Мануси-Буда је земаљски Буда, управо земаљска манифестација небеског Буде. Један такав небески Буда назива се у Тибету Амиитаба, у Кини Омиита-Фо, у Јапану Амиита-Бутси, а све су то разни називи за исто биће, управо за исту духовну личност која је на небесима постојала као праобраз земаљског историјског Буде, Сидарте Гаутаме.³⁹⁸

Будина личност по будистичким списима

Овако сложен систем учења о будама применио је познији будизам на личност Сидарте Гаутаме Буде, па нас познији будистички списи, писани у 5. веку после Христа (неки и позније)³⁹⁹ као што су Дипавамза, Махавамза и Лалита Вистара обавештавају о детаљима Будине земаљске и предземаљске биографије. Илустрације ради ево неких појединости.

У небеском свету где живе небеске буде постојао је и Амиитаба, небески праобраз Гаутаме Буде. Док се остала бића реинкарнирају на земљи зато што морају по закону карме, Буде се реинкарнирају зато што хоће, из милосрђа према страдањима људи које они желе да спасу. Кад се неки од небеских буда спрема за силазак на земљу, његова небеска светлост почиње да бледи. Но на земљи морају постојати услови за оваплоћеног буду.

Овај историјски Буда који је основао будизам требало је да се роди из царске породице, из касте кшатрија. Та је фамилија морала имати 60 нужних ознака да би се удостојила части да се из ње роди један буда. Тако, на пример, ти цареви су морали бити врло милосрдни, нису смели ни помишљати да убију ишта живо, морали су припадати врло знаменитим и богатим фамилијама итд. Мајка Будина морала је имати 32 карактеристичне особине. Морала се одликовати ванредном побожношћу, бити беспрекорног живота и савршено лепа. Није морала бити девојка, могла је бити и удата жена, али пре Буде није смела имати ниједно дете.

Најзад, после дугог чекања таква јединствена прилика се ипак указала. Цар Судходан и његова жена царица Маја испуњавали су све потребне услове да би постали родитељи једног оваплоћеног буде. Једне ноћи, кад су се цар и царица по договору уздржавали од брачних дужности, сишао је с неба Бодисатва и ушао у десни бок царице Маје. Том приликом десила су се и очигледна небеска знамења. Необична светлост је озарила сва небеска пространства. Земља се шест пута затресла. Маја је видела том приликом сан као да је бели слон са шест очњака ушао у њену утробу. Мудри старац Асита, задубивши се у значење свих ових знамења прориче да је то с неба сишао Буда и постао човеком. Један од небеских житеља (дева) јавља духовима подземног света да треба сада да се моле да би се оваплотили на земљи, јер је Бодисатва дошао на земљу да спасе људе. И заиста многи од подземних духова, који су у својим претходним егзистенцијама имали извесних заслуга, добише светла тела и родише се у близини Капилаваста.

Ускоро се испољила бременитост Маје. Небески духови су се марљиво бринули да Мају сачувају од свих болести и од свих злих утицаја. Она је родила дете за време шетње по

³⁹⁷ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 102., 106-107.

³⁹⁸ Исти писац и дело, стр. 115-119.

³⁹⁹ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 66.
Dictionnaire apologétique, A. D'Alès, T. II., p. 654.

дивном парку под дивним гранатим дрветом. (Поменимо узгред да је по Корану Марија (Мејрима) родила Иса-Пејгамбера под урминим стаблом).

Како зачеће, тако и рођење Будино било је пропраћено чудесним знацима. Чудесна светлост се распространила по свим небеским сферама, обухвативши и земљу и подземље. Подземни духови су се с чуђењем питали шта то треба да значи (иако су претходно већ добили обавештење од небеског духа шта се десило!). Бог Индра приноси детету на дар танку одећу. Четири стражара свете горе Меру повијају дете у пелене и поздрављају људе вешћу о радосном догађају. Само новорођенче говори да је то његово последње рођење, да после тога оно више неће ући у материнску утробу да би се родило на земљи, јер је оно постигло крајњи циљ овога постојања, постало је Будом. Новорођенче се затим чудним начином уздиже на небо, прави по седам корачаји на свакој небеској сфери и на сваком кораку за његовим стопама расте цвеће. Кад се дете било родило, духови који су му били одређени за службу тражили су воду да би се дете окупало, али је нигде не нађоше. Међутим пред очима његове матере указаше се два велелепна језера, једно са хладном једно са врелом водом. Воде се мешају да би окупале тело новорођенчета које је седело на златном престолу кога су богови начинили.

Кад су Судходану саопштили радосну вест о рођењу чудног детета, он је сазвао придворне брамане да му предскажу будућност новорођенчета (као да није и без брамана било већ довољно небеских знакова!). Брамани су на њему приметили 32 знака по којима се видело да ће то бити велики човек, постаће Буда. Нарочито се истиче старац Асита који јасно прориче да ће он божанском мудрошћу проникнути у све тајне прошлости, садашњости и будућности, да ће дати људима нови закон и да ће све живо ослободити од страдања. При том је изразио жаљење што он лично то не може доживети јер је већ остарио. Детету су дали име Сидарта.

Даље нас обавештавају будистички списи да је Маја умрла кад је детету било седам дана. О детету се старала друга Судходанова жена, а имао је на располагању 32 дојкиње. Кад му је било 8 година, предан је на учење једноме ученом браману, Висвамитри, који се дивио ванредном разуму и знању младог царевића.

Кад му је било 19 година отац му је начинио три дворца и почео се бринуту за његову женидбу. Жену, лепу Гопу, освојио је на једном турниру који је девојчин отац, иначе владар, приредио да би своју ћерку удао за онога који најбоље рукује оружјем и постиже најбоље успехе из спортова. Буда, иако је – како будистички извори тврде – одрастао у специјалним околностима које су управо искључивале бављење спортом и ловом, ипак је, ето, баш у томе однео победу и освојио лепу Гопу. Осим ње имао је још две жене и 60.000 наложница (а по другим текстовима 87.000, и чак 100.000).

У својој 29 години Буда је доживео нешто што је променило читав ток његова живота. Он, кога је отац окружио дворским сјајем и радосним животом у коме није никад могао видети никакав бол ни страдање, сrete једном приликом седог и немоћног старца, другом приликом болесника, а трећом приликом мртваца. Ти сусрети су створили код њега сасвим друкчију слику о животу него што је до тада имао. Дошао је до закључка да је живот страдање, и решио да напусти своје дворце и жену и дете и да се повуче да живи животом пустињака, да постане муни. Његов слуга Чандака покушао је да га одврати од те одлуке, али безуспешно. Морао је ипак да му доведе његовог најмилијег коња Кантаку, за бежање. Зли дух Мара диже силан шум да би пробудио стражаре и спречио бежање избавитеља човечанства, али Буда, заштићен и руковођен боговима, узјаха на коња и, у пратњи свог слуге, отиде на исток до Кусинаре. Ту он скида са себе своје царско одело, предаје га, као и све своје украсе и коња, своме слузи, а облачи жуту монашку одећу и обрија браду и косу. Тако је постао монах.

У близини града Вајсале он налази једну монашку заједницу и прикључује јој се. Монаси су одмах приметили чудесну зракасту светлост која је избијала из његова тела и тако

силно блистала, да су се сви они приближили њему с великим поштовањем. Чак су и птице испољавале своју радост видевши новог необичног аскета. А тек помужене краве поново су давале млеко.

Пошто је Буда провео са разним аскетима шест година у тешком подвизавању, а системи брамана нису га задовољили, он напушта тај начин живота, строгог поста, и због тога га напуштају његових пет другова који су с њим проводили испоснички живот, сматрајући га за отпадника. Међутим Буда стиже под свето дрво Боди и ту долази до његовог просвећења, озарења, у коме он види праву суштину живота и праву сврху постојања. Богови су га уверили да су и све раније буде под тим дрветом добили озарење.

Али зли дух Мара ни сада не мирује, као што није мировао ни приликом Будиног решења да напусти очев двор. Мара га одвраћа од светог дрвета, плашећи га да се ту налазе дивљи зверови и зли дуси. Кад то не помаже, Мара му лаже да су у Капилавасту непријатељске војске напале на његовог оца и дворове и заробиле све Будине жене. Ни то ништа није помогло; Буда остаје чврст. Онда Мара дозове 1000 својих синова да заједничким снагама одврате Буду од новог правца којим је пошао и од проповедања спасоносне науке. Али најстарији син злог духа Маре рече да је лакше померити свету гору Меру, него Буду скренути са његовог пута. Онда Мара покушава да саблазни Буду читавим рајем прекрасних девојака и жена. Ни то ништа не помаже. Најзад се кушач окупи на Буду са 10.000 миријада злих духова у пуном наоружању, али Буда својим миром и спокојством одбаци све те мрачне силе а њихова оружја се претворише у венце пољског цвећа.

Савладавши искушење, Буда је 49 дана остао под дрветом Боди ништа не једући. У педесети дан добио је храну од два трговца који су туда пролазили. Сами небески цареви су му понудили златну чашу да у њу проси милостињу, али он је тај раскош као неприличан одбацио. Дуже време Буда се колебао да ли да своју науку проповеда људима. Најзад га је сам Брама лично замолио да проповеда. Тада Буда иде у Бенарес да тамо проповеда својим бившим друговима из аскетског периода свога живота који су га напустили због тога што је он напустио аскезу. Дошавши до реке Ганга, пошто га лађар није хтео превести преко реке, он на велико запрепашћење лађара, загази у реку и пређе је пешице. Сусревши у Бенаресу оних својих пет другова покушао је да их придобије за своју нову науку. Но они ни да чују. Чак су и иронисали на његов рачун. Тада се Буда, да би их убедио у тачност свога учења, послужи чудом. Исплази свој језик тако снажно, да је додирнуо не само врх носа, него чак и једно и друго уво. Пред таквим доказом ишчезе сумња његових бивших другова и они поново пођоше за њим као његови ученици.

Позни будистички списи наводе још и многа друга Будина чудеса. Тако на пример, кад је поново обратио себи оних пет другова, 60.000 житеља небеских сфера се обрадовало. Све небо је певало хвалебне песме, а земља се тресла. Пред Будом су се клањали најстрашнији змијски цареви. Једном приликом отишао је Буда на једну гору чак на острву Цејлону (иако он стварно никад није био чак тако далеко, а Цејлон је чуо за Буду и његову науку тек око триста година после Будине смрти, за време цара Асоке), и тамо се његово тело засветлело небеском светлошћу.

После четрдесетпетогодишњег проповедања, дакле кад је Буди било већ осамдесет година, зао дух Мара рече му да се најзад приближио и крај његовог земаљског живота. Буда објављује својим ученицима да ће кроз три месеца отићи у нирвану. Он теши ученике и завештава им да после његове смрти проповедају његову науку. Пред његов одлазак у Кусинару, где је желео да умре, небо и земља су затрептали. Један сиромашак га последњи пут позове к себи на вечеру, и Буда, који је ту част богаташима одбијао, прихвати позив сиромашка да би показао своје смирење. Последње његове речи биле су: све је пролазно.

Пред смрт он је пролазио кроз разне степене духовног посматрања, сходно разним небеским сферама, а затим се погрузио у нирвану. Његово тело које је по индијском обичају

требало да се спали, није хтео да спали обичан земаљски огањ, него је из груди самог Буда избио пламен који је опалио његово тело.⁴⁰⁰

Тако је, ето, Дијани-Буда Амитаба, поставши Мануси-Буда у лицу Сидарте Гаутаме, отишао у нирвану. Ма колико да су сви ови будистички извештаји у супротности са оригиналним Будиним атеизмом, па чак и сами са собом, они су постали просто религиозна потреба будистичких народних маса, које празни Будин атеизам није никако могао задовољити, па је зато популарни будизам испунио небеса божанствима међу којима се налази и сам историјски Буда, проповедник једног атеистичко-песимистичког погледа на свет и на човека.

Али религиозна размишљања будиста нису се ни ту задржала. Буда који је отишао у нирвану налази се далеко и од срца и од погледа овоземаљских људи који по својој религиозној природи желе управо чулно присуство божанства на земљи. И будистичка теологија, ваљда да би задовољила ту религиозну потребу конкретног контакта човека са божанством, створила је учење о свакодневним чулним појавама Амитаба-Дијани-Буде. Међу тим чулним земаљским појавама Дијани-Буде најпознатији је Падмапани или, како га у Тибету зову, Авалокитесвара. Он је Господ који милостиво гледа на све људе. Његова инкарнација јесте Далај-Лама („Океан-Лама“), врховни будистички свештеник у граду Ласи у Тибету.

Будистичка есхатологија

Карма

Будизам како онај оригинални Будин, тако и познији будистички, верује у сеобу душе. Но при том треба имати у виду чињеницу да будизам, бар онај оригинални Будин, не схвата душу у смислу супстанцијалности. По будистичкој психологији оно човечје „Ја“ није никаква посебна духовна супстанција различита од тела. Њихова психологија је ближа теорији актуалности него теорији супстанцијалности душе. „Ја“, то је само назив, име које означава скуп својстава или стања индивидуе. Постоје само психички феномени звани „сканди“. Продукт делатности душе и тела јесте карма. Карма је најважнији појам у будистичкој психологији и есхатологији. Она је нешто далеко сталније од тела и од душе, јер их карма надживљује. Карма је управо закон етичке узрочности, и по том закону човек после смрти прелази у нови облик егзистенције који је нужно условљен самом кармом, то јест моралном вредношћу његових дела из претходне егзистенције. Тако је, дакле, загробна судбина човека ипак последица неке врсте суда. Не свесног Божјег суда, као што се то верује у хришћанству и исламу, него просто аутоматска, механички нужна, судбина коју не одређује неко свесно божанско биће, него слепи закон карме. И тај кружни ток бескрајних поновних рођења у разним околностима и разним видовима биће прекраћен само за онога ко се удостоји да уђе у нирвану.

Нирвана

Шта је то нирвана? О томе постоје различита мишљења. Сам Буда није дао довољно јасан одговор на то питање. С обзиром на чињеницу да је Буда тврдио да је егзистенција сама по себи зло, страдање, а нирвана је угашење страдања, то онда по логичкој нужности нирвану о којој је Буда говорио треба схватити не као што је учио браманизам: хипнотичко стање покоја, нити као што је учио џаинизам: несвесно продужење живота, него просто као престанак егзистенције, одлазак у неегзистенцију, претварање у чисто ништа.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Н. П. Рождественский, Христианская Апологетика, 1884. Том II, стр. 39-50.

⁴⁰¹ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 75-78.

Међутим, иако тај закључак нужно следи из Будине науке, Буда ипак није тај закључак извео. Он је избегавао сваки одговор на питање да ли је нирвана икакво постојање или непостојање. Зато је и будистичко богословље означило као јерес сваки одговор на то питање, било да се каже да је нирвана уништење, било да се каже супротно, да нирвана није уништење. Она се може одредити само негативно: то није ни жеља, ни сазнање, ни живот, ни смрт. Једино што се о нирвани може рећи позитивно, то је да она значи такво стање које представља ослобођење од сеобе душе.⁴⁰²

Ипак, каснији будизам није могао остати на једном тако нејасном, неодређеном, па логички чак и немогућем учењу, те је нирвану схватио просто као блаженство које се састоји у слободи и одухотворењу. Разуме се да са таквим схватањем нирване не може да се доведе у склад оно напред изложено психолошко учење да душа није никаква супстанција, јер ако нема душе, нема ни блаженства у нирвани. И тако је оригинални атеистички будизам не само на оном првом питању постојања Бога скренуо из атеизма у религију, него такође и на другом основном питању религије, питању о души и њеној загробној судбини.

Што се тиче опште есхатологије, то јест будућности земаљског света, њему је по природи ствари писано да кад-тад мора престати да постоји и да се касније појави неки нови свет. То ће бити по свршетку наше калпе. Но при свршетку те калпе појавиће се велико неваљалство међу људима, тако да ће људски век који је некад, у почетном „златном“ периоду свога постојања, кад су владали какавати цареви (свети цареви) трајао 80.000 година, свести само на 10 година. Неморал ће страшно завладати светом и услед тога ће настати врло тешке и несносне прилике за живот. Но ти људи најкраћег века и најбеднијег живота увидеће да је само због њиховог неваљалства њихов живот тако очајан па ће се постепено поправљати. Онда ће се опет појавити какавати цар. Тек после њега појавиће се нови буда по имену Метреија. По старијим будистичким списима то ће се десити у врло далекој будућности. По новијим, пак, то ће се десити на 5.000 година после Гаутаме Буде.⁴⁰³

Морално учење будизма

Морално учење будизма је врло узвишено. Додуше, морал будизма не почива, као рецимо хришћански, на љубави према Богу, нити на страху од Бога, као што је то старозаветни и муслимански. Тај морал почива на потреби и жељи да се достигне нирвана, да се човек ослободи поновног рођења, пошто је егзистенција сама по себи зло. Зато човек треба да иде оним осмокраким путем, путем за који Буда рече да очи отвара и да разум отвара, путем гашења воље и тежње за егзистенцијом. Додуше, то се може означити као врло негативна страна морала јер лако развија код човека пасивност и апатију према свему што постоји.

Ипак, независно од тога, позитивне заповести будистичког морала су врло узвишене. Буда проповеда једнакост и братство свих људи, праштање увреда, милосрђе према сиромасима и несрећнима – што изгледа у доброј противречности са угашењем воље за животом. Као што Библија има 10 заповести, тако и Буда својим следбеницима прописује 10 дужности, и то: 1) не убијати ништа живо, 2) не красти, 3) не чинити прељубе, 4) не лагати, 5) не опијати се, 6) не клеветати, 7) не шкодити ближњем, 8) не причати напразно, 9) не клети се и 10) избегавати раскол.⁴⁰⁴ За лаике су обавезне само првих пет заповести, а за монахе свих десет.

⁴⁰² Исти писац и дело, стр. 78.

⁴⁰³ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 109-112.

⁴⁰⁴ Dictionnaire apologétique, A. D'Alès, T. II. p. 663.

Иван Никољин, Православна Апологетика, превео прот. Живан Маринковић проф., Београд 1934. стр. 63. Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 81.

Култ будистичке религије

У будизму не постоји јединствен култ, него разни народи имају и разне култове. Ипак постоје извесне заједничке црте култа код свих будиста. Пре свега првобитни будизам имао је врло сиромашан култ, једва да се то и могло назвати култом. Јер, култ претпоставља молитвено обраћање Богу или боговима. Како је оригинални будизам нека врста атеизма, или бар религиозног агностицизма, то је на таквом идејном терену култ немогућ, или бар излишан. Ипак, још од најстаријих времена, свакако још од самог Буда постојала су извесна дисциплинска правила за монахе, касније и за лаике која су била обавезна за вернике. Она су у себи садржавала већ извесне зачетке култа. То су били пост и јавна исповест. Постојали су одређени дани (сваки петнаести у месецу) када се постило и јавно исповедало.

Касније се култ све више развија. Пре свега почело се врло рано указивати поштовање самом Буди, најпре као просвећеном великом учитељу, а касније као божанству. Његове реликвије чувају се у разним будистичким светилиштима која су због тога постала центри будистичког хаџилука. Још и данас се у градовима Канди, Бенгалу и Ави показује по један Будин зуб као реликвија којој будисти указују највише поштовања. У та места искупља се огромна маса будиста на ходочашће. Буда их из свих будистичких земаља, чак и из Јапана. Осим тога по једној будистичкој традицији, која не изгледа баш много вероватна, већ Буда је тражио од својих ученика да чине ходочашће у четири места, и то: у Капилаваст, родно место Будино, до дрвета Боди где је Буда добио просвећење, у Бенарес где је први пут Будина наука постигла већи јавни успех, и у Кусинару где је Буда умро.⁴⁰⁵

У доцнијим вековима дижу се велелепни раскошни будистички храмови, пагоде, украшене златом, иконама, киповима и звонима. Нарочито је развијен будистички култ у Тибету где је и свештенички сталез сразмерно врло многобројан и има преко Далај-Ламе, о коме се верује да је инкарнација божанства, сву духовну и световну власт. Ту су многобројни манастири, храмови и калуђери. Богослужења су врло свечана, управо раскошна. Употребљавају се иконе, кипови, кађење, звона, религиозна музика, процесије, освећење воде итд. Кад су римокатолички мисионари први пут то све видели, помислили су да имају пред собом ђаволску карикатуру римокатолицизма.⁴⁰⁶

Крвне жртве у будизму не постоје. Нигде се на жртву не приносе животиње, него биљни плодови, цвеће и мирисне траве.⁴⁰⁷

Молитве имају чисто механички карактер. Не само што их може произносити онај који се моли, то је уосталом природан начин молитве, него постоје чак и справе које произносе молитву. У будистичким земљама може се врло често наићи на такве машине, аутомате, као што су воденице на реци, ветрењаче на које се стави исписана молитва па њено обртање на точку, или треперење на ветру, важи као очитана молитва. Постоји чак и једноставнији механизам за молитву. На обичну мотку ставити заставу са исписаним речима молитве и њено лепршање на ветру вреди исто као и читање молитве.⁴⁰⁸ Најчешће молитвене речи које се могу видети на тим молитвеним справама и свуда по зидовима храма, кућа и где год се може писати, гласе: „Ом мани падме хум“. Шта те речи управо значе, тешко је погодити. Постоје разни преводи њихова значења. Једни преводи: „Теби припада похвала, драги лотосе“.⁴⁰⁹ Други: „О благо у лотосу, Амин!“⁴¹⁰ Трећи: „У лотосовом цвету је алем

⁴⁰⁵ Dictionnaire apologétique, A. D'Alès, T. II. p. 666.

⁴⁰⁶ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 93.

⁴⁰⁷ Н. П. Рождественский, наведено дело, стр. 59.

⁴⁰⁸ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 93.

Др Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 118.

⁴⁰⁹ Н. П. Рождественский, наведено дело, стр. 59.

⁴¹⁰ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 93.

камен“.⁴¹¹ Четврти: „Да, о ти драгоцености у лотосу, Амин!“⁴¹² Свеједно који је превод тачан, будисти врло високо цене ту молитвену формулу и испишу је свуда, и децу од најранијих дана уче да је изговарају, јер те речи имају, по веровању будиста, велику моћ, управо магичну моћ.

Код савремених будиста, нарочито северних, развијена је такође и мађија. Постоји у будистичкој религиозној литератури књига Тантре (волшебне књиге) и Даране (магичке изреке). А у Кини будистички калуђери често се управо такмиче са таоистима у мађијској вештини да одбију дејство злих духова или да постигну нешто на овом или на оном свету.⁴¹³

Посебних празничних дана није било у раном будизму, осим ако се тако схвате они дани поста и исповести који су падали сваког младог и пуног месеца, дакле сваких 15 дана. Касније су, међутим, будисти увели четири дана одмора у месецу, дакле усвојили су седмично празновање. Тада монаси читају мирјанима свештене књиге и проповедају. Један дан у години посвећен је успомени на Учитеља, а заједно са Индусима славе три дана, по један у почетку сваког годишњег доба.⁴¹⁴

Будистичка верска заједница

Као што је познато, Буда је основао заправо монашку заједницу. Он је био врховни учитељ. Но после његове смрти није нико означен за његовог наследника. То несређено стање водило је ницању разних несугласица и јереси. Зато су већ најранији будистички сабори прописали извесна општа правила за монахе.

Прави будист се одрекао овог света. Он припада монашком реду. Свако може постати монахом кад усхте и свако може иступити из монашког реда, ако се зажели своје породице или светског живота, или падне у сумњу о истинитости и оправданом смислу монашког живота. Отпуштање из монашке заједнице је сасвим проста ствар, без икаквих правних и моралних последица. Такав који напусти заједницу, може се касније ако жели, опет вратити у заједницу без икаквих сметњи због ранијег отпадања, једино му се онај ранији боравак у заједници не рачуна ни у шта.

Приликом ступања у монашку заједницу обављају се извесне церемоније. Већ од седам или осам година може неко бити примљен као ученик, искушеник. А тек око 20. године обави се обред примања, посвећења, обред зван упасампада. Обред је врло једноставан. Пред скупом од најмање 10 чланова кандидату се постављају прописана питања, па ако позитивно одговори на свако, и ако нико од присутних не стави никакву примедбу, тога један од старијих монаха уводи у заједницу. Он постаје „бикку“, монах. Међу питањима која се постављају новодошавшем брату јесу управо питања о евентуалним препрекама због којих не би могао бити примљен. А те су препреке: ако је убио оца или матер, или архата (светитеља), ако је увредио Буду, ако је изазивао раскол у заједници, да ли је болестан, да ли има правних препрека, рецимо ако је слуга, војник, дужник или нема родитељски пристанак. Све су то разлози и сметње због којих се не може постати чланом заједнице.

Одело монаха је сасвим једноставно. Постоје три дела одеће: доња, горња и раса. На југу монаси носе жуте хаљине, а на северу црвенкасте (наранцасте). По правилу требало би да кандидат сам себи начини хаљину, али се то правило није никада баш сасвим строго примењивало. Остали делови одеће, урачунавши ту и обућу, забрањени су као раскош. Но исто тако будизам забрањује обичај других монашких редова, небудистичких, код којих монаси иду голи. Даље, бикку (монах) има бријач, иглу, појас, сито да не би пијући воду попио и инсекте у њој, четку, понекад четкицу за зубе и увек просјачку ћасу, јер он мора

⁴¹¹ Шефкија Н. Жуљевић, Религија Индије (циклус предавања о религији) изд. К. Н. У. Београд, 1953. стр. 61.

⁴¹² Др. Рад. А. Јосиф, наведено дело, стр. 118.

⁴¹³ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 97.

⁴¹⁴ Исти писац и дело, стр. 84-85.

живети од милостиње. Новац ни у ком случају не сме примати као дар, него само прилог у натури. Ако се случајно деси да заједници неко поклони неку суму новца а овој из неких разлога није могуће да дар одбије, рецимо да се дародавац не би увредио, онда монаси изабери једног између себе који ће дар бацити и који не сме ничим обележити место где га је бацио да не би пао у искушење да га тајно узме. Монах у просјачењу не сме бити наметљив. Он чак не сме ни искати. Довољно је само да се покаже. При јелу мора бити крајње умерен. Тек кад је болестан може јести понешто што му је иначе забрањено.

По правилу монаси треба да живе под ведрим небом у слободној природи. Али то у стварности не бива, бар не увек. Често се налазе монаси у богато уређеним манастирима које су подигли богати ктитори. Пошто је монаху забрањен физички рад, то се у тим манастирима неговала ученост и преписивање свештених књига.

Сваких петнаест дана, то јест за младог и пуног месеца, скупљали су се на исповест. Исповест садржи и јавно кајање пред осталим монасима. На те скупове немају приступ мирјани и женски свет. Постоје четири греха који сами по себи повлаче искључење из заједнице. То су: општење са женом, крађа, убиство и лажно приказивање себе као прозорљивца и светитеља. Најзад, имају и један годишњи покајни скуп, звани *наварана*, при крају посног периода, и тада је сваки позиван да исповеди још неискупљени грех да би га могао искупити.

Постоје такође и женске монашке заједнице за које важе исте дужности, само што су оне увек потчињене мушким монашким заједницама.

Мирјани су дужни да испуњавају само првих пет правила а не сва која важе за монахе. Но пошто су монашке заједнице по самом свом устројству економски зависне од добре воље мирјана који их прилозима издржавају, то је већ и Буда хвалио дарожљивост богатих домаћина и кнезова.⁴¹⁵

Еванђеља и будистички списи

Испитивачи религије су констатовали да постоје фрапантне сличности између будизма и хришћанства, не само у општим потезима него чак и у детаљима. Рођење Христово и рођење Будино је натприродно. Старац Асита је будистичка паралела еванђелског старца Симеуна. Буда се преобразио на једној гори на Цејлону као и Христос на Тавору. Буда пре проповеди у Бенаресу доживљује искушење злог духа Маре, као и Христос што има у пустињи сусрет са кушачем. Буда иде по водама Ганга као Христос по води Генисаретског језера. Брамани су за Буду група слепаца, баш као и фарисеји за Христа. Буда хвали прилоге сиромашних као и Христос удовичине две лепте итд.⁴¹⁶

На основу тих чињеница поставља се проблем узајамног утицаја будизма на хришћанство или хришћанства на будизам.

У вези са тим проблемом треба приметити пре свега чињеницу, да између еванђелског и будистичког погледа на свет постоји не само битна, него управо дијаметрална разлика. Еванђеље је блага радосна вест, не само по имену него и по својој садржини. Циљ будизма је нирвана, строго логички узевши вечно уништење човечје личности. Еванђеље нам, пак, поставља за циљ вечни живот после васкрсења. Васкрсење и нирвана су управо два антипода. Свет је по будизму нешто најгоре, егзистенција је по себи зло. Еванђеље, иако сасвим реално констатује да у свету има греха и зла, да свет у злу лежи, ипак је далеко од очајања и будистичког песимизма, јер свет је дело Оца небеског који се брине чак и за траву пољску. Дакле, у основним погледима на живот и свет између хришћанства и будизма не само да нема никакве сличности, него су они дијаметрално различити, они су антиподи. Оставимо овде,

⁴¹⁵ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 82-85.; A. Roussel, Dict. ap., Т. II., p. 624-662.

⁴¹⁶ Н. П. Рождественский, наведено дело, стр. 52-53.

Luis de la Vallée Possin, Dict. apolog., Т. II., p. 689-702.

зачас, на страну питање који је од тих двају погледа истинитији; то је проблем философије и богословских наука. Констатујемо само опипљиву чињеницу да су хришћанство и будизам у својој сржи две супротности.

Исто тако велике разлике видимо и у животу Христа и Буда. Овде имамо пред собом једну личност из најнижих народних слојева, „Сина Човечјег, који нема где главе склонити“; чак се и родио у једној прљавој стаји и прву ноћ коју је доживео на овом свету провео на слами. Тамо имамо царског сина, који је по сведочанству и историје и легенде рођен и у земаљском и у небеском сјају, у коме је добро уживао све док га животна стварност није подсетила да живот има и своје наличје. Овде, у хришћанству, имамо личност која не бежи од овог света, него улаже све силе љубави да га поправи. Тамо, (у будизму) имамо личност која читаву егзистенцију, па доследно томе и љубав према људима коју иначе проповеда, своди на трице којих се ваља ослободити. Овде имамо личност чија дела носе све печате правих натприродних чудеса у сваком смислу, тако да, ако ко принципијелно признаје могућност чудеса, не може ни за тренутак посумњати у њихову стварност. Тамо имамо личност о којој историја сведочи да није ни помишљао на чудеса, а легенде му приписују таква дела која треба да важе као чуда, али која човек ни уз најбољу вољу не може окарактерисати као чуда. Овде имамо личност која умире на крсту у најбољем добу земаљског живота, тамо човека који се крај све своје вере у безвредност живота у дубокој старости најео свињетине и умро. Овде имамо личност за коју ученици тврде да су Га и после смрти видели жива, јели с њим, говорили с њим и додиривали га. Тамо имамо човека за кога ученици кажу да је дефинитивно отишао у нирвану, итд. Све су то крупне чињенице које Новозаветне канонске списе, с једне стране, а Типитаку и Лалита-Вистару, с друге стране, постављају на супротне половине света. И према тим основним разликама, сличности које су наведене између хришћанства и будизма представљају једну бескрајно ситну чињеницу.

Па ипак, нек је та чињеница и бескрајно ситна и безначајна, у историјској науци се ипак поставља проблем одакле та сличност. Да ли она неминовно доказује узајамни утицај будизма на хришћанство, или обратно?

Не мора да доказује. Сличности не морају увек да значе неку позајмицу, просто због тога што из сличних животних околности произлазе и сличне последице. Буда је учинио на своје ученике сличан утисак као Христос на своје. Какво је онда чудо ако је ап. Андреја, упознавши Исуса, рекао своме брату Симону: ми нађосмо Месију; и ако је Будин ученик Сарипута, задивљен и освојен Будином личношћу и Будином науком, рекао другоме ученику; „Пријатељу, ја сам нашао бесмртност!“ Зар те две сличности заиста морају значити узајамну позајмицу између будизма и хришћанства!? Ено, међу архаичним народима – то смо видели приликом излагања њихове религије – има мноштво идеја апсолутно подударних са библијским, далеко подударнијих него наведене сличности између хришћанства и будизма, па ипак, нико се не усуђује да ту сличност тумачи као узајамну позајмицу.

Најзад, ако је стварно и било каквих позајмица, онда су позајмицу несумњиво учинили будисти од хришћанства, а не хришћани од будиста. За ту тврдњу говоре следећи разлози.

1) Писци новозаветних канонских списа били су толико искључиви монотеисти да су се строго чували да ишта позајме и од грчко-римског политеизма који им је био познат. Још мање су могли шта позајмити од будизма који им свакако није био познат. За галилејске рибаре Индија и Тибет и Цејлон били су непознате земље, бескрајно далеко, а Кина и Јапан још и даље. Можда је у то доба неко од високих интелектуалаца у Римском царству и чуо понешто о Буди, али у тај уски високоучени круг, ако је и он постојао, свакако није улазио чак ни апостол Павле, а још мање Петар, Јован и Јаков. А хришћански канонски списи несумњиво потичу од писаца чија имена носе.

2) Сви списи који се баве Будином биографијом, као Лалита Вистара, Дипавамза и Махавамза написани су најраније у 5. веку хришћанске ере, а можда и доцније.⁴¹⁷ Према томе

⁴¹⁷ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 66-67.

технички је немогуће да они утичу на новозаветне списе и да писци новозаветних списа од њих понешто позајме. Да, поменути будистички списи су и после тога претрпели знатне редакције, што са хришћанским уопште није случај.

3) Ако хришћани нису могли знати за будизам, будисти су несумњиво могли знати за хришћанство. Томини хришћани у Индији заиста постоје још из првог века хришћанске ере. Несторијевци, протерани из Византије имали су своју колонију у Индији, а стигли су и до Кине. Византијски калуђери су већ у VI веку посетили Кину и донели оданде свилену бубу. Зар се може претпоставити да тамошњи будисти нису ни од несторијеваца ни од калуђера ни од Томиних хришћана баш ништа чули о Христу и Еванђељу?!

4) Будисти, пак, то се зна сасвим сигурно из историје будизма, нису баш много уздржљиви у присвајању туђих утицаја. Треба само упоредити оригинално Будино учење са махајаном или са тибетским ламаизмом па видети колико је будизам олако усвајао туђе религијске елементе, како хиндуистичке тако и шаманистичке и шинтоистичке. Будистички калуђери су у Јапану успели да прошире будизам једном врло вештом – да баш не кажемо лукавом – махинацијом. Наиме, објавили су народу да су јапански шинтоистички богови (ками) чувши Будину науку сви листом се изјаснили да хоће да пређу у Будизам.⁴¹⁸ Они ће дакле примити будизам (Јапанци такође, по угледу на своје богове), а будисти ће њима и надаље оставити достојанство богова. Позната је чињеница да су јапански будистички теолози долазили у западну Европу да простудирају устројство Римске цркве да би из њене организације применили код своје куће оно што је за прихватање.⁴¹⁹ Ако, дакле то чине у ново време, зашто би то пропустили у стара времена, поготово ако су такве позајмице могле бити успешно примењене или послужити чак као средство против хришћанске пропаганде?

Кратак преглед историје будизма

Будизам се, као што је познато, првобитно јавља у Индији. Ту је он постигао велике успехе и то сразмерно врло брзо, тако да је североисточна Индија била сва прихватила будизам. У трећем веку пре Христа, за време цара Асоке, будизам је званична вера. Он ужива подршку и заштиту самог цара. Шири се на запад до граница Афганистана, на југ до Цејлона. Чак један син цара Асоке одлази на Цејлон као мисионар будизма.⁴²⁰ Но ускоро у истој Индији, где је будизам и поникао и био доживео највећи расцвет, он је касније доживео велики пад и најзад скоро сасвим ишчезао, уступивши место хиндуизму, односно разним хиндуистичким сектама. Није успео да се спасе од пропасти чак ни својим одступањима од оригиналног Будиног атеизма. Он је прихватио и теизам и митологију и философију, и мађију, и овосветски живот, па ипак кад је изгубио подршку кнезова, он је врло брзо ишчезнуо, иако нема никаквих историјских трагова о његовом насилном угушењу. Можда је главни разлог његовог пада прво у томе што се био ослањао више на подршку владара него на искрено освајање индијске народне душе којој је он бар у својој оригиналној атеистичкој и антиаскетској форми ипак био дубоко туђ, иако је никао на земљишту Индије. Осим тога, будистички теолози, немајући јаких снага, увек су трпели крах у јавним дискусијама са хиндуистима. Најзад, кад су муслимани учинили инвазију у индијске области, будисти нису показали довољно, скоро нимало, бриге за тадашње народне јаде. На прагу Индије према офанзивном и агресивном исламу нашао се хиндуизам а не будизам. Претпоставља се да су све то разлози његовог пада у Индији.⁴²¹

У Индији је будизам достигао кулминацију свога развоја у 3. веку пре Христа. Тада је он био доминантна религија Индије. То доба, доба индијског цара Асоке, може се назвати

A. Roussel. Dict. apolog. T. II. p. 654.

⁴¹⁸ P. Martin, Histoire des religions, publiée sous la direction de Maurice Brillant et Renée Aigrain, Paris, 1954., p. 187.

⁴¹⁹ A. Roussel, Dict. apolog., T. II., p. 657.

⁴²⁰ H. Härtel, R. G. G., Bd. I., Sp. 1476.

⁴²¹ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 85-86.

златним веком будизма у Индији. То је доба будистичких сабора на којима је решавано о дисциплинским правилима и мисионарским методама.

Тешко је тачно утврдити колико је било тих будистичких васељенских сабора, јер се јужни и северни будистички извори у томе не слажу. Први такав сабор (паралелан хришћ. апостолском сабору) одржан је, како тврде јужни будисти, у Рацагрихи наскоро после Будине смрти. Велики сабор одржан је сто година касније у Вајсали, а мали год. 241. (пре Христа) у Паталипутри. Но северни будисти уопште не помињу сабор у Паталипутри, јер је тај сабор прогласио јужно-будистичку заједницу за ортодоксну, „православну“. У накнаду зато, северна „црква“ помиње сабор који је краљ Каниша око 28–29. или чак и 78. после Христа сазвао у Кашмиру, о чему пак извори јужне „цркве“ ништа не говоре јер је држан после деобе на северну и јужну „цркву“, на махајану и хинајану, а одржан је на територији где је владала северна „црква“. Не слажу се даље чак ни о времену кад је који сабор сазван, па чак није историјски утврђено ни да ли се стварно одржао онај „апостолски“ сабор у Рацагрихи.

Раскол између јужног и северног будизма појавио се већ на око 100 година после Будине смрти. Састојао се у почетку у томе што су једни монаси били мање строги у испуњавању оних 10 монашких правила па их је због тога сабор у Паталипутри осудио. Међутим та осуда није успела да успостави и сачува јединство будизма. Јужни будизам је бивао конзервативнији и упорније чувао чистоту Будиног учења, док је северни све више од тога одступао, прилагођавајући се околностима и усвајајући зато разне стране небудистичке утицаје.

Отуда је на пример велика разлика између будизма на Цејлону и будизма у Тибету. Махајанеко тј. северобудистичко учење је први систематски обрадио „отац цркве“ *Нахарцуна* око 200. г. после Христа. То учење се не задовољава само сувим практично-моралним формулама древног и хинајанског (јужног) будизма него се још како живо упушта у метафизику коју је Буда тако упорно избегавао. Религиозно поштовање код северњака указује се не само Буди који је отишао у нирвану, него и бодисватама који живе на небесима као права божанства и који ће такође постати буде.⁴²²

Јужни будизам (хинајана) раширен је био у Индији где се задржао помало у Бенгалу све до 12. века хришћанске ере кад га је потпуно истиснуо ислам. У осталим деловима Индије, он је већ у 1. веку после Христа уступио место хиндуизму, за државши се само на Цејлону. У 11. веку под владом краља *Ануруда* (1044–1077) хинајана постаје државна религија у Бурми. У 13. веку хинајана постаје држ. религија у Лаосу, Сијаму, Тајланду и Камбоџи. На острвима Суматри и Јави живе од 8. до 15. века заједно хиндуизам и будизам у приличном миру и слози. Тада оба уступају место агресивном исламу.⁴²³

Будизам у Тибету

Махајански (северни) будизам, као врло жилав покрет, имао је веште и пожртвоване мисионаре који су будизам проширили далеко на север и исток и запад Азије тако да је и непроходна пустињска висораван Тибет у Хималајима постала будистичка. Ипак, будизам у Тибету никад није био баш у чистом облику.

Будизам у ширем обиму стиже у Тибет у 7. веку хришћанске ере. Први тибетски цар који је дао већег маха ширењу будизма у Тибету беше *Срон-Бцан-Схампо* 629. г. Он је основао град Ласу (данашње седиште Далај-ламе), саставио тибетску будистичку азбуку по узору на индијску, послао у Индију посланство да траже отуда мисионаре, и под утицајем својих двеју жена које су већ из раније биле будисткиње (једна беше из Непала а друга из Кине) зидао је и оснивао будистичке манастире. И цара и обе царице поштују тибетски будисти као оваплоћена божанства.

⁴²² Исти писац и дело, стр. 87-90.

⁴²³ Härtel, R. G. G., Sp. 1475.

Трагом тога цара пошли су и његови наследници, доводећи из Индије учене будистичке мисионаре, нарочито *чувеног Падмасамбаву* па се већ око 750. године тибетски будизам формирао у ламаизам, једну толико моћну калуђерско-црквену организацију да је она постала моћнија од саме тибетске државне власти. Кад је један од тибетских владара *Ландар-Маса* покушао да гони будизам, тај покушај га је стао и главе и престола, а далај-ламе од тада постадоше и световне и верске поглавице.

Организатор новог црквеног живота је био *Цобо Атиша*, учени индијски мисионар који је од 1042–1055. деловао у Тибету као учитељ и писац. Он је поново ујединио расцепкано монаштво, начинио јединствени календар и уопште обновио јединство и оснажио „цркву“ у Тибету.

То јединство и снага „цркве“ остварили су се и појачали тек за време династије Монгола. Велики лама *Рахсна* је успео да 1260. г. обрати у будизам Кублај-Кана. Овај је за награду организовао тибетску „цркву“ као један монархистичко-папски систем, као црквену државу под заштитом монголских владара.

Но падом монголске династије и доласком на власт кинеске династије Минг, настају за тибетски будизам неповољна времена. Династија је фаворизовала секте како би лакше разбила верско јединство и црквену организацију. Али 1355. године јавља се на обалама Плавог језера нови, велики реформатор *Тзон-Ка-Па* који је великом енергијом и вештином обновио духовни живот.⁴²⁴ Тако оснажен тибетски будизам (ламаизам) остао је углавном до данас, кад су за Тибет настале сасвим нове околности уласком у састав данашње Кине.

Будизам у Кини

Будизам је у Кину стигао много пре него у Тибет. Ту он хвата корена већ у 1. веку хришћанске ере. Кинески цар Минг сањао је 61. године један сан како један коњаник из Индије јури кроз цело његово царство. Тумачи снова су у томе коњанику препознали Буду⁴²⁵ који је тада у Кини имао већ доста поштовалаца, јер су индијски будистички мисионари дошли у Кину већ 207. године пре хришћанске ере. Минг је тада послао нарочито посланство у Индију да оданде добије мисионаре и књиге. Са осталим мисионарима дође тада у Кину и *Касианамаданга* који преведе неке будистичке књиге на кинески језик. То превођење су његови следбеници продужили, па је по царској наредби до 405. год. преведено 300 будистичких књига.⁴²⁶ Прилике за будизам су биле толико повољне да се почео нагло ширити представљајући опасност за дотадашњи поредак у царству. Највећу власт у Кини достигао је будизам у 4. и 5. веку нарочито кад су га усвојили и Татари који су били освојили северне делове царства.⁴²⁷

Али већ 435. године доживљује будизам у Кини своје прво и врло оштро гоњење за време цара *Ши-Чу* из династије Хан који је наредио да се поруше храмови, униште списи, гоне свештеници и протерају западни богови. Међутим, после његове смрти будизам се брзо опоравио, да би 840. године доживео ново, још далеко страшније гоњење од кога се никад више није баш сасвим опоравио, иако није био уништен. Није му много помогло ни накнадно покровитељство које му је цар *Чен-Тзунг* 1019. указивао. Може се рећи да је скоро, као по каквом правилу, сваки расцвет будизма изазивао ускоро његово гоњење у Кини. Нова гоњења су наступила и за време манџурске династије. Године 1818. изишао је закон против свих јеретика у које су уврштени и будисти. Инспиратори тих гоњења су конфучијевци који не могу да схвате будистичко монаштво јер је противно умножавању народа, а економски живи на рачун других.

⁴²⁴ Шантепи-де-ла-Сосей, стр. 91-94.

⁴²⁵ Исти писац и дело, стр. 94.

⁴²⁶ Живко Д. Петковић проф., Кина, Београд, 1937. стр. 42.

⁴²⁷ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 94.

Ипак цареви нису сасвим уништили будизам у Кини. Напротив они су га у извесним границама и подржавали и приликом смрти и сахране цара будистички свештеници су званично вршили погребне обреде и читали сутре.⁴²⁸

У почетку будизам је у Кини био чист, хинајана. Касније се потпуно изменио. Буда је проглашен за бога покрај других богова. Нирвана је прави правцати рај. А постоји и пакао са врло реалним и опипљивим казнама које су врло драстично приказане на иконама у будистичким храмовима у Кини. Храмови су раскошно украшени. За богослужење се употребљавају покрај икона и кипова још и звона, звонцад, кађење, одежде и црквена музика. Под утицајем хиндуизма има у храмовима који су посвећени *богињи плодности Кванг-Јин* – и таквих слика које би својом скарадношћу изазвале прави скандал за наше религиозне појмове. Свештеници, под утицајем шаманизма и таоизма баве се мађијама и изазивањем духова, при чему сами имају улогу медиума.⁴²⁹ Иначе, будизам у Кини је врло богат разним сектама.

Данас се будизам налази у Кини, као и остале религије, у сасвим новим околностима.

Будизам у Јапану

Будизам стиже у Јапан тек у 6. веку хришћанске ере. Ширен је доста споро, али упорно и врло вешто. Да би што више парализовали утицај старе шинто религије, будисти су градили своје храмове у портама и у непосредној близини шинтоистичких храмова, а да би сломили отпор шинтоистичких свештеника и народа, будистички мисионари су „објаснили“ народу како ништа не треба да се боји да ће га богови казнити ако пређе у будизам, јер ками (шинтоистички богови) бескрајно воле Буду и његове монахе. И не само то. Пошто је Буда изнад ками-а то су будистички калуђери (бонзе) саопштили народу једну небеску новост, „откривење“. Њима су, наиме, ками изјавили да сви листом желе да пређу у будизам.⁴³⁰ Ту радосну вест бонзе су чуле баш на своје уши. Једна таква упорна, вешта, лукава и дуготрајна пропаганда морала је уродити богатим плодом. Будизам се у Јапану толико проширио да је домаћи шинтоизам потиснут далеко у позадину и вековима је само животарио чекајући својих „пет минута“ који су му заиста дошли средином 19. века, 1868. године, кад је поново постао државна религија.

Будизам већ у 9. и 10. веку постаје доминантна религија Јапана. А доцније постаје чак и државна религија, и то је остао кроз векове, све до напред поменуте 1868. године. Док је у Кини будизам имао тежак сусрет са конфучијанизмом а у Индији са хиндуизмом, овде у Јапану он наступа као супериоран над шинтоизмом. Његова цивилизаторска улога у Јапану била је огромна. Будизам је обдарио метафизиком једну земљу која није имала апстрактне философије (О, шта би Буда рекао на то!). Донео је један виши морал којим је хуманизирао један прилично тврд народ. Проповедао је милосрђе према свим живим бићима. Проповедао идеју карме од које зависи наш будући живот. Добрима пружио наду на награду, а злима улио у душу страх од казне. Осим тога будизам је донео свечана богослужења, раскошне церемоније и богату уметност коју Јапан пре њега није имао. Будизам је постао битни елемент у формирању јапанске душе, тим пре, што се младеж кроз читаве векове васпитавала у будистичким парохијским школама.⁴³¹

За свој успех у Јапану будизам има да захвали својој моћној организацији и вештини у прилагођавању и адаптирању новој средини. Не само што су будистички калуђери протурили вест у народ да ками (богови) желе и сами да пређу у будизам, него су и самим јапанским шинтоистичким боговима дали нова будистичка имена прогласивши и њих за бодисатве који

⁴²⁸ Исти писац и дело, стр. 95-96.

⁴²⁹ Живко Д. Петковић, наведено дело, стр. 43.

⁴³⁰ P. Martin, о.с. (M. Brillant) p. 186-187.

⁴³¹ P. Martin, Histoire des religion, publiée sous la direction de Maurice Brillant et René Aigrain, Paris, 1954. p. 194.

су у своје време живели на земљи као буде.⁴³² На тај начин су у великој мери парализовали иначе снажан отпор старе националне шинто религије. Касније се будизам дели у многе секте, не толико због неких доктринарних верских разлика, него просто према локалним светилиштима. Те секте су имале и војну моћ па су често у случају слабљења централне власти водиле међусобне ратове.

Први период историје будизма у Јапану обухвата време од 552–710. године. То је период увођења будизма у Јапан, и љуте борбе између старог шинтоизма и новог будизма. Године 552. за време императора *Кимеи Тено*, клан Сога први прима будизам. Свештеници шинтоизма и разни други кланови се успротивише, и дође до крвавих сукоба. За време принца *Шотоку Таиши* 572–621. будизам постиже прве веће успехе. Овај културни принц познавао је кинеску и будистичку литературу. Превео је сутре. Послао је студенте у Кину на школовање. До смрти је подигао 46 будистичких храмова и васпитао 816 свештеника. Да би свој став пред народом оправдао, Шотоку Таиши је дао овако објашњење: Шинто, то је пут ками-а кога су следиле стари људи. То је прошлост. Јудо, то је пут Конфучијев. Он припада садашњости. А Буцудо (будизам) је пут Буде. Он припада будућности. То је пут у коме треба умрети да би се добило вечно блаженство.⁴³³

После Шотоку Таиши цареви су били благонаклони према будизму, али пошто су они по учењу старе шинто религије и сами „живи богови“, то су били сувише тесно везани за стару религију, па у својим симпатијама према будизму нису смели ићи сувише далеко. У сваком случају морали су да воде рачуна и о мишљењу својих шинтоистичких свештеника. Али у томе су им веште и лукаве бонзе (будистички калуђери) спретно ишле на руку. Тако, не само што су у народ протурили вест да је Буда особити миљеник камиа, не само што су „чули“ да су ками изјавили како и они желе да приме будизам, него кад је, на пример, император *Шому*, као ватрени будист, хтео да *подигне* у *Нари* велики храм *Тодаји* са огромним *Будиним кипом*, он је морао за то придобити и шинтоистичке свештенике. Зато пошаље у *Изу* (где је био врховни шинтоистички свештеник) *бонзу Гоги* који је уза се понео и реликвије Сакја-муни-а. Ту у храму шинтоистичке божице Аматерасу он је 7 дана и ноћи медитирао и молио се. Тада је „чуо“ глас божице Аматерасу која му је изјавила да јој је владарева намера врло пријатна.

Ову чињеницу и још многе сличне, будистички апологети⁴³⁴ против шинтоизма наводе као двоструки доказ. Прво, чувени учитељи будизма у Јапану признавали су, ето, националне богове па им се не може приговорити да су отпали од њих. Друго, ти национални богови су признавали будизам. Према томе, шинтоизам треба да се помири са чињеницама и судбином.

Други период. Тим подизањем величанственог храма у *Нари* почиње нови период историје будизма у Јапану. Тај период (710–784) је златни период будизма. У *Нари* су постојале разне будистичке школе, правци, као што су јојицу, хосо, кусха, кегон и рицу. У томе периоду се будизам толико оснажио, да је моћно утицао на ток државних послова, а један монах (*Докјо*) чак је помишљао да се прогласи царем. Зато је цар *Каму*, да би умањио утицај будистичког клира, пренео престоницу најпре у *Нагаоку* а потом у *Киото*.⁴³⁵

Трећи период. Ове мере царске власти нису много ослабиле будизам. Жилава и вешта будистичка организација успела је и у овом новом периоду (од 784–1150.) да у новом центру створи нове утицајне школе (секте) од којих су биле нарочито познате *секте тендаи* и *шингон*. Осим тога бонзе су интензивно радиле на апсорбовању шинтоизма. Тако су створили неку нову врсту шинтоизма звану Риобу-шинто. То је заправо будизирани шинтоизам. На тај начин су сломили отпор и опозицију шинтоистичких свештеника. Само је још шеф шинтоистичке религије са центром у *Изи* остао упоран противник будизма. А императори су

⁴³² Исти писац и дело, стр. 187.

⁴³³ Исти писац и дело, стр. 186.

⁴³⁴ Исти писац и дело, стр. 187.

⁴³⁵ Исти писац и дело, стр. 197.

се све више и више повлачили из јавног активног политичког живота, па је власт све више слабила прелазећи на поједине племићке фамилије.⁴³⁶

Четврти период. Од 12. до 16. века је период *шогуна*. То је период великог пада царске власти и великих борби између појединих великаша (шогуна). Будизам, преко разних секата и разних великаша, живо учествује у том мутном времену јапанске историје, покушавајући чак да оснује и теократију као што је то у Тибету. У томе ипак није успео.⁴³⁷

Пети период. Од 1603. до 1867. године је нови период у историји Јапана, период *токугава*. То је нови облик политике шогуна. Мир и јединство у земљи су утврђени. Законом је регулисан положај будизма. Будизам је постао нека врста државне религије, а клиру наређено да се бави само религиозним питањима. Но та сувише лака егзистенција је изазвала опадање будизма, управо његову умртвљеност.

Шести период. У току 17. и 18. века интелигенција Јапана се све више интересује за шинтоизам и за његово ослобођење од будизма. У почетку тај покрет нико није спречавао. Али кад су шогуни схватили да би рестаурацијом шинтоизма они изгубили власт у корист цара који је једини законити представник власти, јер је стара митологија доказивала да је Микадо потомак Сунца, тада су уследила гоњења присталица тих погледа. Но ништа није помогло. Године 1868. пала је власт шогуна, цар је утврдио своја суверена права, и шинтоизам постаје државна религија. Будизам је идентификован са старим обореним режимом, и био је отворено гоњен од 1868. до 1875. године. Лишен је субвенције коју је раније имао, морао је вратити шинтоистима сва раније одузета светишта. Забрањено је будистичким калуђерима просјачење милостиње. За своје издржавање нек се споразумеју са будистичким породицама. За будизам је то била читава катастрофа. Али, то га је тргло из дугогодишње летаргије. И мора се рећи да се будизам и у овим тешким приликама снашао, и то врло брзо. Створена је унија патриотског будизма. Појави се чак и штампана Трипитака. Нови развој унутрашње политичке ситуације био је повољнији за будизам, јер је 1889. проглашена верска слобода за све, па се и будизам ослободио од ограничења која су га дотле притискала.⁴³⁸

Данас у Јапану постоје многобројне будистичке секте чак са подсектама. Оне се разликују и по својој организацији и по своме учењу. Има их и рационалистичких и мистичких. Специјално улажење у учење појединих праваца и секата прелази обим овога рада. Оно више припада будистичкој теологији.

РЕЛИГИЈА У КИНИ

Опште напомене

По броју становника Кина заузима прво место међу државама. Иако нису сви становници Кине кинеске народности, ипак, самих правих Кинеза има далеко више него припадника ма које друге нације на свету. Одакле су Кинези населили данашњу Кину, не зна се тачно. Има доста основа веровати да су у прадавна времена, на око 3.000 година пре Христа дошли овамо са запада, са Иранске висеје, али не постоје непобитни докази за ту тезу.⁴³⁹ Своју историју они деле на митско доба, полумитско, старо, средње и ново доба. Митско и полумитско доба траје до династије Чеу (Шу, или Шау) којом почиње старо доба кинеске историје, које обухвата временски период од 1051. године до 247. пре Христа. У овом

⁴³⁶ Исти писац и дело, стр. 198.

⁴³⁷ Исти писац и дело, стр. 198-201.

⁴³⁸ Исти писац и дело, стр. 201-202.

⁴³⁹ Др. Радивој А. Јосић, Месијанска идеја код културних народа пре Христа, Београд, 1931. стр. 55.

Живко Д. Петковић, проф., Кина, Београд 1937. стр. 15-16.

Léon Wieger, Dictionnaire apologétique de la foi catholique, sous la direction de A. D'Alès, Paris, 1924. T. I. p. 508-509.

периоду се управо и формирају обе главне кинеске религије, наиме таоизам и конфучијанизам, а ускоро из Индије пристиже и будизам, 207. год. пре Христа.⁴⁴⁰

Стара кинеска религија

О најстаријој религији Кинеза немамо много података. Ипак, на основу оних података које имамо, може се видети да је та религија била врло блиска монотеизму, скоро чисти монотеизам. Према Шу-Кинг (Књига историје) која нам је остала од Конфучија, у дубокој старини живео је император *Јао* (око 2536 пре Христа). Тај премудри и дубокомисаони владар, како га назива Конфучије, успео је да уједини безбројно мноштво малих кнежевина у велико кинеско царство. Наредио је астрономима да израчунају ход Сунца и месеца и да начине календар којим се Кинези и данас служе.

(По том календару кинеска година се дели на 12 месечевих месеци. Али пошто је број њихових дана мањи него број сунчевих месеци, то се онда ради изравнања времена умеће периодично и тринаести месец. Тако у периоду од 19 година дванаест година имају по 12 месеци, а седам година по 13 месеци. Обична година има 354-355, а преступна 384-385 дана. Дан се дели на 12 часова (а не као код нас на 24).⁴⁴¹

Наследник цара Јао, цар Шун, чија је слава по процени Конфучија доспела „до неба“, усавршио је астрономска израчунавања, а затим је принео са целим народом жртву Шанг-Ти, Врховном Господару, Богу. Додуше, после тога принео је жртву и горама и рекама и духовима,⁴⁴² што значи да се у његово доба не може више говорити о неком чистом монотеизму. Али у истој књизи постоје изрази који сведоче да је култ и веровање у *Шанг-Ти* постојао још у врло дубокој старини. Сама реч Шанг-Ти значи Највиши Господ. У његовим рукама је живот и смрт. Кога он благослови тај је благословен, а кога прокуне тај је проклет. Уопште вера у Шанг-Ти је непобитан израз првобитног чистог монотеизма који је доцније прешао у политеизам.⁴⁴³ Као дефинитиван доказ у корист монотеистичког карактера првобитне религије Кинеза служи чињеница што у кинеском језику не постоји израз за *род* који би одговарао речи „бог“. То јест код њих не постоји израз „бог“ као заједничка именица, што је иначе случај код свих многобожаца. Ову чињеницу је констатовао и нарочито нагласио Виктор фон Штраус.⁴⁴⁴

Судбина тога првобитног монотеизма зависила је од многих околности. Пре свега Кинези су одувек били склони мађији, врачању и разним врстама сујеверја. А то је најподеснији пут да се онај монотеизам извргне у политеизам. Томе кварењу су ишле на руку и разне политичке околности, као додир са другим народима, а нарочито чињеница да је у старом полумитском периоду било владара који су директно занемарили своје дужности према Шанг-Ти, па својом тиранијом и диктатуром одвраћали народ од религиозних схватања и дужности. Такав је, на пример, био император *Кие 1818* пре Христа. Исто тако и Шоу 1154–1122. за кога Шу-кинг каже да „он не уважава Небо него се предаје тијанству и разврату. Тиме он навлачи беду на народ. Он не служи Шанг-Ти или духовима небесним и земним, не помаже храм својих предака нити приноси у њему жртве“.⁴⁴⁵

Но покрај свих напред наведених околности даљи развој кинеске религије је зависио од философа. Од њих можда, у највећој мери. Нарочито су позната два кинеска философа који су својим философским учењем утицали врло много на религиозни живот Кинеза, тако да је за њихово име везана појава двају религијских система. То су Лао-Це и Конфучије. За

⁴⁴⁰ Живко Д. Петковић, наведено дело, стр. 58-60.

⁴⁴¹ Беттани и Дуглас, Великија религија востока, переводъ съ английскаго Л. Б. Хавкиной, Москва 1899. – Дуглас, Конфуцианство и Таоизмъ, Часть II. стр. 6.

⁴⁴² Исти писац и дело, стр. 7.

⁴⁴³ Исти писац, дело и страна.

⁴⁴⁴ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 57.

⁴⁴⁵ Дуглас, наведено дело, стр. 8-9.

име Лао-Цеа везан је религијски систем под називом таоизам, а за име Конфучија религијски систем конфучијанизам. Обе религије су заправо домаће кинеске религије, а конфучијанизам је до најновијих дана био управо државна религија.

6) ТАОИЗАМ

Према последњим статистикама данас има 36 милиона таоиста. Углавном у Кини. Иако се данашњи таоизам у врло великој мери разликује од свога првобитног облика, ипак он као религиозно-философски систем потиче од можда највећег кинеског философа Лао-Цеа па ће овде најпре бити изнесена историјска као и легендарна биографија Лао-Цеа.

Лао-Це

Историја нам не пружа много података о животу философа Лао-Цеа, оснивача таоизма. Из његова живота дошло је до нас само два-три факта. Иначе није историјски сигурно ни порекло његово, ни датум рођења, ни смрти, чак ни како је умро ни где је сахрањен. По тврдњи историчара Си-Ма-Цјана лично име Лао-Цеа било је Урх (ухо) а презиме Ли (шљивино дрво). Отац му је био сељак. Узима се да се Лао-Це родио 604. године пре Христа, у селу Кеих-Цин, у кнежевини Цу. У Ку-Јангу показују кућу у којој је, кажу, живео Лао-Це. Ту је и храм посвећен њему. Исти историчар Си-Ма-Цјан ништа не говори о детињству и младићском добу Лао-Цеа. Напомиње само толико, да је у царском двору био чувар архиве. Имао је и неколико, бар два, сусрета са Конфучијем на двору. Предвиђајући пад кнежевине Чоу и политички метеж, Лао-Це напушта двор и одлази у самоћу где продубљује своја философска размишљања о Тао и добродетељи. Но не осећајући се сигурним у кнежевини где је толико дуго службовао, он предузе путовање на запад и даља његова судбина нам је непозната. Имао је сина Цунга, али се и његовом потомству убрзо губи траг.⁴⁴⁶

Религијска предања таоиста, за разлику од оскудности историјских чињеница, обилују многим чудесним детаљима из живота Лао-Цеа. Тако, по њиховим списима Лао-Це је дух и оваплоћење Тао. Он је беспочетни и бесконачни извор бића. Личност Лао-Цеа је само један од многих аватара (оваплоћења) Тао-а. Пре него што се појавио у свету као Лао-Це, он је већ био на земљи у виду човека Јан-Чунг-Фа-Си. Између та два оваплоћења он се оваплоћавао још бар десет пута.

Зачеће Лао-Цеа није било природно. Мати га је зачала просто од страха кад је видела како пада једна звезда. Носила га је у утроби осамдесетједну годину и најзад га родила у хладу шљиве. Када се родио, он је већ тада изгледао као седи старац, па су му зато и дали име Лао-Це, што значи стари дечко. Већ истог минута кад се појавио на свет, он је умео да говори и био је савршено разуман. Показујући на дрво под којим га је мати пре неколико минута родила, он је рекао: моје презиме ће бити Ли (шљива). Познији писци говоре да се он, чим се родио, узнео у ваздух, па показујући левом руком на небо а десном на земљу, рекао: „*И на небу и на земљи, само је Тао достојан поштовања*“. Боја његовог лица била је жућкасто-бела. Имао је огромне уши са три слушна канала. На свакој ноzi и руци имао је по десет прстију.

Када је хтео да пође на запад, слуга његов, Су-Кја упорно је захтевао да му философ плати огромну суму коју му је дуговао за дугогодишње служење. Философ је уместо плате понудио слуги да га прати на далеком путу на запад. Кад је овај понуду одбио, философ му одузме талисман који је слуги „продужавао“ живот и овај одмах издахне. Но на молбу свога омиљеног ученика *Ин-Хи*, он васкрсне умрлог слугу и даде му две-стотине хиљада унција сребра. Тада се опростио са учеником Ин-Хи и узнео се на облаку у небеска пространства.

⁴⁴⁶ Исти писац и дело, стр. 100-102.

Неки таоистички писци тврде да је Лао-Це написао деветстотридесет списа о мађијским обредима савременог таоизма, па неке друге књиге и немају никакве важности јер су написане пошто су следбеници таоизма већ имали ове своје књиге.⁴⁴⁷

Религиозна литература таоизма

Таоизам има такође своју религиозну литературу, као и многе друге религије. Покрај поменутих мађијских списа, које неоправдано приписују самом Лао-Цеу, постоје три књиге које у таоизму имају врло велики углед и радо се читају. То су: 1) Тао-те-кинг (Књига о Тао), 2) Кан-инг-пин (Књига награда и казни) и 3) Ин-чих-ван (Књига тајних благослова).

Тао-те-кинг је по свој вероватноћи дело самог Лао-Цеа. По општем признању књига је врло тешка за разумевање. У њој покрај извесних фантастичних расуђивања Лао-Це развија мисао о односу између света и Тао. Већ и сам појам „Тао“ прилично је неодређен. Буквално, то значи „пут“. У симболичком смислу то значи „правилно владање“, „разум“, „реч“.

Појму Тао приписују се таква својства, да би се та реч могла превести и са Бог, или бар речју „Апсолутно“ у оном смислу како то употребљавају европски пантеистички философи. Тако сам Лао-Це каже: „Тао је више него „пут“. То су пут и путник заједно. То је вечни пут који пролазе сва бића и предмети. Њега није створило никакво суштаство, јер је сам он Биће. Тао је све и ништа, узрок и последица. Сви предмети потичу од Тао и враћају се к њему“.

„Тао је неопипљив. Гледаш га, а не видиш га. Слушаш га, а не чујеш га. Покушаваш да га додирнеш, а не можеш да га ухватиш. Њиме се користиш, а не можеш га исцрпети. Тао је миран и празан. ... Он стално мирује, а ништа не оставља несвршеним. Од њега излазе појаве. Благодарехи њему оне се смењују и у њему ишчезавају. Безобличан, он је узрок свих облика. Безимен, он даје почетак и име небу и земљи. Он је мати свих ствари. Тао је етичка страна доброг човека и принцип његовог делања“.⁴⁴⁸

Морално учење

Морална начела Лао-Цеа су врло висока и врло блиска еванђелским. По његовом учењу треба враћати добро за зло. По њему су највише три врлине: саосећање (што би одговарало хришћ. љубави), штедљивост и смиреност.

Кан-инг-пин (Књига награда и казни) је књига моралних поука и заповести, слична библијској књизи „Приче Соломонове“. Не зна се тачно кад је написана ни ко ју је написао. Моралне поуке су у њој врло узвишене, па се та књига врло радо чита у целој Кини. Смисао тих моралних поука је у томе, да моралан човек на *земљи* добро пролази, а грешник страдава. Та књига не мари за есхатолошке казне и награде. Чак и не зна за њих. Освета за зло долази већ на овом свету, као и награда за добро. Примера ради, ево неколико њених заповести и забрана:

„Лао-Це је казао да срећа и несрећа нису унапред одређене него зависе од човекова владања. Награда за добро и зло следи за човеком као сенка“.

„Због тога на~ћ небу и на земљи постоје духови који воде рачуна о гресима људи. С обзиром на степен престапа они умањују живот људи на период од сто дана, тада човек мало по мало пада у беду и невољу. Сви га људи мрзе. Казна и несрећа га прате, а успех и срећа га напуштају. Зле планете шаљу на њега недаће, а кад се исцрпе сви стодневни периоди, онда умире“.

„Има неколико хиљада великих и малих грехова. Ко хоће да постигне бесмртност нека их израније избегава“.

⁴⁴⁷ Исти писац и дело, стр. 104-105.

⁴⁴⁸ Исти писац и дело, стр. 108-109.

„Иди по путу истине, а клони се пута зла“. „Поступај благо са животињама“. „Показуј простосрдачност и синовску оданост. Буди љубазан према млађима и поштуј старије“. „Исправљај себе и друге“. „Буди сажалив према сирочади и удовицама“. „Поштуј старце и штити децу“. „Не убијај инсекте, ни животиње ни дрва“. „Указуј милосрђе не очекујући награду“. „Не искоришћуј незнање људи да би их преварио лажним речима“. „Не лажи, не прибегавај лукавству и обмани“. „Никад не разглашавај мане својих родитеља“. „Не буди груб, жесток и нечовечан“. „Не сакривај туђе врлине“. „Не износи туђе недостатке“. „Не раздвајај мужа и жену који су међусобно сједињени као месо с костима“. „Не помажи другоме да чини зло“⁴⁴⁹ ... итд.

Ин-Чих-Ван (Књига тајних благослова). Ни овој се књизи не зна писац и време постанка. Као ни претходна, ни она се не позива на принципе таоизма, него износи високоморалне поуке и заповести. Зато је и она врло радо читана у Кини, не само међу таоистима него је исто толико цене и будисти и конфучијевци. Ова књига препоручује чистоту срца и милосрђе. „Буди частан и простодушан и обнављај своје срце. Буди саосећајан и пун љубави. Буди одан својему господару и поштуј родитеље. Уважавај старију браћу и буди веран пријатељима. Помажи несрећне. Спасевај оне који су у опасности. Пусти на слободу птицу која је пала у замку. Буди сажалив према сирочади и удовама. Поштуј старце. Буди љубазан према беднима. Гладног нахрани, наог одени, покојника сахрани. Употребљавај правилну меру и не оптерећуј народ дажбама. Помози болноме и напој жедног“⁴⁵⁰.

Догматско учење таоизма

Из напред изложеног материјала о религиозној литератури таоизма могло се видети колико је у њему узвишено морално учење чија суштина свакако потиче од Лао-Цеа. Друго је питање колико се то морално учење примењује у пракси таоизма и колико се оно може правдати, и да ли се уопште може правдати и образложити догматиком савременог таоизма. Јер, ако се жели дати једна општа карактеристика таоистичке догматике, мора се рећи да је таоизам изразито многобожачка религија, пуна окултизма, мађије, астрологије, алхемије, призивања духова, враџбина и свих врста обичног сујеверја. Додуше, истини за вољу, треба рећи да од свега тога помало пате верници свих религија, па чак и верници атеизма. Али док друге религије бар осуђују сујеверје као тежак грех – као што то изричито чине хришћанство, ислам и старозаветни монотеизам – докле се у таоизму све то званично не само толерише него и проповеда. А како је све то далеко од оног оригиналног Лао-Цеовог философског погледа на свет!

Божанства таоизма

Лао-Це. Иако философу Лао-Цеу није падало ни на крај памети признавање богова и богиња, као каквом иронијом судбине десило му се исто што и Сидарти Гаутами-Буди. Проглашен је он лично за божанско биће, вероватно баш као паралела будизму. Као што се будисти клањају Буди у три лица, као Татхагати трију времена: садашњег, прошлог и будућег, тако су и Лао-Цеа прогласили за неку врсту таоистичке „Свете Тројице“, под називом „Три чиста“. Па као што се у будистичким храмовима сусреће Буда насликан или извајан у облику „Татхагате трију времена“, тако и у таоистичким храмовима главно место заузима Лао-Це у троличном облику.

Јух-Хуанг-Шанг-Ти. Иако је Лао-Це главни предмет поштовања, ипак је он далеко од земаљских ствари и догађаја. А религиозна душа, нарочито практични Кинез, жели да има

⁴⁴⁹ Исти писац и дело, стр. 148-154.

⁴⁵⁰ Исти писац и дело, стр. 157-158.

нешто конкретније пред собом, неко божанство коме он може поверити своје бриге и потребе, неко божанство које је у тесној вези са овим светом и управља њиме. Па то управо и јесте бог Јух-Хуанг-Шанг-Ти.

Звезде, планине и реке. Утицај астрологије и алхемије на таоизам огледа се нарочито у томе, што су звезде проглашене за етерична бића, божанства, која опште са Јух-Хуанг-Шанг-Ти. Њима се приписује велики утицај на судбину људи. По учењу таоизма, као и по учењу окултизма, небески свет је заправо етерички дупликат земаљског света. У том схватању лежи разлог обожавања звезда, планета, брда и река.

У култу звезда нарочито је важна улога Великог медведа. Јер, један део тога сазвезђа је двор божице *Тоу-Моу* а други део припада богу Квеи-Синг.

Природне силе су такође персонифициране. Бог грома се јавља у разним видовима и оваплоћењима. Он је отац и учитељ свих живих бића. Његове наредбе су брзе као ветар и огањ. Осим њега постоје божанства: Мајка Муња, Дух Мора, Цар Мора, а у нарочитом поштовању је Цар Дракона. То моћно чудовиште има врло много поклоника. Змија се сматра за видљиву појаву тога божанства и зато јој указују почести. Кад се у Тјен-Цину за време једне поплаве једна змија склонила у олтар, не само што је жреци нису отуда истерали, него је и сам вице-краљ те провинције, Ли-Хун-Чанг дошао да јој се лично поклони као божанској гошћи која предсказује срећу.

Таоизам зна не само за ове опште богове него и за богове појединих људских група и заната. Тако постоји бог литературе Вна-Чанг-Ти-Кјун. Првобитно се сматрало да је он само дух ученога човека Чанг-Чунга. Касније он је проглашен за право божанство у доба династије Јуан и добио званичан назив: „Покровитељ династије Јуан, обновитељ Зи-Лу-Ван-Чанг, бог и господар“. Поштовање му је указивао сам император па је то прешло и на народ. У храмовима посвећеним томе божанству таоистички жреци проричу ученицима и њиховим родитељима будућност и нарочито успех у школи.

Људи војне струке клањају се богу Куан-Ти који је проглашен за бога у време императора Тао-Куанга 1828. године, јер је по царевом веровању он показао и послао цару божанску помоћ да угуши страشان устанак мухамеданаца. А други пут је Куан-Ти указао помоћ царској војсци у време устанка 1855. године. Тада је цар Хинг-Фунг издао указ да се богу Куан-Ти указују исте божанске почести као и Конфучију.

Али у таоистичким масама најомиљенији је бог богатства, Цај-Шин. Он има највише храмова, јер људи најчешће потребују његову помоћ. Покрај других скоро безбројних богова постоји и Управитељ неба, Управитељ земље, Управитељ воде, затим Господар живота и смрти сваког човека, па бог сваке породице, па бог Сан-чи који води списак људских добрих и рђавих дела итд.

Нижи од богова, али не много нижи, јесте првосвештеник таоистичке религије који има врло раскошне дворе у Лунг-Ху--Шану или Драконовим и Тигровим горама у провинцији Кјанг-си. Свештенство се бави свим врстама мађије, враџбине, изазивања духова и уопште читав таоизам је до сржи прожет окултизмом, мађијом, па и чистим очигледним сујеверјем.⁴⁵¹

Кратак преглед историје таоизма

Кинези по природи практичан народ нису много склони философским апстракцијама, па је дубока философија Лао-Цеа у народним масама стекла врло мало симпатија. Масе више воле нешто конкретније, тако рећи опипљивије. Зато се таоизам Лао-Цеа из једне апстрактне теистичке философије врло брзо претворио у гомилу мађије и разних враџбина. Тај преображај почиње већ од древног таоистичког писца Леј-Ју-Коу, познатог под именом Леј-Ци који је живео у 5. веку пре Христа. Он је нарочито много држао до значаја снова. Имао је и неку теорију о постанку света, доста налик на гностичка схватања. По њему, у почетку је

⁴⁵¹ Исти писац и дело, стр. 159-165.

постојало: Тај-И (Велика Промена), Тај-Чу (Велико Начало), Тај-Чи (Велико Прво) и Тај-Су (Велико Чисто). Све је у почетку било хаотично. Промена се претворила у Јединицу, Јединица у Седмицу, Седмица у Деветку, а ова се током промене опет враћа у Јединицу. Веровао је и у чудесна претварања животиња једних у друге, на пример, ласте у жабе.⁴⁵²

У 3. веку пре Христа, у доба владара Чи-Хуанг-Ти, таоизам у своме мађијском облику био је већ толико распрострањен, да је тај владар био наредио да се све остале књиге, осим таоистичких, спале. Њега су присталице и проповедници таоизма уверили да у источном мору постоје благословена златна острва чији становници радо и гостољубиво дају својим посетиоцима напитака који продужује живот у вечност, састављен од мирисних трава. Цар је тако тврдо веровао у то, да је послао експедицију коју је водио чувени зналац мађије Си-Ши, да пронађе та острва. Си-Ши је убедио цара да ће успех експедиције бити обезбеђен ако га буду пратили неколико хиљада девојака и младића. Цар је на тај захтев пристао. Експедиција се вратила без успеха. Она је „прошла“ близу тих острва, али супротан ветар није дао да се приближе обали. Цар се ипак није оканио даљих покушаја да нађе та острва.

У време тога цара таоистички зналци мађије називали су себе чин-цин, то јест прави људи. Они су тврдили о себи да могу да скоче у огањ а да не изгоре, да чине разна чудеса, да проричу будуће догађаје, да имају везе са становницима благословених острва. Но пошто су ипак морали да умру, то су њихови пријатељи сваку њихову смрт оглашавали за вазнесење у небески рај.⁴⁵³

Повољне прилике за таоистичке враџбине и мађије потрајале су и појачале се још за време императора Ву из династије Хан, 2. и 1. век пре Христа. Он је веровао све што су му таоистички жреци и волшебници причали. Један од мађионичара, Ли-Шао-Кун уверавао је цара да може начинити од снега сребро. Мађија и алхемија су толико завладале укусом и жељама људи да је царство почело економски да пропада.⁴⁵⁴ Смрћу цара Ву (87. г. пре Христа) прошла су златна времена за таоистичке мађионичаре и уопште за таоизам. У 2. веку после Христа таоизам већ има да се бори са будизмом у Кини. А у 6. веку, за владе цара Тај-Кина (569–583.) већ је издат указ да се униште сва будистичка и таоистичка религиозна братства. Забрањено је чак свако проповедање икаквог учења које се не слаже са конфучијанизмом.

У 7. веку, за време династије Танг, нарочито за време цара Чинг-Куана (627.–650.) жеља за мађијама и животним еликсиром поново овлађује духовима и таоизам ускоро добија превласт не само над будизмом него чак и над конфучијанизмом. Те повољне прилике разлабавиле су дисциплину таоиста па је и морал почео нагло и силно падати. Но династија Сунг, у жељи да спасе таоизам, завела је међу таоистичким жрецима врло строгу дисциплину. Свештеници се не смеју женити и имају се строго држати својих целибатних дужности. Али кад је после династије Сунг дошла на власт манџурска династија, прилике за таоизам су се знатно погоршале. Но монголски владари, Џингис-кан и Кублај-кан штитили су таоизам јер им је годило њихово мађијање и врачање. Позније династије су биле непријатељски расположене према таоизму. Цар Хунг-Чи (1488–1506) забрањује алхемију као дрско сујеверје, а догме таоизма јавно исмејава. У 17. веку цареви се односе још знатно строжије према таоизму, тако да су издавали директне указе за гоњење таоизма.⁴⁵⁵ Данас према најновијим статистикама има још око 36 милиона таоиста у Кини. Суштину свога учења и веровања нису изменили.

7) КОНФУЧИЈАНИЗАМ

⁴⁵² Исти писац и дело, стр. 128-130.

⁴⁵³ Исти писац и дело, стр. 135-136.

⁴⁵⁴ Исти писац и дело, стр. 137.

⁴⁵⁵ Исти писац и дело, стр. 138-146.

Конфуцијанизам, многовековна званична религија Кине, једва да се и може назвати религијом у правом смислу речи. У суштини то је политичко-морална доктрина старог кинеског философа Конфучија (Конг-Фу-Це). Конфучијева философија је један скоро екстремни рационализам, деизам, са великим примесима агностицизма. Конфучија, као и Буду, не интересују много метафизичка и догматска питања о Богу и бесмртности душе људске. О натприродном дејству Божјем, о чудесима, о откривењу, нема у Конфучијевој философији ни говора. Сва пажња његове философије је обрађена на морал, на то како да формира честита човека, и још прече, честита, просвећена владара који ће умети да управља народом. Отуда је његов философски систем исто толико политички колико етички. Његово морално учење је врло узвишено. Проповеда љубав и правичност према људима.⁴⁵⁶

Иако Конфучије није био никакво божанство, нити чудотворац, ни пророк, нити уопште неки Божји посланик у религијском смислу речи, нити је он себе тако представљао, ипак се током историје његов систем претворио у неку врсту религије, а његова личност постаде предмет – не баш директног обожавања – него врло високог религиозног поштовања, тако да се у његову част граде храмови, служи званичан култ. Додуше, суштина свега тог култа и поштовања ипак је више политичка него религиозна, но ипак, ту се једна политичко-етичка доктрина и личност тако тесно додирују са религијом да се цео систем може ипак схватити као религија, или бар као какав рационалистичко-практички сурогат религије.

Конфучијевци верују у многе духове, а највише божанство је као и у старој кинеској религији, Шанг-Ти, или Небо. На југу од Пекинга постоји величанствени храм Неба где је император лично вршио жртвоприношења један дан у години. Не постоји посебан свештенички сталез конфучијевске верске заједнице него је култ обављао државни чиновник у име цара. Сам култ је врло једноставан, скоро налик на какав канцеларијски акт.

Личност Конфучијева

Велики кинески философ чије полатињено име изговарамо као Конфуције (Confucius), родио се 551. а умро 479. године пре Христа, у кнежевини Лу у данашњем Шантунгу. Отац му је био врло храбар официр, по имену Шу-Лианг-Хеј, а мајка му се звала Јен-Чинг-Цај. По једном познијем предању његова мати, пошто није имала деце, молила се богу планине Ник'иу да добије сина. Из благодарности што јој је молба услишена, дала је своме сину име К'иу, „планина“.⁴⁵⁷ Предање још каже да се он родио у једној пећини у планини Ни, куда је отишла његова мајка Чинг-Цај, на основу извесног откривења које је добила. Рођење њеног сина било је пропраћено чудесним знацима: дракони су јој прорекли велику славу која очекује њеног сина.⁴⁵⁸

Из Конфучијева детињства не знамо скоро ништа. Кад је био од три године остао је сироче без оца. Изгледа да је врло рано показивао интересовање за обреде, па се прича да је као дечак радо у игри правио разне свештене сасуде и изводио у игри церемоније. Када је одрастао, озбиљно се латио изучавања историје. Као младић у двадесетој години узео је име Шунг-Ни,⁴⁵⁹ али је познатији под именом: Конг-Фу-Це, што значи учитељ Конг. У тој години се и оженио, али у браку није имао среће. При крају живота се чак и развео од жене која му је била родила сина, коме беше име Ли.⁴⁶⁰ У почетку је био државни чиновник, но после је напустио државну службу и постао самостални учитељ. Пратили су га многи ученици од којих је он изабрао ужи круг од 72 ученика. Циљ његовог путовања по кинеским

⁴⁵⁶ Исти писац и дело, стр. 40-55.

Живко Д. Петковић, наведено дело, стр. 34-37.

Léon Wieger, о.с., р. 527-530.

⁴⁵⁷ Живко Д. Петковић, наведено дело, стр. 34.

⁴⁵⁸ Дуглас, наведено дело, стр. 15.

⁴⁵⁹ Живко Д. Петковић, стр. 34.

⁴⁶⁰ Дуглас, наведено дело, стр. 15.

кнежевинама и проповеди била је жеља да морално обнови тадашње искварено кинеско друштво, да уреди администрацију и да врати народ старим добрим обичајима који су владали у „златном“ периоду на почетку људске историје како је он веровао.⁴⁶¹ У томе није за живота успео па је због тога чак био и очајан.⁴⁶² Последње речи су му биле: „Зашто бих више живео? Ниједан кнез ме више не слуша. Нико није кадар да ме разуме. Боље је умрети“. И после седам дана је умро у својој 73. години живота. Ученици су га сахранили северно од града Киу-Фу, престонице покрајине Лу, крај обале реке Се. Гроб му се чува и до данас.⁴⁶³ Ту сваке године долази маса света као на хаџилук.

Учење Конфучијево није одмах прихваћено, али после његове смрти оно је све више продирало у народ па је Конфучије постао најомиљенија и најпоштованија личност, а његова наука, може се рећи, постала је за дуги низ векова идејна основа кинеске државе, државна религија. Ауторитет Конфучија је све више растао, тако да је најзад изједначен са Небом и Земљом,⁴⁶⁴ а то значи да је у извесном смислу ипак скоро обоготворен. Пуна је Кина храмова подигнутих у његову част. Првог и петнаестог дана сваког месеца приносе се жртве пред његовим кипом, а двапут годишње, у пролеће и у јесен, учествују сви чиновници у врло свечаном приношењу жртава. Према Шин-мао-ки (историја храмова мудрачевих) приноси се 6 телади, 27.000 свиња, 5.800 оваца, 2.800 јелена, 2.700 зечева и полажу на олтар 27.600 разних парчади свиле.⁴⁶⁵

Тако, дакле, ма колико Конфучије био агностик и рационалист и деист, његово учење и његова личност ипак су постали предмет религије, а ако се узму у обзир „чудеса“ при његовом рођењу, онда је то чак и „откривена“ религија.

РЕЛИГИЈА У ЈАПАНУ

8) ШИНТОИЗАМ

Опште напомене

Данашњи Јапанци су у религиозним схватањима подељени углавном на две религије: будистичку и шинтоистичку. Осим њих има нешто хришћана православних, још далеко више римокатолика и протестаната, но сви они заједно представљају бројно врло незнатну групу у односу на прве две религиозне заједнице. Осим тога осећа се философски утицај конфучијанизма, а особито модерних агностичких, позитивистичких и атеистичких идеја. Колико је та мешавина дубоко продрла у кругове јапанских интелектуалаца врло се јасно види из изјаве професора Кунитаке Куме: „У коју религију ја верујем? Ја не бих могао дати апсолутан одговор. За јавне свечаности обраћам се свештенику шинтоистичком. За сахране будистичком. Управљам се у животу према максимама Конфучијевим, или према хришћанском моралу. Слабо водим рачуна о спољашњим формама. Сумњам да у очима ками-а (богова) постоји икаква битна разлика између религија цивилизованог света“.⁴⁶⁶

Тако се изражавају савремени јапански интелектуалци. Међутим, јапански народ је увек имао своју религију. Шинтоизам је та стара национална јапанска религија. Он је још у прадавној историји Јапана сакупио у себи сва веровања и култове који су тада постојали. Он је врло стар. Не може се рећи да је он дело неког философа или оснивача религије, него је

⁴⁶¹ Др. Радивој А. Јосић, наведено дело, стр. 59-65.

⁴⁶² Исти писац и дело, стр. 61-65.

⁴⁶³ Léon Wieger, о.с., р. 527.

⁴⁶⁴ Живко Д. Петковић, наведено дело, стр. 37.

Léon Wieger, о.с., р. 528-529.

⁴⁶⁵ Дуглас, наведено дело, стр. 96.

⁴⁶⁶ Alexandre Brou, Japon – Le Shinto, Dictionnaire Apologétique de la foi Catholique, sous la direction de A. D'Alès, Paris 1924. Tome II. p. 1200.

просто израз веровања старих јапанских народних маса. Иако је у току своје дуге историје био под утицајем разних страних доктрина и званичне власти, ипак је он бар делимично очуван у своме првобитном облику. Може се рећи да постоји прави, у најмању руку спонтани популарни шинтоизам и званични шинтоизам инспирисан политичким идејама и гледиштима. У сваком случају шинтоизам живи увек у дну срца Јапанаца. Он је везан с патриотизмом и националном гордошћу коју управо појачава.⁴⁶⁷ Сама реч „Шинто“ значи „пут богова“, као што „буцудо“ (будизам) значи „пут буда“.⁴⁶⁸

Народ Јапана

Данашња јапанска острва некада су насељавали Аини. Затим долази жута раса из Кореје и Кине и потискује Аине на север. Они данас живе на Јесу, најсевернијем острву Јапана. Све те сеобе трајале су кроз дуги низ векова, вероватно до 1000.-те године пре Христа. Иако јапански религиозни митови имају каткад сличности са полинезијским митовима, ипак је знатно јачи утицај азијског елемента. Разне групе и кланови су дуго делили земљу, док, према легенди, цар Јиму Тено није, кренувши са јужног острва Киу-Шиу, освојио централни Јапан и политички ујединио царевину. То се десило око 660. године пре Христа. Тај датум није једнодушно признат, но ипак је несумњива бар та чињеница да је освајање дошло с југа.⁴⁶⁹

Религиозна литература шинтоизма

Иако је шинтоизам стар, његова религиозна литература је знатно познијег датума. Стара предања, митови и легенде беху у озбиљној опасности да се искваре. Зато, под утицајем кинеске цивилизације, цар Тему који је живео у VI веку после Христа, формира научне комисије од зналаца старих предања да се из њих формира једна целина. Његово дело је довршила царица Џемиу па се 712. године појави зборник записа под називом *Кожики*. Та књига за шинтоисте има отприлике сличан значај као Библија за хришћане. Она садржи шинтоистичку митологију и легенде које изводе генеалогiju јапанског цара од божице Аматеразу.

Исто тако важна религиозна књига је и *Норито*. То је књига слична требнику. Ту су молитве које свештеници изговарају приликом вршења обреда. То су молитве, али које врло много личе на мађију, јер оне, како шинтоисти верују, чине директан, тако рећи принуђавајући утисак на вољу богова. Те се молитве односе на сетву, жетву, велики празник првина, а употребљавају се да удаље непогоде, епидемије, да сачувају здравље императора и дам његов од сваке недаће.

Маниошу је књига народног епоса. Садржи хиљаду разних поема.⁴⁷⁰

Стари јапански митови

У старим шинтоистичким митовима говори се о космогонији и теогонији. У почетку је, каже шинтоистичка наука, био хаос. Из њега се најпре издваја небо. Затим се сукцесивно појављују пет великих богова и издваја се суштина активна и пасивна. Потом се јављају седам божанских генерација, и то два посебна божанства и пет божанских парова. Последњи божански пар су Изанаги и Изанами. У односу на овај наш свет, они имају улогу демиурга.

⁴⁶⁷ А. Hauchecorne, attaché au musée Guiné, Histoire des religions, sous la direction de Maurice Brillant et Aigrain, Paris, 1954., Tome II, p. 165.

⁴⁶⁸ Беттани и Дугласъ, Великия религии восгока, переводъ съ ангилскаго, Л. Б. Хавкиной подъ редакциеи проф. А. Н. Краонова, Москва, 1899. стр. 248.

⁴⁶⁹ А. Hauchecorne, о.с., p. 166.

⁴⁷⁰ Исти писац и дело, стр. 167. и 176.; Беттани и Дугласъ, наведено дело, стр. 249.

Тај пар шинтоистичка вера је схватила не као какве апстракције, као мушки и женски принцип како је то учила кинеска философија, него је створила од њих конкретне фигуре и окитила њихов живот разним авантурама, као праве људске особе.

Још кад је небо било само безоблична материја, Изанаги и Изанами, посаветовавши се с боговима, створише бласто и почеше да формирају тврду земљу, па се тако појављују најпре јапанска острва. Затим се од овог божанског пара родило десет божанстава. Последњи се родио бог ватре који је Изанаму коштао живота. Луд од бола, Изанаги сече главу богу огња из чије се крви рађају 16 божанстава. Затим он силази у „место труљења“ (у подземни свет), да би оданде ишчупао своју жену. Није успео ни да је види, већ напротив бежи, гоњен пакленим духовима. Стигавши на земљу, Изанаги се баца у једну реку да би се очистио од прљавштине пакла. Од његовог одела и од сваког дела његовог тела постају нова божанства. Од његовог левог ока родила се сјајна божица Сунца *Аматеразу*. Од десног ока бог Месец, а од носа бог Сузано који је бог океана. Ту се завршава улога Изанаге и Изанами који се више не појављују него их замењују други богови.

Смисао тога мита је овај: По веровању старог шинтоизма постоји покрај земаљског света још и свет „небеских равница“, то је надземаљски свет. Он представља слику једног величанственог Јапана. Осим тога постоји и подземни свет. Он има више имена: „Земља таме“, „Темељи земље“, „Корен земље“. То је боравиште мртвих, пуно сваке нечистоће. Ту падају греси свих људи и нечистоћа целе земље. Ту живе и нечисти дуси који одатле излазе да би људе гонили и наносили им штету. А земаљски Јапан није постао никаквом случајношћу. Он је „божанска земља“ и постао је вољом и директном акцијом богова.

Шинтоистичка вера нарочиту улогу приписује божици Аматеразу од које изводи порекло јапанских царева. Разуме се да је политички елемент овде био од првостепене важности. Ево доказа колико је Аматеразу важно и добро божанство.

Сузано, то „мушко горопадно величанство“, незадовољан влашћу само над океаном што му је дао Изанаги, јуриша на небо и преврће природу. Његовој дрскости нема мере. Руши ограде божициних пиринчаних поља, квари шанчеве за наводњавање, шири измет по палатама Аматеразу, а она се јадна усиљава да га оправда. Али он у својој безобзирности иде све даље. Пробуши рупу над таваницом сале у којој је божица са својим дамама ткала. И – о дрскости! – пробаци кроз рупу одерана коња. Уплашене ткаље падоше на чунак и смртно се ранише. Сама Аматеразу, пуна страха и ужаса, побеже овога пута у једну пећину небеских стена чији улаз тврдо затвори. Због тога завлада тама и на небу и на земљи и појавише се велике непогоде.

Тада свих 800 миријада богова преклињаху једног између себе Омои-каме-но-ками, да пронађе средства и начина да божицу изведе из пећине па да свет опет угледа сунце. Божански мудрац, свакако одличан познавалац женске психе, начини огледало и ћердан од бисера. Затим богови ради добијања пророштва, бацише плећку јелена на ватру. Ћердан и огледало обесише о гране једног дрвета близу поменуте пећине. Тада једна божица (Аме-но-Узуме) стави пред врата пећине један звучан инструменат од даске, распаса се, и поче играти тако бесно и брзо, да су пред тим непристојним призором свих 800 миријада богова прснули у тако грохотан смех, да су се „небеске равни“ тресле од грохотне галаме. Сада је женска радозналост савладала страх и инат, па Аматеразу отшкрину врата пећине. Два божанства јој одмах поклонилише огледало. Све више зачуђена и изненађена, Аматеразу изиђе из пећине. Један од богова је зграби за руку, а други јој подвуче иза лђћа једно сламно уже и рече: „Одавде даље нећеш побећи“. Чим се божица појавила, „небеске равни“ и земља „централних равни“ (Јапан) бише обасјани сунчаном светлошћу. А Сузано, пошто је принео обилну жртву, би протеран у област Изумо. А други опет кажу да је протеран у царство таме и постао паклено божанство. Најзад, трећи опет тврде да се он поправио и чак му приписују извесна добротина.

Јапански митолози виде у овоме миту приказан историјски процес ширења власти цара над раније самосталном облашћу Изумо.⁴⁷¹

Шинтоистичка теологија

Богови или „ками“ у шинтоизму су врло многобројни. Већ је речено да их шинтоизам набраја 800 миријада! Њихов општи назив „ками“ значи буквално „виши“, „изнад“, „уздигнут“. По веровању шинтоизма нема ни живог ни неживог бића које не би било способно да постане „ками“. Између богова и људи, по веровању шинтоизма, не постоји нека апсолутна, битна разлика. Ками су обдарени чудесним моћима, али у свему личе на човека. Неки се и жене и рађају, а неки чак и умиру. Нису свезнајући. Да би сазнали будућност морају да гатају и врачају. Природа им је некад добра некад зла. Но ни у једном ни у другом случају не иду до бескрајности. Ипак су добри богови јачи и рђави им се не могу одупрети. Већина богова је добра и брани оне који им се молитвом обраћају.

Из мноштва богова истиче се покрај поменутог Аматеразу још и божица хране, нешто слично Деметри и Изиди. Она снабдева свет житом, рибом, дивљачи, чак и оделом и стоком. У селима је божица хране Инари спојена са лисицом. Будизам је, напротив, лисицу прогласио за демонског агента.

Међу шинтоистичким божанствима је имао истакнуто место и култ фалуса (мушког уда), ваљда да би се обезбедила плодност поља и стада. Његови емблеми били су у Јапану врло чести, па је декретом власти 1872. наређено рушење тих многобројних емблема, због оштре критике западних путника.

Шинтоизам је чак и појединим предметима приписао душу и створио божанство. Тако постоји бог: дворишта, прага, кујне, котла, шерпе итд.

Стари шинтоизам је учио о плуралитету људских душа. То значи један човек има више душа. Услед смрти душе се могу иселити и ући у друго тело. То се веровање логично одразило и на шинтоистичкој теологији, јер неки бог може да пројектује своје душе ван себе, да се тако рећи подели у посебне духове који ће после тога имати своју властиту егзистенцију. Хирата, коментатор шинтоизма у XIX веку, саветује да треба поштовати три душе бога Окуни: груби дух који кажњава, благи дух који опрашта и дух добротинитељ који благосиља.

Осим тога на умножење броја шинтоистичких божанстава утицала је и чињеница што су преци проглашавани за богове. Поводећи се примером цара који своје порекло „баш заправо“ води од божице Аматеразу, многе моћне фамилије су учиниле исто. Да би се спречиле даље злоупотребе са тим божанским прецима, у два маха, у 5. и 7. веку, морали су бити издати царски едикти који забрањују злоупотребе те врсте. Када је уведен кинески систем да се води рачуна о рангу чиновника, тада се то применило и на божанства па је и њима декретима одређиван ранг. Год. 898. цар Даиго је „произвео“ 340 богова у знак захвалности за срећан долазак на престо.⁴⁷²

Шинтоистички култ

Стари шинтоистички култ је био једноставан. Није било раскошних храмова. Светилиште се дизало обично у шуми. Боговима су се приносиле жртве – поклони у парчићима тканине или конопље. Крвних жртава није било, јер се ками боје крви. Ипак је било случајева да су се у посебним ритуалима жртвовале слуге на гробу шефа, а било је у тим приликама чак и добровољних самоубистава, што је забрањивано царским указима. Култ је увек праћен религиозним играма које су извођене ради обезбеђења плодности пиринчаних

⁴⁷¹ А. Nauchecorne, о.с., р. 168-171.

⁴⁷² Исти писац и дело, стр. 172-174.

поља. Обреде култа обављао је свештеник који је призивао богове „моћним речима“. Формуле молитава, које тако рећи присиљавају богове, па се зато могу сматрати и мађијским формулама, изнесене су у зборнику „Норито“.⁴⁷³

Један од најчешћих циљева култа јесте очишћење. Тај ритуал је заснован на вери да богови не трпе никакву нечистоћу, нарочито код особа које обављају култ. Зато се свештеници пре вршења обреда морају окупати и обући у бело, а каткад чак и преко уста стављају повез од хартије или од крпе да не би дисањем онечистили принос. Тих обреда чишћења има три врсте: „хараи“, „мисоги“ и „ими“.

Хараи чисти прљавштину која долази од греха и зла. Обливање водом и сечење косе и ноката чисти човека од греха. Одсечену косу или нокте ваља бацити у море или закопати, да их злонамерни људи не би користили за црну мађију. После извршеног хараи човек је слободан од сваке прљавштине и разрешен од сваког греха. Тај ритуал је практикован двапут годишње (на крају шестог и дванаестог месеца) за очишћење свих народних греха. Према једном декрету из 802. године постоје четири врсте хараи: велики, виши, средњи и мали. У том декрету је чак побројано шта треба принети за сваки од њих. За велики, на пример, треба дати коња, или 2 велике сабље, или 6 ливра кудеље, итд.

Приликом вршења хараи свештеник чита норито (егзорцизме) а потом маше изнад појединца или целог скупа штапом на коме је натакнута кићанка кудеље или пантликe беле хартије.

Мисоги је култ чишћења прљавштине која долази од разних других узрока који нису у непосредној вези са грехом. Мисоги може свако применити за свој рачун, перући се водом као и Изанаги кад је изишавши из доњег света скочио у реку да се очисти од прљавштине. Мисоги-чишћење се примењује кад човек верује да има прљавштине без своје грешке и кривице. Ти случајеви су многобројни: порођај жене, телесни полни односи, додир мртваца и лешине, болест, рана, све су то узроци нечистоће. Зато се за три случаја праве посебне колибе ван куће: за порођај, за први брачни састанак и за леш. Обичај честих купатила у Јапану долази од врло старе бриге Јапанаца да очисте дневну прљавштину. Од 11. века су се хараи и мисоги спојили.

Ими је нешто налик на пост, иако се не може баш тим именом назвати, јер је ипак битно различан од поста. Наиме, све што се тиче култа мора бити савршено чисто. Да би се стекла та чистота, морају се избегавати за неко време извесне радње, контакти и храна, затим жестока пића, слушање музике и одавање пословима који проузрокују бригу, умор и бол. Та врста чишћења практикује се пред велике празнике месец дана, пред средње празнике три дана а пред мале празнике један дан.

Но та дисциплина је данас ублажена па је сведена само на по један дан пред великим и средњим празником.⁴⁷⁴

Култ мртвих. Примитивни шинтоизам, који није знао за култ мртвих, еволуирао је под утицајем конфучијанизма и будизма, па се култ мртвих, култ великих људи и култ императора развија и у шинтоизму. По веровању раног шинтоизма покојник жали за овоземаљским животом и љубоморан је на оне који су остали на земљи. Па да би га некако развеселили и ублажили његову љубомору и евентуалну пакосну освету живима, стављали су му у гроб све његове предмете, а приређивали су и свечане даће са игром и песмом да би некако одбровољили покојника те да би он заборавио на смрт.⁴⁷⁵

У познијем шинтоизму духови покојника су приброджани броју богова. Они су постали ками. А пошто су они ближе по природи људима него остали ками, то су онда они озбиљни и моћни заштитници својих потомака. Хирата, учени коментатор шинтоизма каже: „Мртви не престају да служе своје господаре, родитеље, жене, децу као кад су били у животу. Духови

⁴⁷³ Исти писац и дело, стр. 175.; Беттани и Дуглас, наведено дело, стр. 250.

⁴⁷⁴ А. Nauchecorne, о.с., р. 176-177.

⁴⁷⁵ Исти писац и дело, стр. 182.

мртвих продужују да постоје у невидљивом свету који нас одасвуд опкољава“. У кући постоји таблица предака. Њима се приносе дарови. Верује се да срећа мртвих зависи од пијетета који им фамилија указује, а они под тим условом фамилију штите.⁴⁷⁶ Ова вера у загробни живот није само мртво учење шинтоизма, него је до занесености жива. За време руско-јапанског рата 1903–5. године од саме царске власти (а цар је потомак божице Аматерасу!) издат је овакав проглас јапанским војницима: „Ви не идете у неку непознату смрт, него у смрт за аманет великих предака. Њихови духови су увек с вама и штитиће вас. Ништа рђаво неће вам се десити“.⁴⁷⁷ Проглас је уродио неочекиваним плодом. Јапански војници су показали код Порт-Артура и Мугдена беспримерно презирање смрти, као и камиказе за време другог светског рата.

Светилишта и храмови

Стари шинтоизам није имао раскошних храмова. Светилишта су била обично по шумама. Ипак била су два светилишта. Једно у области Изумо у западном Јапану, а по угледу на то, и цареви су подигли у Изи, у области Јамато, храм божици Аматеразу. У погледу архитектуре то нису никакве монументалне зграде. Далеко од тога. То је обична, врло скромних размера, јапанска кућа. Обнављају је сваких 20 година тачно на исти начин каква је претходно била. Ту у Изи је и седиште првосвештеника шинтоистичке религије. Ту је и мноштво шинтоистичких свештеника и свештеница. Они се по спољашњем обележју ништа не разликују од осталих људи. Али кад служе онда се обуку у беле хаљине широких рукава а на главу ставе црне капе специјалног кроја.

Каснији шинтоистички храмови су знатно раскошнији и богато украшени разним емблемима богова: огледало, мач итд. као и венцима и сликама. Идола нема.⁴⁷⁸

Етика

Шинтоизам није неки философски систем па је и етика у њему слабо обрађена. Не постоји неки етички систем. Један од великих заступника и коментатора модерног шинтоизма, Мотори, био је свестан тога па овако брани Јапанце: „Ако Јапанци нису имали моралног кодекса, то је зато што су они били сувише добри па нису имали потребе за тим. Њихов морал је једини који је природан, јер излази из инстинкта срца. А Кинези су напротив, и покрај лепих теорија били покварени. Бука коју су они подигли својим теоријским моралом учинила их је практично неморалним. Они имају манију да о свему размишљају, па тако правила прогутају морал. Јапанци, стављајући се под вођство богова, нису имали потребе за једним етичким системом. Човек који је сједињен са боговима поседује природно сазнање шта треба чинити а шта избегавати. Све моралне идеје које су му потребне усадили су богови у њега. Оптужују људске жеље! Па оне су део наше природе и као такве припадају општој хармонији света“.⁴⁷⁹

Као што се види, Мотори, бранилац шинтоизма, заступа морал срца и интуиције насупрот разуму који је по његовом мишљењу многе ствари само извештачио. Није нужно имати морални систем, кад морал проистиче из саме људске природе. Уосталом шинтоизам иако нема моралног кодекса, ипак зна за појам греха и чак се у старом шинтоизму набрајају поједина дела која су као грешна забрањена. И не само што се појам греха у молитвеним формулама односи на зла дела, него и на оно што је погрешно и ружно. Норито великог чишћења, звани *накатоми*, набраја седам небеских и четрнаест земаљских греха.

⁴⁷⁶ Исти писац, дело и спрана.

⁴⁷⁷ Исти писац и дело, стр. 191.

⁴⁷⁸ Беттани Дуглас, наведено дело, стр. 250.; А. Научекоме, о.с., р. 180.

⁴⁷⁹ А. Научекоме, о.с., р. 191.

1) Дела учињена из пакости: Развалити ограду пиринчаног поља. Засути канал за наводњавање. Отворити устава канала. Сејати по већ засејаној земљи. Забости штапове у пиринчано поље. Огулити животињу живу и натрашке. Оставити измет где то не приличи. То су седам „небеских“ греха. Томе се додају још два греха из пакости: Убити животињу ближњега и набацити на некога штетне чини.

2) Највећи грех против сексуалног морала је родоскрвњење чија четири случаја (кад је у питању најближе сродство) су названа бестијалитетом.

Шинтоизам прописује и казне за разне моралне преступе, а ками штите оне који живе честито по моралном закону.⁴⁸⁰

Кратак преглед историје шинтоизма

Шинтоизам није религија која би имала свога оснивача, као што је случај са будизмом, на пример, и исламом и хришћанством. Шинтоизам спада у групу националних религија, које као и све народне умотворине не припадају једном човеку као своје покретачу и аутору. Тај стари, примитивни и оригинални шинтоизам је израз народних веровања и ритуала прожетог мађијом и анимистичким схватањима. Осим тога у томе раном шинтоизму опажају се јасни трагови фетишизма и шаманизма. Трагови фетишизма се нарочито истичу у церемонијалу ступања на престо. Суштина тога церемонијала је узимање у посед огледала, сабље и бисерне огрлице. То су фетиши царске куће. Колико је познато та церемонија је први пут примењена 412. године приликом ступања на престо императора. Према званичном учењу та иста три предмета је божица Аматеразу дала своје унуку Ниниги (претку микада) кад га је послала да влада земљом. Огледало је најважније. Дајући га Ниниги, Аматеразу је рекла: „Гледај га као мој узвишени дух. Нека ти је свето!“ Касније је оно било постављено у светилишту у Изи, остајући, према инструкцијама божице, невидљиво за све.⁴⁸¹

Утицај шаманизма стиже из Кореје јер су монголски народи своју религију свели на чаробњаштво и мађију, а они су се досељавали у Јапан. Сличност шинтоизма са шаманизмом се огледа у ритуалу при коме постоје игре уз добош са магичним карактером, затим егзорцизми и магични штап. А зна се да су древне вештице (урабе) играле велику улогу у праисторији Јапана.⁴⁸²

Од 7. и 8. века царска власт даје шинтоизму организацију и кодификацију веровања (Кожики) по угледу на Кину. У почетку 7. века регент, а потом император Јапана, Шотоку Таиши уводи у Јапан кинеску цивилизацију. Шаље у Кину студенте и Јапан убрзо добија велику групу интелектуалаца васпитаних у духу кинеске философије. А нешто пре тога стиже у Јапан из Кине и будизам са својим раскошним богослужењем, мистиком, храмовима, философијом и уметношћу. За време Шотоку Таиши будизам постиже врло видне успехе у Јапану. Шинтоизам се сада нашао суочен са једним врло опасним и јаким противником и био је за дужи низ векова потиснут у позадину из културног и политичког живота Јапана. То је било нарочито за време такозваног шогуната, када је царска централна власт била толико ослабила да се једва одржала.⁴⁸³

Риобу шинто. Иако је налет будизма био силан и скоро неодољив, ипак се шинтоизам одупирао чак са извесним успехом. Тако се у 12. веку појави велика реакција против будизма. Да би паралисали тај опасан покрет, бонзе су изнели доктрину аватара. По тој доктрини ками (шинтоистички богови) су оригинално били буде, али су се из благонаклоности ставили у службу јапанског народа, и појавили се у једном облику који је био допадљивији. Старим

⁴⁸⁰ Исти писац и дело, стр. 178-179.

⁴⁸¹ Исти писац и дело, стр. 180.

⁴⁸² Исти писац и дело, стр. 183-184.

⁴⁸³ Исти писац и дело, стр. 184-187.

шинтоистичким божанствима су дали будистичка имена. Тако су ками заправо временске манифестације Буде.

Па пошто је то тако, онда нема разлога да шинтоистички храмови буду затворени за будистички култ. Унесени су у храмове будистички кипови и служило се по оба култа. Зато је тај будифицирани шинтоизам назван Риобу-шинто, то јест двоструки шинто.⁴⁸⁴

Модерни шинтоизам. Та полумера имала је извесног успеха. Будизам, наиме, не могавши из срца Јапанаца да избаци шинтоизам, асимилирао га је.

Али свештеници из Изе остадоше упорни у чувању чистоте шинтоизма и не хтедоше да чују за ово будистичко лукавство названо Риобу шинто. Не! Они су за чисти шинтоизам без будистичких примеса. Па иако је власт припадала будистима, ипак су и шинто свештеници и поједине групе интелектуалаца продужиле опозицију и будизму и његовој креатури риобу шинто. Тако су свештеници из Изе забранили подизање будистичких храмова у њиховој области. Затим се појави књига „Историја оснивања светишта Изе, расправа о природи ками-а и значењу ритуала“. Та књига је постигла велики успех. Око 1374. године свештеници шинтоизма издадоше једну још оштрију књигу у којој доказују погрешност тврдње да су ками само аватари буде. Ками су ками, самостална божанства.⁴⁸⁵

Урабе (врачи, гатари, вештице). Осим шинтоистичких свештеника у борбу за очување чистоте шинтоизма улазе и урабе (вешци, врачари) који су увек радо обрађивали историју старог Јапана и учествовали у стварању те историје.⁴⁸⁶ Један од њих васпостави такозвани „Ишижицу-шинто“ (јединствени шинто) насупрот двојном, риобу шинто. Његов спис је имао великог успеха. Тврдио је да је само један легитиман суверен микадо, и да је само шинтоистичко свештенство право. Аматеразу је далеко изнад Буде. Шинтоистичку митологију објашњава помоћу кинеске философије.⁴⁸⁷

Кангакусха. Овим именом је назван покрет једне групе интелектуалаца који су били под утицајем кинеске философије, специјално конфучијанизма, специјално философа Чу-Хи, чија је философија била њихова званична доктрина. Они су, дакле, помоћу конфучијанизма и философије хтели да истисну утицај будизма. По њиховом схватању Јапан је божанска земља. Микадо је потомак Аматеразу. А пошто је шинтоизам идејна база те истине, то шинтоизам мора бити изнад свих религија. Микадо је једини суверени владар Јапана.⁴⁸⁸

Вагакусха. За разлику од ове претходне групе, друга једна група интелектуалаца одбацила је и кенски конфучијанистички утицај. Они хоће да успоставе баш стари, чисти шинтоизам као јапанску веру. Они траже и испитују старе шинтоистичке изворе и служе се филолошким методом у тумачењу старих текстова. По њима, ками нису никакве философске апстракције, као што би се то могло схватити на основу философије кангакусха, него су то жива бића, тачно онаква како их митови представљају. Микадо је прави потомак божице сунца Аматеразу. Овај покрет је почео у 17. веку, а своју кулминацију достиже у 18. и 19. веку кад је 1868. збачена власт будизму наклоњеног шогуната и успостављена монархија. Најистакнутији представници тога покрета били су: Мабуши, (1697.–1769.), Мотоори (1730.–1801.) и Хирата (1776.–1843.).⁴⁸⁹

Када је успостављена монархија, 1868. године, шинтоизам као национална религија, био је проглашен државном религијом и будисти су били принуђени да врате све храмове шинтоистима које су раније били присвојили. Задахнут идејама шинтоизма Јапан се препородио и стао у ред великих сила.

Тенри-кио. У шинтоизму постоје разне струје и групе формиране око појединих истакнутих личности. Оно што их држи као јединствену групу то је лојалност према микаду,

⁴⁸⁴ Исти писац и дело, стр. 187.

⁴⁸⁵ Исти писац и дело, стр. 188.

⁴⁸⁶ Исти писац и дело, стр. 184.

⁴⁸⁷ Исти писац и дело, стр. 189.

⁴⁸⁸ Исти писац и дело, стр. 189.

⁴⁸⁹ Исти писац и дело, стр. 190.

потомку божице Аматеразу. Једна од тих група, прилично многобројна, сачињава једну нарочиту секту, јер се по своме учењу далеко удаљава од општег шинтоизма. То је секта тенри-кио. Она је *монотеистичка*. *Тенрино-микото* је једини Бог и прави Бог. Он је наш Отац небески. Он је створитељ човека и свих ствари. Наша тела њему припадају. Човек ће за грехе одговарати у својим будућим егзистенцијама. А постоје осам греха. То су: ненасита жеља, зла воља, себичност, мржња, завист, гњев, пожуа и страх. У искреном кајању човек мора стално мислити на своје владање. Само тако ће бити под божанском заштитом.⁴⁹⁰

9) ШАМАНИЗАМ

Монголска племена у Источном Сибиру и Северној Азији верују у једног врховног бога неба кога зову Тенгере. Али он је врло далеко од света и они радије испољавају своја религиозна осећања кроз веру у духове који по њиховом веровању постоје у природи и опседају људе у разним приликама. Њихови свештеници шамани помоћу разних средстава и свирањем у разне инструменте и бубње падају у транс и тада, верује се, бивају опседнути духовима. Такође на сличан начин истерују духове из болесника. То је један од облика религије, који већ прелази у окултизам. Имао је великог утицаја на ламаистичке, и нарочито таоистичке и шинтоистичке народне масе.

10) ФЕТИШИЗАМ

Становници западне Африке који нису хришћанизовани или исламизирани верују да духови постоје у појединим предметима и ти су предмети фетиши. Португалски морепловци који су први дошли у додир са овим народима мислили су да фетишисти обожавају баш сам предмет. То је погрешно. Предмету се указује поштовање због веровања да се у том предмету налази неки дух. То је дакле једна врста анимизма као и шаманизам. Фетишизма, и то у најгрубљем облику има и код културних народа. Особе које носе амајлије верујући да оне доносе срећу, односе се према тим амајлијама као према фетишима.

III ОБЛИЦИ ПОЛИТЕИЗМА КОЈИ СУ ИШЧЕЗЛИ

1) ЕГИПАТСКА РЕЛИГИЈА

Опште напомене

Египћани су, како тврде египтолози, дошли у Египат из Азије у давна времена.⁴⁹¹ Створили су једну од најстаријих култура у историји човечанства. Сва њихова култура и сав њихов јавни и приватни живот беху дубоко прожети религијом.⁴⁹² Као и код многих других народа, и овде се у политеизму опажају јасни трагови монотеизма.

У почетку Египат је био разједињен и издељен на провинције. Свака провинција, сваки град, свако село имало је свога бога заштитника. Стапањем више градова у једну целину божанство главнијег града, који је био победник, ако је до сједињења дошло ратом, постало је главно божанство, а остала божанства су постојала као божанства другог и трећег реда. Уједињењем целог Египта формирало се, тако рећи, државно божанство, чије је име зависило опет од града који је у појединим периодима био центар државе. Египћани су своја божанства замишљали углавном у људском облику, али су их често комбиновали и са

⁴⁹⁰ Исти писац и дело, стр. 192.

⁴⁹¹ Др. Радивој А. Јосић, Месијанска идеја код културних народа пре Христа, Београд, 1931. стр. 42.

⁴⁹² A. Mallon, Égypte, Dictionnaire Apologétique de la foi catholique, sous la direction de A. D'Alès, Paris, 1924., Tome I., p. 1321.

елементима из животињског света, јер су животиње биле поштоване ако не баш као права божанства, а оно као симболи разних божанстава. Не зна се сасвим сигурно одакле ова црта египатске религије. Претпоставља се да је то остатак тотемизма, али та претпоставка није сасвим неоспорна.⁴⁹³

Богови у египатској религији

У египатској религији од многобројних богова истиче се енеада, то јест круг деветорице великих богова, и то: Ну, Шу, Тефнут, Себ, Нут, Озирис, Узит или Изиди, Сет или Тифон и Небтхат.

У доцнијим листама великог круга богова на првом месту уместо Ну-а помињу се: Ра, Тум, Птах, Амон што је зависило од разних места. Јер, то су имена локалних богова па је природно што су као заштитници свога владајућег града стављани на прво место.⁴⁹⁴

Иако су имена богова многобројна, ипак се у томе мноштву опажају трагови монотеизма. Виктор фон Штраус назива египатску религију „митолошким монотеизмом“.⁴⁹⁵ Тако, на пример, има текстова који несумњиво почивају на прастаром предању, у којима је исказана мисао да је НУ најстарији од свих богова и да од њега потичу сви остали. Тако бог Ра, који је био врховни бог у време цара Сети-а (19. династија, крајем 14. в. пре Христа) овако говори божанствима која га прате: „Нека се позову пред моје око: Шу, Тефнут, Себ, Нут, заједно са оцима и матерама који су били са мном још кад ја бејех у Ну-у; такође нека се позове и бог Ну, мој носилац богова, и нека поведе собом своје другове“. А када су се сви богови сакупили, рече бог Ра богу Ну-у: „Најстарији боже од кога сам ја постао ... итд.“⁴⁹⁶

Овај текст, који несумњиво почива на најстаријим предањима, сасвим јасно сведочи да је бог Ну небески бог, врховни и некада вероватно и једини, од кога су постали остали богови.

Ова монотеистичка црта опажа се и у чињеници што остали богови који се помињу уместо Ну-а на првом месту имају заправо особине истог тог врховног бога само са другим именом; каткад и двоструким именом које постаје приликом спајања двеју провинција, као на пример: Амон-Ра, Ра-Тум итд. И та сложена имена такође означавају врховног бога, што се види из химне Амону: „Најузвишенији боже, господару свих богова, Амоне-Ра, најузвишенији душе који си био на почетку, велики боже који живиш од истине, боже првога циклуса који си родио богове других циклуса и кроз кога су сви богови, једини који си начинио све што постоји... итд.“⁴⁹⁷ На заповест Амоне-Ра родили су се и богови и људи и све. „Он је наредио и богови се родише. Људи изиђоше из његових очију а богови изиђоше из уста. Он је тај који је створио траву за стада и плодна дрвета за човека. Он је онај који је створио живи дар: рибе у реци и птице под небом. Он ставља дах у јаје и храни црва...“ итд.⁴⁹⁸

Спољашњи облици богова замишљани су различито; углавном у људском облику, али са много елемената из животињског света. Бог Сунца (Амон-Ра) представљен је као човек са главом сокола. Шу и Тефнут, као персонификације ваздуха и влаге, представљени су као пар лавова. Бог земље Себ има изглед човека, а божица неба Нут изглед краве.⁴⁹⁹ Такође има слика на којима је Нут приказана као млада жена која се са опруженим рукама преко главе савила чинећи тако правилан полукруг као што је небеска лопта, а њено тело је посуто звездама. Испод ње као тетива на луку лежи бог Себ са мало савијеним коленима и

⁴⁹³ Исти писац и дело, стр. 1328.

⁴⁹⁴ Др. Радивој А. Јосић, наведено дело, стр. 43-44.

⁴⁹⁵ Исти писац и дело, стр. 43.

Видети: D. Victor von Straus und Torney, Der altägyptische Götterglaube, II., S. 48.

⁴⁹⁶ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 44.

⁴⁹⁷ Исти писац и дело, стр. 43-45.

⁴⁹⁸ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 44.

⁴⁹⁹ Jacque Vandier, La religion égyptienne, »Мана« I, p. 17-18., Paris, 1949.

уздигнути грудима представља земљу са њеним равнинама и неравнинама. Између њих насликан је Шу (он представља ваздушно пространство између неба и земље) са уздигнути рукама према богињи Нут као да је подржава.⁵⁰⁰

Остали богови су такође имали најчешће људски облик са животињском главом или са животињом као својим симолом. Тот, бог науке, има главу ибиса. Амон има главу овна. Хорус главу сокола. Хнум такође главу овна. Анубис, бог који спроводи душе покојника, има главу шакала. Већина божица има главу лавице.⁵⁰¹ Једино Озирис има увек чисто људски облик.⁵⁰²

Грчки стари писци су говорили о Египћанима да обожавају животиње. Међутим то се не може узети без икакве резерве и ограничења. У последњој епоси историје старог Египта, то јест од 7. века пре Христа стварно је постојао извешан култ животиња као што је био култ бика Аписа у Мемфису или бика Мневиса у Хелиополису. Но ни они нису били сматрани баш божанствима у буквалном смислу речи. Међутим нешто слично се не налази у ранијим периодима египатске историје.⁵⁰³

Египатска теологија

Свештенство старог Египта било је најобразованија класа људи. Наука и просвета беху управо у њиховим рукама, а такође су имали и врло моћан утицај на државну политику. Но пошто је све то нераздвајно од религије, то су онда постојале и космогонске и теогонске теорије које су одређивале порекло и ранг појединих богова. Било је више тих теолошких система у којима се обично истиче тројно божанство у виду породице: отац–мати–син. Тако у најстаријем космогонском систему појављују се само три божанске особе за космогонска објашњења. То су: Себ, бог земље; Нут, божица неба; и Ра, бог сунца. То је божанска породица. Себ и Нут су родили Сунце. Нут свако вече прихвата Сунце да би га сакрила за време ноћи, а свако јутро га поново враћа у свет. Тиме се објашњава вечна смена дана и ноћи. Па пошто су и земља и небо и Сунце и дан и ноћ и сунчево кретање нешто видљиво, то је ова теорија сматрана експериментално доказаном.⁵⁰⁴

Хелиополитански систем

Али теолози из Хелиополиса нису били баш сасвим задовољни претходном теоријом па су измислили нову. Они су претпостављали да је све постало из првобитне хаотичне, течне, непокретне масе. Тај океан, који у стварању није играо никакву активну улогу, назван је Ну. Сунце (дакле Ра или Амон) је изишло из Ну, али није створено од Нуа, него се створило својом властитом снагом само од себе, па зато често добија епитет: „онај који постоји сам по себи“. Текстови чак знају и то да је Сунце чим је постало, одмах се попело на један брежуљак и дигло се на стену Бенбен код Хелиополиса. Тиме је наглашена важност Хелиополиса. Атум или Ра је први бог који је изишао из Нуа. После њега појављују се Шу и Тефнут, божански пар ваздуха и влаге, па тек затим божански пар Себ и Нут, земља и небо. Тек касније су се од њих родили Озирис и Изиди, Сет и Небхат или Нефтис.⁵⁰⁵

Хермополитански систем

⁵⁰⁰ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 45.

⁵⁰¹ А. Mallon, о.с., р. 1328.

⁵⁰² Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 46.

⁵⁰³ А. Mallon, о.с., р. 1327-1328.

⁵⁰⁴ Jacques Vandier, о.с., р. 32.

⁵⁰⁵ Исти писац и дело, стр. 33-34.

Тај систем је постао као реакција на хелиополитански с тенденцијом да оспори првенство Хелиополиса у корист Хермополиса. По томе космогонском и геогонском систему није истина оно што кажу Хелиополитанци да је бог Сунца постао први, па још сам од себе. Нити је истина да је првобитни океан Ну само маса инертна и неактивна, него је он активни стваралац. У овом систему првенство међу боговима приписивало се Тоту, богу знања и науке. Додуше он је брзо сведен на споредну улогу, на улогу писара. Али оно што је за хермополитанце важно, то је да ни бог Сунца није самобитан. Он има своје порекло од осморице богова, Огдоаде, који су били подељени у четири брачна пара и представљани у облику жаба и змија. Ти првобитни богови су начинили једно јаје које су ставили на једну узвишицу која се појавила из Ну-а (првобитног океана) ту у Хермополису. Из тог јајета родило се сунце које је тада створило и организовало овај свет. Тако, дакле, сунце се није појавило најпре у Хелиополису, него у Хермополису.⁵⁰⁶

Мемфиски систем. Овај систем даје првенство богу Птах. Он је створио сав свет, и богове и људе и небо и земљу, и унутрашње силе које оживљују жива бића. Он је дакле извор богова, света, људи и социјалног живота.⁵⁰⁷

Митови

Од многих египатских митова у разним варијантама поменућемо свега два: соларни мит и мит о Озирису.

Према соларном миту сазнајемо праисторију света како су је стари Египћани замишљали. Тај живот у прадавним временима кад су богови управљали светом био је додуше златан, али не сасвим. Било је у њему и великих катастрофа, јер завист је постојала и у срцу богова као и у срцу људи. Те зависти није био поштеђен ни бог Ра. Богови и људи се заверише против њега, кад је он већ остарио. Он се посаветова са боговима енеаде о тој побуни и решише да казне побуњенике. Стари бог посла на земљу божицу Хатор да казни кривце. Она начини од њих читав покољ. Ра, сматрајући да су побуњеници довољно кажњени, решио се да остале поштеди њеног гњева. Он створи на местима где су побуњеници избегли да се разлије пиво боје крви. Када је сутра Хатор сишла на земљу да продужи са казном, наишла је на пиво, опила се толико да више није могла да препознаје људе. Али Ра, иако победник, осетио је дубоку незахвалност људи и одлучи да напусти владавину над светом. Његова ћерка Нут, небеска крава, подиже га на својим леђима до неба, али кад погледа из те висине на земљу, спопаде је вртоглавица. Она се пожали оцу и овај нареди богу Шу да је овај придржи. Тако је народ објашњавао узајамни однос сунца, неба, ваздуха и земље. По другим казивањима Ра је лично у облику једне мачке истребио људе у Хелиополису кад се беху побунили против њега.⁵⁰⁸ Поука: Не треба се, дакле, и не вреди се бунити против Ра.

Мит о Изиди и Озирису

Овај мит има више варијанти, а овде ће бити наведена само она коју наводи Плутарх, јер је најпотпунија.

Пошто је Ра проклео Нут да не може ни једног дана у години родити дете, Тот или Хермес створио је за њу још пет накнадних дана. Тако је она могла да роди петоро деце: Озириса, Хароериса, Сета (Тифона), Изиду и Нефтис (Небтхат). Касније је Озирис постао цар уместо свога оца Себа. Помаган од своје жене Изиде и помоћника Тота, он је научио људе култури, законима и поштовању богова па је његова владавина била као неко златно доба.

⁵⁰⁶ Исти писац и дело, стр. 34-35.

⁵⁰⁷ Исти писац и дело, стр. 35-36.

⁵⁰⁸ Исти писац и дело, стр. 37-39.

Али све то је изазвало завист и мржњу Сета и његових присталица. Он склопи заверу. Позове Озириса на велику гозбу на којој су биле званице завереници. Спремио је један сандук величине Озирисове и рекао смејући се да ће тај сандук поклонити ономе чије га тело тачно испуни. Сви су покушали да испуне услов, али нико осим Озириса не могаде. Али кад је Озирије ушао у сандук, Сет га поклопи поклопцем који прикуца и баца га у реку. Чим је Изида то приметила пошла је да извади леш свога мужа. Она га је после дугог трагања нашла у близини феничанског града Библоса. Али Сет поново уграби сандук са Озирисом, раскомада Озириса на 14 делова и побаца их. Изида је ипак пронашла све делове осим једнога (полног уда) кога је прогутала једна риба. Али Озирис привремено напусти царство мртвих и припреми свога сина Хоруса за борбу против стрица Сета. Борба је трајала више дана и завршила се у корист Хоруса. Овај доведе мајци везаног Сета, али Изида се смилује на непријатеља и разреши његове сазе. Хорус љут, баца материну круну на земљу, али Тот јој уместо круне ставља на главу фризуру у облику краве. Међутим Сет тек што се ослободио оптужи Хоруса да је незаконити Озирисов син. Две нове борбе потврдиле су победу и права Хоруса.

Овај мит су стари Египћани врло ценили, јер је у њему приказан триумф фамилијарног живота, брачне верности, материнска љубав и синовски пиетет.⁵⁰⁹

Есхатологија

По веровању старих Египћана човек се састоји из душе и тела и из још једног елемента кога су они звали „ка“, што би се могло превести речју „двојник“. Тешко је дати неку дефиницију шта су управо они замишљали под тим „ка“.⁵¹⁰ У сваком случају вера у загробни живот била је нешто што је најдубље прожимало живот старих Египћана. Душа надживљује тело. Али ни тело није безвредно. Зато су балсамовали тела мртваца да се што дуже очувају нераспаднута. Владари су подизали огромне пирамиде као своје гробнице у којима су се чувале њихове мумије.

Египћани су замишљали загробни живот сличним овоземаљском. Зато су уз покојника стављали и храну и предмете који су му припадали за живота. Но у тај живот се стиже дугим путем пуним разних опасности. Један велики део погребне литературе написан је зато да покојнику олакша то путовање.⁵¹¹

Загробни суд

Кад душа прође кроз све опасности које је сусрећу на путу за онај свет, стиже пред Озириса који са 42 судије врши суд над њом. То суђење је описано на папирусима који су стављани уз покојника. Озирис седи на трону, а 42 судије с једне и друге стране. У једној руци држи скиптар, а у другој срце покојниково. Пред њим је вага. Анубис мери срце на ваги. Тот, божански писар, записује резултат. У углу је кербер који ће извршити пресуду. Покојник произноси своју одбрану, обраћајући се и Озирису и свим судијама крај њега. Најзад Озирис изриче пресуду.

Ако је неко на суду оглашен кривим, судбина му је двојака. За мање грехе осуђује се на неку врсту чистилишта огњем, које кад издржи, прикључује се праведнима, а за веће грехе трпи страшне казне. На пример постаје плен страшних чудовишта која му сишу крв, кидају му месо и прождиру утробу. Каткад је приморан да уђе у тело свиње, да се врати на земљу и да живи у тешким околностима. Праведници, пак, имаће различите степене блаженства.

⁵⁰⁹ Исти писац и дело, стр. 51-53.; Др. Рад. Јосић, наведено дело, стр. 47-48.

А. Mallon, о.с., р. 1330-1331.

⁵¹⁰ А. Mallon, о.с., р. 1331.

⁵¹¹ Jacques Vandier, о.с., р. 73.

Разуме се царевима припада првенство. Они ће бити у друштву богова. Није сасвим сигурно да ли су веровали и у васкрсење мртвих, или бар само оних чија су мумифицирана тела остала сачувана.⁵¹²

Од погребне литературе нарочито се истичу две књиге: Књига мртвих и Књига двају путева. Књига двају путева описује каквим путем и кроз какве опасности пролази покојникова душа идући на суд пред Озириса, а књига мртвих која је врло давнашњег порекла, из XXX века пре Христа, садржи формуле помоћу којих ће покојнику бити олакшан пут на онај свет.

Култ и светковине

Египћани су замишљали да богови живе у храмовима као својим кућама. Отуда су градили храмове, у почетку скромније, а касније раскошне и од камена. Нарочито је био познат храм у Карнаку. Храмови су имали велика имања и богатства која су побожни Мисирци заветовали.

Свештенички сталеж је имао хијерархијску организацију. На челу целог клира био је велики свештеник или првосвештеник који је носио и различите титуле. Он је уживао врло велик углед и имао врло велику власт. Осим њега постојало је више свештенство и ниже свештенство. Свештенички сталеж је био врло образован. Свештеници су живели при храму по строгим прописима. Бријали су главу и лице, носили нарочито дугачко одело. Постили су у одређене дане. Међу њима је у храмовима била изведена подела рада: бавили су се науком, уметношћу, музиком, економијом, занатима итд. За богослужење које се обављало по строго прописаном церемонијалу свештеници су облачили посебне богослужбене одежде. Празника су имали више пута у години и прослављали су их свечаним литијама.

Најзад треба поменути да је у вези са египатском религијом била врло развијена мађија, тако да многи окултисти западног правца тврде да своја окултна знања узимају чак из старог египатског окултизма.

2) АСИРСКО-ВАВИЛОНСКА РЕЛИГИЈА

Опште напомене

У Месопотамији где је, према Библији, била и колевка људског рода, откривени су остаци врло старе културе, можда још и старије од египатске. Данашња Месопотамија нема оне климатске особине какве је имала пре 5.000 година. Тада је она била врло плодна и врло насељена. Имала је велике градове, центре ондашње културе. У њој су у старо доба живели разни народи, као на пример Акади, Сумерци, Вавилонци, Асирци, а на северу од Асирије били су Међани.

Вера народа у Месопотамији била је политеистичка. Божанства су замишљали у људском облику али и са елементима из животињског света.

Божанства

По веровању старих становника Месопотамије свака област света имала је своја божанства. Тако асиро-вавилонска божанства можемо поделити у следеће четири групе: 1) богови света, 2) астрална божанства, 3) богови природе и 4) национална божанства.⁵¹³

1) *Богови света*. По схватању старих Вавилонца, као и осталих народа Месопотамије, свет се развио из воденог хаоса, из кога су се формирала четири дела, или

⁵¹² A. Mallon, o.c., p. 1332.

⁵¹³ Eduard Dorme, Las religions de Babylonie et d'Assyrie, »Mana«, Tome premier, II, Paris, 1949., p. 21.

четири области целокупног света. То су небо, или небески свет, земља, вода и подземни свет. Свака од тих области има своје богове.

Бог неба је *Ану*. Он је први међу боговима. Његови су епитети: *отац богова, и цар богова*. Његов престо је на врху небеске куполе одакле он влада светом. У познијим списима појављује се и његова жена *Анту*. А по другим списима имао је и жену *Инину*.⁵¹⁴

Бог земље је *Енлил*. Он је Господ. У најстаријим сумерским текстовима Енлил носи титулу „краљ земље“. Он поставља законе целом свету. Његове наредбе су неопозиве.

Што се тиче генеалогije Енлилове, теолози су били мало збуњени у том питању. Краљ *Урука* тврдио је да је Енлил син Ануа, јер је небески бог Ану био бог његовог града. Међутим у једном тексту из града *Лагаша*, Енлил се сматра и назива „отац богова“. Свакако да то долази отуда што је у раније доба сваки град имао свога бога заштитника па је дотични град придавао своме богу највећу важност. А има и теолошких мишљења и спекулација како је Енлил двадесети потомак једног божанског пара *Енки* и *Нинки*, што значи Господ и Господарица земље. Он је такође имао жену *Нинлил*. Она је женски дупликат Енлила. На једној вази из Нипура стоји Енлил „краљ земаља“ и Инлил „госпођа неба и земље“. Прогласили су је касније и мајком богова. Центар Енлиловог култа био је град Нипур. Ту је био његов храм „Е-кур“.⁵¹⁵

Бог водених маса је *Енки*, који је касније назван *Еа*. Он је трећи члан божанске триаде великих богова Ану-Енлил-Еа. Вавилонска космологија је разликовала три земље. Ову површинску на којој ми живимо и на којој влада Енлил. Доњу, или преисподњу, у којој влада Нергал. И средњу, на пола пута између површине и подземља, то је царство Енки-а или Еа, бога водених маса. Представљен је често у облику полуљудском полурибљем.

Еа је у најтешњој вези са мађијом, специјално са мађијским лечењем. У једном мистичном светилишту у Ериду расло је „свето дрво“, кишкану, које је служило за мађијска дела. А Еа је бог Ериде.

Пошто мађија представља тајно знање како да се боримо против видљивих и невидљивих сила, а Еа је бог мађије, то је он онда уједно и бог знања, бог мудрости. Он је проналазач уметности и заната.

Еа је такође створитељ људи и њихов добротинитељ. Он је створио људе својом крвљу. Као створитељ људи он је основао и култ богопоштовања на земљи. Он, створитељ људи, бди над људима. Међу људима има својих миљеника. Приликом потопа он има најважнију улогу кад је требало ослободити Утнапиштира.

Најзад и Еа је имао жену. Име јој је било *Нинки*, а на другим записима Дамгалнуна, Нинхурсаг, или *Дамкина*.

Култ бога Еа био је нарочито раширен у градовима: Ур, Ларса, Урук, Шурупак, а његов свети град са храмом беше град Ериду.⁵¹⁶

Бог подземља био је *Нергал*. Подземље је четврти део света, полазећи од неба. Он је врло строг и кажњава нарушиоце закона. Имао је и жену Нинкигал, што значи госпођа подземља. Она је постала Нергалова жена на врло романтичан начин. У споменицима из Ел-Амарне записано је како је Ерешкигал или Нинкигал била позвана од стране богова на један небески банкет. Она није хтела да напусти своје царство па је послала свога изасланика Намтару. Кад се овај појавио међу боговима, сви су га поздравили устајањем., само је Нергал седео. Увређена тиме, божица Ерешкигал, царица подземља, затражи да Нергал буде кажњен смрћу. Но овај зграби божицу за косе и хтеде јој одсећи главу. Она уплашена стаде га молити и преклињати да је поштеди, па ће се за њега удати.

⁵¹⁴ Исти писац и дело, стр. 22-25.

⁵¹⁵ Исти писац и дело, стр. 26-31.

⁵¹⁶ Исти писац и дело, стр. 31-38.

Али Ерешкигал није била једина његова жена. У храму у Кути бог подземља Нергал живео је са божицом Ла-аз. Такође се њих двоје могу наћи и у храму у Тарбису, кога је подигао Сенахериб у част Нергалову.

Нергал је строги бог. Њега Ану шаље да казни градове који су се побунили против неба. Иначе вавилонски теолози га приказују час као сина бога Ану, час као сина бога Енлила, час као сина бога Еа. Његов култ је у граду Кути. Емблем Нергала је лав.⁵¹⁷

2) *Астрална божанства*. Величанственост ноћног и дневног неба остављала је на становнике Месопотамије силан утисак. Отуда у религијама Месопотамије постоје и астрална божанства. То су бог Месеца Син, бог Сунца Шамаш, божица планете Венере Инина или Иштар, а и другим небеским телима су одговарала разна божанства.⁵¹⁸

3) *Божанства природних појава* су такође многобројна. То су бог грома *Ишкур*, бог олује Нин-Урга, богови огња Гибил и Гирру, богови река и канала међу којима се истиче божица Нанше, богови плодности, међу којима се истиче божица Нисаба сестра божице Нанше итд.⁵¹⁹

4) *Национални богови*. Као што су у Египту поједини градови и насеља имали своје локалне богове тако је било и у Месопотамији. Поједини градови и насеља имали су своје богове заштитнике. Власт и углед тих богова повећавала се са ширењем територије и власти градова. Када се читава област уједини под каквим владоцем, онда се појављује државна религија са врховним богом. Владари су били заменици божји и носиоци његове власти. Најпознатија таква божанства су:

Божица Иштар, која је у најстарије доба била поштована само у земљи Акада и Сумера, касније је проширила свој утицај на религиозне масе чак до Ниниве. Најмоћнији вавилонски бог је Мардук, најмоћнији асирски бог је Асур.⁵²⁰

Храмови и свештенство

У Месопотамији су постојали многобројни храмови као куће богова. Ту богови станују. Ту су им приношене и жртве. Облици храмова су били различити, но најчешће су имали облик седмоспратних кула. На највишем спрату су свештеници посматрали кретање небеских тела у сврху астролошког тумачења судбине.

Врховни свештеник је био цар. Он је као и у осталим земљама старог века имао божанску власт, био је божански заменик на земљи. Према сликама на предметима који су нам се сачували, а и према текстовима он је функцију култа вршио го, без одела. Такође је вршио култ очишћења.

Осим њега постојало је многобројно свештенство које је било образовано и које је као и у Египту поделило различите дужности међу собом. Бавили су се и музиком и астрономијом (тачније астрологијом) и књижевношћу и уопште културном активношћу. Вршили су обреде и заклинања да би умилостивили и умирили гњев каквог увређеног и разљућеног божанства. Живели су при храмовима.

При храмовима је постојало и женско свештенство, као и свете блуднице које су блудничиле са пролазницима у част божице Иштар. Оне су могле бити и удате и неудате. Удате су носиле вео, а неудате су биле без њега.⁵²¹

Култ

⁵¹⁷ Исти писац и дело, стр. 38-44.

⁵¹⁸ Исти писац и дело, стр. 53-82.

⁵¹⁹ Исти писац и дело, стр. 95-125.

⁵²⁰ Исти писац и дело, стр. 138-167.

⁵²¹ Исти писац и дело, стр. 174-214.

Када се бог или божица са својом фамилијом и пратњом унесе и инсталира у храм или капелу, пре свега се приступа „давању душе“ њиховим статуама и сликама. То се постиже једном религиозно-мађијском операцијом. Постоји строго прописан церемонијал од чега ништа не сме бити занемарено: ни прскање и обливање освећеном водом, ни кађење; чак се мора водити рачуна и о прању и отварању уста. Церемоније су прописали богови!

Храна богова. Прва дужност која се намеће цару и народу је да одржавају живот богова и божица. Али начин како се то постиже није познат свакоме, него само посвећеним посредницима, свештеницима. Свештеник је тај који уз помоћ персонала поставља божански сто. Он приноси храну, пиће и мирисе. Храна на божанском столу је обично: мед, путер, вино и пуномасно млеко. Од воћа: урме, смокве и грожђе. Тако слатка храна има циљ да ублажи срце богова. Такође улазе у божански јеловник месо које се добија од крвних жртава, хлеб, првокласни зејтин, и колачи. Од пића долазе у обзир вода, али и добре врсте вина и алкохола.

Постојале су и крвне жртве. Жртвене животиње су биле у првом реду овце, јагњад и козе, али такође и говеда. На светој трпези било је још и рибе и живинског меса. После урме и путера долазе краставци, јаја, патке, кокоши, голубови и најзад риба.

Жртве су се приносиле сваки дан, али имали су и месечне празнике и празник Нове године. Поједини дани су били посвећени појединим боговима. Делили су дане на срећне и несрећне. Несрећни су дани у месецу: 7., 14, 19., 21., и 28. Знали су дакле за седмицу и назив „шабату“, али су они тај „шабат“ називали 15. даном пуног месеца. А поменуте несрећне дане никад нису сматрали „шабатом“.

Приликом вршења култа имали су различите молитве и процесije, нарочито у празничне дане.

Осим празничних култова, молитава и процесija била је јако развијена мађија,⁵²² врачање, астрологија и све врсте сујеверја које стоје с тим у вези.

Митологија

Вавилонско-асирска митологија била је врло богата. Она нам је нарочито постала позната после успешног дешифровања клинастог писма. У прошлом веку поводом тих митова вођена је дугачка полемика о односу старозаветне Библије и вавилонске митологије. Наиме и једна и друга износе нам сличне проблеме: стварање света и човека, потоп, па се у вези с тим расправљало да ли и библијска историја нема свој почетак у вавилонској митологији. Читава та научна борба добила је назив „Бабел–Бибел Штрајт“ (Babel–Bibel Streit).

Остављајући по страни ту опширну дискусију да ли је Библија позајмила свој материјал из Вавилон или Вавилон из Библије – као да нису оба предања могла имати исти извор, па се само у Библији очувала у једном чистијем и реалнијем облику а у митологији у једном фантастичнијем облику, – навешћемо само мит о стварању света и о потопу.

„Енума елиш“

У Месопотамији је било више и различитих казивања о постанку света. Обично су старије космогоније Сумераца и Халдејаца представљале свет као дело богова који су створили све. Али у вавилонско и асирско доба појавио се један космогонски мит под називом „Енума елиш“. То су почетне речи тог епа и значе: „Када горе ...“

Када још нису постојали ни небо ни земља постојале су првобитне водене масе. То су Апсу, слатка вода и Тиамат, морска вода, и Муму, глас, интелигенција. Из тога хаоса родили су се богови по паровима: Лахму и Лахаму, Аншар и Кишар, Ану син Аншарев, и Еа син

⁵²² Исти писац и дело, стр. 220-289.

Ануа. Богови су нарушили вечити мир Апсу. Зато Апсу и Муму хтедоше да их униште. Али Еа који је знао мађије, онесвести, хипнотише Апсу, скиде јој круну и уби је, а Муму веза.

Даље се традиција разилази. Према вавилонском казивању, из крила Апсу рађа се Мардук, а према асирском, рађа се Асур. Мардук је син бога Еа и божице Дамкине, а Асур је син бога Лах-му и божице Лахаму.

Тиамат, која је дотле била неактивна, сазна за смрт Апсу и заробљеништво Муму. Жељна освете, она састави војску од једанаест чудовишта као што су човек-скорпија, човек-риба, козорог, а то су све називи звезданих јата Зодијака. Борба ће се водити на небу.

Еа сазна за ову ратну припрему Тиамат па то рече Аншару. Овај понуди богу Еа да се супротстави Тиамати, али Еа одби. Понуди Ану-у, да се он супротстави. Овај исто одби из страха. Тада се Аншар сети Мардука. Сазва богове на општи скуп, дадоше Мардуку небески престо, и кад је добио божанске-царске знаке спрема се за борбу против Тиамат. Ту су лук, стрела, муња, гром, мрежа, четири ветра, пење се на кола олује у четворној запрези. Страх и трепет око њега!

Тиамат излази пред њега. Покушава да га опчини, али он пусти у њена отворена уста јак ветар и стрелом јој прободу надувени стомак. Поцепу јој срце и утробу и попе се на леш. Богови који су помагали Тиамат почеше бежати, али он их ухвати у мрежу, и задржа их заробљене у пећинама. Таблу судбине коју Тиамат беше окачила на своја прса пошавши у бој, Мардук узме и окачи на своја прса. Затим се окоми на тело Тиамат поцепавши га на двоје. Од једне половине начини небески свод на коме створи звезде планете Месец и Сунце. Најзад Мардук (а по старијим изворима Еа) ствара првог човека Лулу, да би људи служили боговима и приносили им жртве.⁵²³

Потоп

Богови сакупљени у Шурупаку решише да пусте потоп на земљу. Бог Еа ту тајну открива Утнапштиму (Адрахазису) сину Убара-Туту. Овај начини лађу, укрца се у њу. Утовари своје сребро и злато, сву своју фамилију и родбину, домаће и дивље животиње, као и веште занатлије. Затворише се врата и управљање лађом би поверено Пузур-Кургалу.

Убрзо затим наступи потоп. Црни облак прекрили небо. Адад, бог олује, рикао је страшно. Бог грома је грмео. Они донесоше таласе који преплавише земљу. Чак су се и богови уплашили, те побегоше и попеше се на небеса код Ану-а, и „скупише се као пси“. Божица Иштар је викала из свег гласа, „као жена кад се порађа“.

Шест дана и шест ноћи дуваше ураган. Потоп је обухватио земљу. Седмог дана престаде ураган. Утнапштимова лађа се заустави на брду Низир. Утнапштим пусти голуницу, али ова не имајући где да се задржи врати се назад. Затим пусти ласту, али и она се врати не имајући где да стане. Најзад пусти гаврана, а овај видећи суву земљу отиде.

Утнапштим излази из лаће и приноси жртву. Богови се свађају ко је крив због потопа. Окривише Енлила, издвојише га од принесене жртве и Еа му чита лекцију: грешнику урачунај грех и злочинцу злочин. Али не врши свеопшту казну. Довољно је локална казна. Лав, курјак, помор, зар то није доста? Зашто си дакле пустио потоп?!

Еа, набеђен да је издао људима божанску тајну одлуку о потопу, правда се да он то није људима јасно рекао, него је само дао Адрахазису (Утнапштиму) један сан, а овај је био довољно интелегентан па је умео тај сан да протумачи.⁵²⁴

Осим ова два мита постоје још и многи други,⁵²⁵ а изнесена су ова два само ради њихова поређења са библијским казивањем о стварању света и потопу. Да ли је вавилонска митологија позајмила материјал писцу Постања, или је позајмица текла обратно, то би се

⁵²³ Исти писац и дело, стр. 303-308.

⁵²⁴ Исти писац и дело, стр. 310-312.

⁵²⁵ Исти писац и дело, стр. 299-324.

питање могло решити само под условом да се тачно датира време постанка једног и другог списка. Но то и није од неке одлучне важности за оригиналност самих списка. Могу оба казивања бити независна једно од другог, тим пре што међу њима има и велике разлике, иако говоре о истом предмету. Њихова сличност може долазити не само услед узајамног копирања и позајмице, него услед тога што потичу из истог извора: прастаре традиције. Али једно је већ на први поглед јасно: Библијски приказ има у себи далеко више реалности и логике, а вавилонски далеко више маште.

3) РЕЛИГИЈА СТАРИХ ГРКА

Опште напомене

Историја не располаже богатим подацима о томе кад су и одакле су Грци дошли у пределе у којима данас живе. Исто тако ни о најстаријој религији Грка нема богатих података. Као систематизатори и скупљачи грчких религиозних веровања могу се узети Хомер и Хезиод. Тек у њиховим списима ми видимо разрађену грчку религију и митологију. Додуше, њихови списи припадају поезији. Али у оно доба није ни постојала теологија као наука у данашњем смислу речи, па та дела замењују теологију у неку руку.

У општим потезима речено, грчка религија је изразито политеистичка и у највећој мери антропоморфна. Грци су све своје богове замишљали у људском облику са свима људским врлинама и манама, само што нису старили и што су били у свему моћнији од људи, иако нису били свемоћни. Они су по веровању Грка живели скоро истим животом као и сами Грци. Женили се, свађали се, тукли се, борили се, варали се међу собом, блудничили на све могуће начине, своје љубимце штитили а друге прогонили, и уопште у свему се понашали као људи, само са знатно већом снагом, мудрошћу и лепотом. Они могу да приме на себе различите облике, да постану невидљиви, да се брзо крећу по ваздуху. За разлику од људи они се хране амброзијом и пију нектар и у њиховим жилама не тече човечја крв, него нека посебна течност.⁵²⁶

Осим богова стари Грци су веровали и у постојање мноштва других бића, по рангу нижих од богова а виших од људи, као што су нимфе, музе, сатири, духови, демони итд.

Најважнија божанства старих Грка

Свет није творевина богова него су се и свет и богови развили из некадашњег хаоса. По веровању Грка ти стари богови који су се развили из хаоса, наине бог Хронос и титани били су знатно грубљи од познијих богова. Њих је бог Зевс савладао и послао у Тартар, у најтамнију област света. А управа над светом припала је трима синовима Хроноса: Зевсу, Посејдону и Хадесу.⁵²⁷

Зевс је врховни бог. Он управља небом а станује на врх Олимпа у Тесалији. Он влада и над боговима. Он је врло моћан, али не и свемоћан. Ни он, као ни остали богови, није кадар да се одупре судбини. Његова жена је Хера. Његов син Аполон је бог светлости и јелинске културе. Афродита је богиња љубави и младалачке лепоте, Атина божица разума, Дионис, бог вина и веселја, Арес бог рата, Хермес поуздани гласник небеских становника, Хефест хроми и лукави ковач и занатлија који је боговима правио најразноврсније ствари од метала.⁵²⁸ Легенда каже да су га богови приликом једне свађе бацили са Олимпа⁵²⁹. Млађи брат Зевсов

⁵²⁶ А. Манзис, История религий, Очеркъ первобитнихъ вѣрований и характеръ великихъ религиозныхъ системъ. Перевадъ съ англискаго М. Ченинской С. Петербургъ 1905. стр. 211-212.

⁵²⁷ Исти писац и дело, стр. 212.

⁵²⁸ Исти писац и дело, стр. 212-213.

⁵²⁹ П. Д. Шантепи-де-ла-Сосей, История религий Томъ второй, Переводъ съ третяго вновъ переработаннаго нѣмецкаго издания Е. Л. Бройдо, стр. 214-215.

Посејдон био је бог мора. Одликовао се грубом и набуситом нарави. Наоружан својим трозупцем он влада над морском пучином коју бурно покреће⁵³⁰. Трећи син бога Хроноса, Хадес, је бог подземног света, бог мртвих. Његови храмови су били врло ретки. Паузаније прича, да колико је њему познато, Хадесови олтари постоје само у Елиди⁵³¹. Старија сестра Зевсова је божица Деметра. Она је богиња земаљске плодности. Њену кћер Персефону одвукао је Хадес у подземни свет да му буде жена⁵³².

Богови су у своје друштво узимали каткад и понеке људе који су даром богова постајали бесмртни. Тако је Ганимед, младић необичне лепоте био миљеник богова и у небеском свету их је послуживао приликом гозби⁵³³. А користио им је и за љубавна уживања.⁵³⁴

Есхатологија старих Јелина је јединствена. Прави живот је у овом свету, на земљи. А после смрти духови људи одлазе или у Хадесово царство где трпе муке као Тантал и Иксион, или иду у Јелисејска поља.⁵³⁵

Култ

Култ старих Јелина састојао се из приношења жртава, молитава, песама и религиозних игара. Није био неопходно везан за храм. Све се то могло изводити и у слободној природи, бар у ранија доба историје; али су Грци имали и велелепне храмове при чијој изградњи је грчки уметнички и естетски геније достигао завидну висину. Храмови су обично били у центру града и у њима је било много дарова које су верници прилагали. Жртве је могао приносити свако, обично отац за породицу, или владар, али је постојао и сталез жреца који су приносили жртве и гатали, читајући судбину.

Приликом приношења жртви божанство добије свој део, а остатак је употребљавао народ који учествује на религиозним гозбама жртвоприношења. Религиозне игре су биле део обреда. Оне су праћене музиком. Поезија је такође била заступљена, па су рецитоване разне песме. Певачи су се том приликом такмичили за награде, атлети се боре за венце. Пошто код старих Јелина није било аскезе, а божанства су представљана у виду прекрасне људске личности, то су ради уживања у лепоти људског тела, учесници у такмичењима приликом свечаности били наги.⁵³⁶

Оракули и мантика

Покрај религиозних обреда вршених при храмовима у вези са разним празницима, у сферу веровања старих Грка спада још и прорицање судбине. При свим важнијим одлукама државне политике, законодавства, мира или рата, Грци су се старали да сазнају расположење богова и одређење судбине о намераваном подухвату. И не само кад су у питању одлуке и дела од општег значаја и важности, него исто тако и кад су у питању одлуке које се тичу приватних лица. Та сазнања будућности саопштавали су им оракули. Гатали су по разним знацима: по лету птица, по утроби жртвоване животиње, по сновима, по природним појавама итд. Али постојала су и специјална пророчишта од којих су најпознатији оракули Зевсов у Додони и нарочито Аполонов оракул у Делфима. Ту је у храму или покрај храма седела пророчица Питија на треножном стоцу. Помоћу паре и разних мириса она је падала у екстазу и у таквом стању изговарала је гласове које су свештеници тумачили и комбиновали као вољу

⁵³⁰ Исти писац и дело, стр. 216.

⁵³¹ Исти писац, дело и страна.

⁵³² Исти писац и дело, стр. 215.

⁵³³ А. Мензис, наведено дело, стр. 213.

⁵³⁴ Др. Александар Доброклонски, Историја Хришћанске цркве (скрипта) Београд, стр. 19. и 33. књ. I, 1933. Бгд.

⁵³⁵ А. Мензис, наведено дело, стр. 216.

⁵³⁶ Исти писац, исто дело, стр. 213-220.

богова или предзнаке судбине. Та су пророштва најчешће била неодређена и нејасна, или вешто изговорена двосмислено, тако да се у сваком случају морало испунити, то јест, што год се деси, изгледало је као предсказано.⁵³⁷

Орфизам и мистерија

У 6. веку пре Христа, и касније, настаје измена у духовном и религиозном схватању Грка. Рађа се философија и рационализам који нису могли бити задовољни дотадашњом религијом која није имала скоро никакве догматике и дубље проблематике. Философија која се рађа, имала је углавном негативан однос према званичној религији, али је уједно и припремала терен за монотеистичко схватање света. Све више је истицана лична важност Зевса као оца богова – као правог бога, док су остали свођени на степен божјих посланика.⁵³⁸ А то је већ било нешто друго него религија која је била у време Хомера и Хезиода. Осим тога философија је умела често да буде и чисто атеистичка.

Као последица тог рационализма јављају се мистерије. То јест, покушаји да се духови ипак не отуђе потпуно од религије него да се придобију за њу новом садржином коју су пружале орфичке мистерије. Грчка је била преплављена разним мистичким култовима који су дошли из Мале Азије а неки су били и домаћег порекла. Ти су култови изазивали код оних који су у њима учествовали осећање задовољства далеко више него хладна обредна страна церемонија у храму.⁵³⁹ У Елеузини у Атици био је храм божице Деметре и ту су извођене елеусинске мистерије у њену част и у част њене кћерке Персефоне. Митски трачки песник Орфеј који је умео својим песмама да очара и људе и животиње, спустио се за својом женом у ад и тамо је видео тајне подземног света. Школа названа његовим именом занимала се дубоким проблемима о природи богова и о судбини која чека човекову душу после смрти.⁵⁴⁰ Тако је до најситнијих детаља разрађена теогонија и праисторија људи. Тих орфичких космогонија и теогонија било је много. Једна од њих је оваква:

У почетку је постојало само Време. Оно је произвело Етер и Хаос. Доцније су била произведена и друга бића, међу њима и Ерос. Време је начинило сребрно јаје које је Етер напунио својим семеном, ставио на груди Хаоса из чије се тоpline јаје развило и из њега се излегло светло мушко-женско биће Фанес. Он је у себи носио зачетак целог света. Свет од њега проиходи и он га је устројио. То је био први свет, или златни свет, златни век. Даље Фанес производи своју ћерку Никс (ноћ). То је већ друга влада светом. Од ње су произишли Уран и Геа (небо и земља) који помажу матери у владавини светом. То је трећа влада. Небо и Земља производе мноштво титана од којих најмлађи Хронос, љубимац своје бабе Никс (ноћи) на неки начин успе да збаци власт свога оца те тако настаје четврта влада Хроноса и Титана. Појављују се многи богови. Хронос и његова жена Реја имали су много деце. Век бога Хроноса је сребрни век људске историје. Даље се говори како је Зевс савладао свога оца Хроноса и како је по савету Никс произвео нови свет реда и закона. Зевс је сада владао светом. То је управо пета божанска династија. Имао је много деце. Највише је волео Диониса. Кад му је било 6 година, Зевс га је посадио на божански трон, дао му скиптар и наредио боговима да му се покоравају. Но титани предвођени Хроносом побунише се против Зевса и нарочито против Диониса. Докопаше младог бога Диониса и растргоше га. Зевс ражљућен победи поново титане и Хроноса и баци их у тартар, а Аполону нареди да састави делове тела Дионисова. Дионис поново добија власт над светом. То је шеста божанска влада под којом живи и садашње човечанство.

⁵³⁷ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 238-239.

⁵³⁸ А. Мензис, наведено дело, стр. 221-222.

⁵³⁹ Исти писац, исто дело, стр. 223-224.

⁵⁴⁰ Исти писац, исто дело, стр. 224-225.

Али ово време је време великог греха. Јер људи су постали из капљи крви прогнаних титана, или из њиховог пепела. У сваком случају потичу од грешних предака па су и сами грешни. Но Зевс је установио и средство да се људи спасу тога зла, греха, који их мучи. Наиме, Зевс је дао власт новоме цару Дионису да ослобађа људе од тога терета. Зато је човек дужан приносити томе новоме цару света хекатомбе (жртве) и учествовати у оргијама које се врше у његову част, па ће после смрти у загробном животу учествовати у вечном блаженству. Међутим није довољно само „освећење“ у тим оргијама. Покојник још мора и да се очисти на тај начин што ће његова душа лутати из тела у тело док Дионис не нађе да је довољно очистила себе и да је достојна да се прикључи великоме блаженству.⁵⁴¹

Ово учење је имало утицаја и на философију а нарочито на гностике чији је систем стварања света био врло сличан овоме изложеном.

4) РЕЛИГИЈА СТАРИХ РИМЉАНА

Опште напомене

Религија старих Римљана имала је разне етапе у своме развоју од најстаријих времена до своје коначне пропасти. У томе дугом периоду она је претрпела разне утицаје од стране других религија а нарочито грчке. У периоду после Ханибалових ратова тај утицај је био толико силан, да су се грчка и римска религија скоро стопиле у једну са истим или бар паралелним божанствима.⁵⁴² Ипак, она првобитна, стара римска религија разликовала се од грчке религије као што се и римски менталитет разликовао од грчког.

Битна разлика између обеју религија, тако рећи догматска и философска разлика је у схватању божанства. Грци су своја божанства схватили трансцендентно, то јест као одвојене личности, бића различита од света али која управљају појединим областима природе и природних збивања. Римљани су међутим, бар у почетку док им се религија није помешала са грчком, божанства замишљали иманентно, не као посебна бића одвојена од природних појава и процеса, него као обожење самог тог процеса или појаве. На тај начин римска религија је имала донекле пантеистички карактер.⁵⁴³

Нажалост извори за ту стару религију су прилично оскудни. Ипак има извора. То су разни стари архиви који нам саопштавају правне и обредне прописе старе религије, као што су „јус сакрум“ и „Легес темплорум“ (Ius sacrum, Leges templorum), затим стари римски календари па такозвана „индигитамент“ у којима се набраја списак богова и богослужбене формуле којима им се ваља обраћати. Осим тога, историјског материјала о старој римској религији може се наћи код појединих римских писаца, као код Вергилија, Цицерона, Хорација, Овидија, Варона па чак и у делима хришћанског писца блаженог Августина. Но најважније дело за информацију о старој римској религији је свакако Corpus inscriptionum latinorum од Теодора Момзена који садржи све латинске натписе нађене у целом свету. Овом научном раду ученог берлинског професора одаје се заслужено признање.⁵⁴⁴

Богови у римској религији

Тешко је наћи религију која је имала више богова од римске религије. Додуше, по тврдњи бл. Августина та многобројна божанства су само разне појаве једног те истог божанства, па би се онда читав тај безбројни скуп могао ипак схватити монотеистички, бар у

⁵⁴¹ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 263-264.

⁵⁴² А. Мензис, История религий, Переводъ съ англійскаго. М. Ченинской, С. Петербургъ, 1905. стр. 239-242.

⁵⁴³ Исти писац, исто дело, стр. 237-239.

Иван Никољин, Православна апологетика, превео свешт. прот. Ж. М. Маринковић, проф., Београд, 1934., стр. 77.

⁵⁴⁴ Шантепи-де-ла-Сосей, История религий, Томъ второй, Переводъ съ третьяго вновь переработаннаго нѣмецкаго издания Е. Л. Броидо, стр. 214-215.

основи. Али и тај монотеизам има у себи много пантеистичких црта.⁵⁴⁵ Обожавају се поједине природне појаве и процеси и то тако детаљно издељени, да број богова иде скоро у бескрај. На пример, Силван је бог шуме, Лимфа божица потока. И свака шума има свог Силвана и сваки поток своју Лимфу. Сеја је божица семена док не проклија. Сегетија је божица проклијалог семена. Тутилина божица семена сабраног у житницу.⁵⁴⁶ Од рођења до смрти човека прате и чувају разна божанства. Едула учи дете јести, Потина пити. Куба чува његову постељу. Осипаго ојачава дечје кости, а Карна мишиће. Статина га је учила да стоји. Адеона да иде к мајци а Абеона да иде од мајке. Фабулин, Фарин и Локуциј учили су дете да говори. Итердука га је водила у школу, а Домидука га је водила кући из школе. Волета и Стимула су му ојачавале вољу. Менс Кациј и Сенција су му давали моћ схватања. И тако у бескрај.⁵⁴⁷

Чак и поједини предмети и ствари имали су своје богове. Форкул је био бог кућних врата. Лиментин бог прага. Кардеа божица шарки на вратима.⁵⁴⁸ Постојао је чак и бог ђубрета, Стеркул.⁵⁴⁹

Пошто су се стари Римљани бавили углавном земљорадњом, сточарством и трговином, то су и та занимања имала своја божанства. Бубон се старао о биковима, Палес о овцама, Флора и Силван су богови које су поштовали пастири. Баштовани су поштовали Путу и Помону, трговци Меркурија. Далеко од тога да је тај списак богова комплетиран. То је само примера ради наведен мали број.⁵⁵⁰

Осим тога Римљани су поштовали ларе, пенате и мане. Лари су богови који штите кућу, породицу. Пенати су богови кућног богатства, а мани су добри духови предака. Уз то поштовали су још и геније. Геније је по веровању Римљана божански двојник сваког човека, а свака жена је имала своју Јунону.

Стари Римљани су још веровали да постоје зли дуси, ларве и лемури који ноћу 9., 11. и 13. маја лутају као привиђења па су их домаћини терали из домова бацајући на њих црни пасуљ.⁵⁵¹

Велики богови. Покрај напред поменутих безбројних богова веровали су Римљани и у богове који су имали већи, општији значај у природи него што су поједина божанства напред поменута.

Врховни бог римске религије био је Јупитер. Он је бог неба, грома, муње. Он је заштитник права. Њега су називали оцем. Сличан је грчком Зевсу. Његова жена је Јунона, као што је Зевсова Хера. Она је била заштитница живота и државе. Као што су Јупитеру биле посвећене Иде сваког месеца, тако су њој биле посвећене Календе сваког месеца.

Сатурн је био бог усева, а првобитно је био сличан са грчким богом Хроносом. Марс је бог рата, као код Грка Арес. Осим тога он је био и бог пролећа и оплођења. Њему је због тога био посвећен месец март. Један од најстаријих римских богова је бог Јанус који је представљен са два лица. Његов култ је увео још Ромул. Мисли се да је он био бог врата која такође имају два лица. Осим тога он је изумео прављење бродова, монета и земљорадњу.⁵⁵² Веста је била божица огња, како домаћег огњишта тако и општег државног. Она је била центар и домаћег и државног култа. Весталке су морале стално одржавати огањ. Минерва је треће капитолско божанство. Она је била божица заната у најширем смислу речи, а касније је постала по угледу на грчку божицу Атину, божица науке, уметности. Дијана је била божица људске плодности и рођења, слично грчкој Артемиди. Венера је богиња пролећа и љубави,

⁵⁴⁵ Иван Никољин, наведено дело, стр. 77.

⁵⁴⁶ А. Мензис, наведено дело, стр. 228.

⁵⁴⁷ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, 305.

⁵⁴⁸ Исти писац, исто дело, иста страна.

⁵⁴⁹ Иван Никољин, наведено дело, стр. 78.

⁵⁵⁰ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 305.

⁵⁵¹ Исти писац, исто дело, стр. 307.

⁵⁵² Исти писац и дело, стр. 308-309.

као грчка Афродита. И многа друга божанства нашла су своју паралелу у грчкој религији. Грчка Деметра је римска Церера, Дионис-Либер, Посејдон-Нептун.⁵⁵³

Култ

Правнички дух Римљана огледао се не само у њиховој способности владања светом, него чак и религијски живот и култ бијаху прожети тим јуридикким духом. Обред приношења жртава, или који било други верски чин, морао се изводити строго и тачно по прописаним правилима и формулама. Ако се приметити да је учињена ма и најмања погрешка или пропуст, обред није имао никакву вредност и морало се чинити све испочетка.

За одржавање јавног култа старали су се свештеници којих је било више врста и који су уживали велики углед и имали велики политички утицај на државне послове, јер стари Римљани су сматрали да благостање и темељ државе у великој мери зависи од религије.

Врховно религијско управно тело било је колегијум понтифекса који је имао 15 чланова а глава је био понтифекс максимус. К њима су још били придодати жрец заменик цара, три старија фламина и три млађа понтифекса. Понтифекс максимус је имао сакрална права цара. Други чланови су му били саветници. Коначно право решавања имао је само он. Зато су га звали: „Судија и осветник за преступе појединих лица“. Дужности и права понтифекса су били различити. Старали су се да се правилно и уредно чувају права отачаствених богова и да се испуњава њихов култ. Понекад су приносили и жртве. А имали су права и дужности да се мешају и у питања државних послова.

Пиаци су поправљали учињене омашке у обредима. Ако је неки култ или жртвоприношење извршено неправилно, жртва се морала поново принети и пиаци су се старали за њену тачност и правилност.

Фламини су сачињавали понтификални колегијум и било их је 15 од којих три велика и 12 малих. Велики су служили сваки по једном богу.

Под влашћу понтифекса и његове колегије биле су девојке весталке. Оне су узимане у ред весталки од 6-10 године. Затим је тридесет година била весталка а после тога, ако је хтела, могла се удати. За све време док је весталка, морала је чувати девственост. У обратном случају била би жива закопана. Иначе оне су уживале велики углед.

Аугури су такође имали велики значај и њихов утицај на државне послове такође је био велик. И они су имали своју колегију од 3, а касније од 16 чланова. Њихова је главна дужност била да тумаче знамења. Како су знамења долазила од Јупитера, то су своје молитве упућивали углавном њему. Предзнаке или знамења су тумачили по лету птица, или по њиховом певању, затим у небеска знамења су рачунали муњу или понеки шум који се у извесном моменту случајно чује.⁵⁵⁴

Календар и празници

Понтифекси су морали тачно означити сваки дан у години и навести његов сакрални карактер како би свако знао које дужности има према боговима. Римска година је износила 355 дана а дужина појединих месеци је узимана често сасвим произвољно. Тек је Јулије Цезар извршио реформу календара одредивши уз помоћ египатских астронома да година има 365 дана и 6 сати, па је зато свака четврта година преступна. Година се дели на 12 месеци са неједнаким бројем дана, као и данас. Тај календар су до данас задржале као „свој“ још само словенске православне цркве.

Све иде, календе и ноне биле су празнични дани. А било је покрај тога и посебних празника посвећених појединим боговима. Тако су Јупитеру биле посвећене све иде и

⁵⁵³ Исти писац и дело, стр. 309-313.

⁵⁵⁴ Исти писац и дело, стр. 319-325.

празник вина и то 23 априла „Виналиа приора“, 19. августа „Виналиа рустика“ и 11. октобра „Медитуналија“. У марту је био један празник богу Марсу. У априлу су приносили жртве Церери 19. а богињи стада Палеси 21. Празник сабирања жетве у част бога Конса падао је 25. августа. Празник нових усева, сатурналија, падао је 17. децембра. У фебруару је празнован празник луперкалија, пастирски празник 17. фебруара, и терминалија, земљораднички празник 23. фебруара. Осим тога треба поменути да су Римљани делили дане на „фас“ и „нефас“, то јест кад је дозвољено нешто чинити и кад не ваља нешто чинити. То су отприлике као „срећни“ и „несрећни“ дани.⁵⁵⁵

Треба напоменути о Римљанима да су у религиозном погледу били врло толерантни. Своју религију су чували, а туђе нису прогањали, уколико су се те друге религије покоравале римским законима и царским наредбама. Због те њихове трпељивости осетио се јак утицај страних, нарочито источних религија и култова у Римском царству, па чак и у самом Риму. Нарочито је био јак утицај грчке религије, као што је већ поменуто. Услед тога унутрашњег кварења старе римске религије и патријархалног морала, услед разних философских критика религије које су обарале углед религије, па и услед кварења саме религије, морал је био опао толико, да је римско друштво било зрело за један религиозно-морални препород. Тај препород остварило је хришћанство које је постепено прожело целу Римску империју и потпуно потиснуло и уништило како римску, тако и остале многобожачке религије у Римском царству.

5) РЕЛИГИЈА СТАРИХ ГЕРМАНА

Опште напомене

О религији старих Германа имамо прилично оскудне изворе. Оно што Тацит и Цезар о њима пишу, није довољно да се реконструише цела слика о религиозним веровањима у животу старих Германа. А ни извори хришћанских писаца о германској религији не дају много материјала. Осим тога Германи су били подељени на племена која су се међусобно разликовала и каткад ратовала, а били су растурени по целој северозападној Европи, дакле на великом пространству, па због тога ни религија свих тих племена није била баш свуда истоветна. Постојала је разлика у митовима између јужних и северних Германа. Најзад и сама германска религија током дугог периода од њиховог досељења у Европу па до потпуног христијанизирања имала је разне етапе и претрпела бар у доба сусрета са хришћанским мисионарима и извесне утицаје од стране хришћанства.⁵⁵⁶

Богови

Германи су као многобошци веровали у многе богове од којих су неколико богова били главни, велики, а остала божанства у рангу духова, цинова, елфи, били су мањег значаја. Богови су замишљани углавном у људском облику са људским манама и слабостима. Нису били ни свемоћни ни свезнајући. Да би се извукли из појединих неприлика у које су западали, прибегавали су лукавству у мађији.⁵⁵⁷

Водан или Один је главни бог старих Германа. Није јасно зашто га Тацит упоређује са римским богом Меркуријем, кад би он по своме врховном положају међу боговима више одговарао Јупитеру, а по својој улози у ратовима више Марсу. Он је бог силан у рату и помоћник ратницима. Осим тога он је и бог поезије и знања. Он зна мађијске формуле. А уме

⁵⁵⁵ Исти писац и дело, стр. 325-331.

⁵⁵⁶ Шантепи-де-ла-Сосей, История религий, Томъ второй, Переводъ съ третьяго вновъ переработаннаго нѣмецкаго издания Е. Л. Броидо, стр. 214-215.; А. Мензис, наведено дело, стр. 188-190. E. Tonnelat, Mythologie générale, Publiée sous la direction de Félix Guirand, Paris, 1935., p. 219-220.

⁵⁵⁷ E. Tonnelat, o.c., p. 225-227.

и да излечи разна уганућа и ишчашења. Он живи у своме дворцу Валхали који је ограђен копљима и покривен сјајним блештећим штитовима. Ту крај њега су ратници који су се истакли храброшћу на бојним пољима. Њих служе пивом и медовином као и разним јелима валкире, девојке плавих очију, које такође помажу ратницима у борбама. Один уме да се претвара у разне облике, у орла, змију, или у друго биће према потреби. Два гаврана стоје крај његових ушију и свако јутро га обавештавају о догађајима које су видели летећи по свету.⁵⁵⁸ Његова жена је Фрига. Одлично познаје тајне науке тако да се с њом и богови саветују.⁵⁵⁹ Иако има тако мудру и угледну жену, Один ипак покатакд нађе себи разоноде и са другим богињама и женама.⁵⁶⁰

Из познијих времена, можда под утицајем хришћанства, постоји мит о Одиновој добровољној жртви и васкрсењу. Один се ранио и обесио се о гране чаробног дрвета јасена игразил. Пошто је висио тако девет дана и девет ноћи очекујући узалуд да му неко нешто донесе да поједе и попије, он већ на крај својих снага опази руне (магичне знаке) и напрежући последњу снагу дохвати их па помоћу њиховог магичног утицаја ослободи се муке.⁵⁶¹

Донар или Тор је бог грома. По његовом имену се зове четвртак у немачком језику („Донерстаг“). Тор иде на колима у која су упрегнуте две козе. Њему припадају три ствари са чудесним својствима: чекић коме не могу да се супротставе ни велике планине када га баци, појас снаге који Тора чини дупло јачим, и трећа ствар је пар рукавица које навлачи кад узима свој оклоп. Јер, Донар није само бог муње, он је уједно и одличан ратник. Неки су га сматрали једнаким Одину или Водану, а неки су ипак првенство додељивали Водану. Покрај грома и рата Тор има везе и са земљорадњом па чак и са закључивањем брака. Све то спада у његов делокруг. Исландски обичај да се при свадбама употребљава и чекић, доводи се у везу са Тором и његовим чекићем.⁵⁶²

Тив или Циу је син Одинов. Римљани су га упоређивали са својим Марсом. О њему Еде (митолошки списи старих Германа) ретко говоре. Више се говори о богу *Локи* који је по својој лукавости чинио боговима злобу и пакост па су га збацили с неба. Тако је бог огња Локи доживео трагичну судбину, сличну Сатани. *Балдур* је други син Одинов који је бољи од Локија и који је као и Аполон бог светлости. Он је уједно и заштитник правде.

О германским божицама има мало података. Највише се у Едама говори о *Фриги* жени Одиновој и *Фреји* жени Одуровој која је уосталом била божица љубави. Њој је посвећен петак („Фрајтаг“).⁵⁶³

Постанак света и богова

У почетку времена није било ни песка ни леда ни земље ни неба. Кроз цео простор простирао се само празан бездан. Но много пре него што се море створило, појавио се један свет од облака и мрака, на северном делу бездана, звани Нифлхајм. У средини Нифлхајма беше чесма Хвергелмир, из које истицаху дванаест ледених река. На југу, пак, налазила се земља ватре звана Муспелсхајм. Између њих је био мореуз Хинунга. Његова северна обала је била смрзнута а на јужној је била врела вода. Из додира тих двеју вода родио се један див у виду човека, звани *Имир*. Он је отац дивова. Десило се једном кад је спавао да се сав ознојио и том приликом му се под левим пазухом родише човек и жена, дивови као и он. У исто време из леда који се топио појавила се крава Аудумла која је хранила млеком дивове јер је из њеног вимена истицало четири потока млека. Та крава лижући лед и со, чиме се хранила,

⁵⁵⁸ Исто дело и исти писац, стр. 225-228.

⁵⁵⁹ А. Мензис, наведено дело, стр. 200.

⁵⁶⁰ Е. Tonnelat, о.с., р. 227.

⁵⁶¹ Исто писац и дело, стр. 228.

⁵⁶² А. Мензис, наведено дело, стр. 199.

⁵⁶³ Исто писац и дело, стр. 200.

донела је на свет неко биће по имену Бури. Он се ожени Бестлом, ћерком једног дива, и из тог брака родише се три бога: Один, Вили и Ве. Они започеше борбу против Имира и џинова, до њиховог уништења.

Они убише најпре старог Имира. Из њега је истекло толико крви, да се сав мореуз напунио и да су се у тој крви подавили сви џинови осим Белргелмира који је успео да се помоћу неке барке спасе са својом женом те да тако продуже појаву нове расе џинова.

Из крви извадише мртво тело Имира па од њега начинише земљу која се зове Мидгард и налази се на средини између Нифлхајма и Муспелсхајма. Од његовог мяса постаде копно, од крви море, од костију планине, од косе дрвеће, и од лобање коју су подигли на четири стуба постао је небески свод. Свод су украсили искрама огња које избијају из Муспелсхајма, па су тако постала небеска тела Сунце, Месец и безбројне звезде.

Остали богови о којима митологија не зна одакле су произишли, потчинили су се Одину и латили се посла да изграде своје небеске станове. Небеско боравиште богова зове се Асгард а сами богови су Асови. Између неба и земље богови су поставили дугу као мост.

Уредивши небески свет, богови одлучише да и земљу населе становницима. Из мртвог Имировог тела се излегоше ларве које су богови претворили у патуљке. Па пошто је од Имировог мяса постало копно, то патуљци живе у подземљу. А једном приликом су три бога: Один, Хенир и Лодур путовали кроз поље па видевши два дрвета, решише да од њих начине прве људе. Один им даде дисање, Хенир разум а Лодур крв. Тако оживе први човек по имену Аск, и његова жена Ембла.⁵⁶⁴

Душе живе после смрти или у подземљу, или лутају у далеке крајеве. На свршетку ће нестати и богова и оваквог света и настаће нови свет и нови богови.

Култ

Религија у животу старих Германа није имала онако велик утицај и значај као на пример код Римљана.⁵⁶⁵ Па ипак Германи су имали своје жреце и култ. Места култа обично су била у шумама. Велика дрвета, нарочито јасен, и извори такође су били у вези са култом. Жреци су приносили на жртву животиње, а кад им се учини да потреба захтева, онда је било и људских жртава. То су биле јавне, заједничке жртве и религиозни скупови. За породицу је жртве приносио отац породице. На местима у шумама где су приносили жртве било је много обешених костију животињских и људских као и ратничких оружја. Приликом рата војници су носили пред собом и те кости као свештене знаке.

Покрај приношења жртава жрецима је била дужност и да гатају када се радило о неким општим стварима. Осим тога они су се морали старати и о свештеним белим коњима, по чијем рзању су сазнавали вољу богова. Било је такође и понеких жена које су уживале репутацију свештених лица. Германи су у својим женама гледали чак извесну светост и духовност.⁵⁶⁶

6) РЕЛИГИЈА СТАРИХ СЛОВЕНА

Опште напомене

О религији старих Словена такође немамо много писмених података. Па ипак се може донекле реконструисати религиозно схватање и вера старих Словена. Општа карактеристика словенског веровања је да је то религија у којој се обожавају персонифициране природне појаве. А изгледа да је постојао и религиозни дуализам. Јер, постојало је веровање код

⁵⁶⁴ Исти писац и дело, стр. 197.

⁵⁶⁵ Шантепи-де-ла-Сосей, наведено дело, стр. 392.

⁵⁶⁶ А. Мензис, наведено дело, стр. 191-192., 195.

Словена у белог бога и црног бога.⁵⁶⁷ Није искључена могућност да изрека: „Нема тај ни белог бога“, има своје порекло баш у том старом словенском веровању. Јасно је само по себи да је бели бог добро биће а црни бог зло биће. Оба су персонификације добра и зла.

Богови

Стари Словени нису имали развијену митологију и теогонију као што је то било код других народа. Ипак знамо за имена многих словенских богова. Небо је код старих Словена, као и код многих других народа било предмет религиозног поштовања. Оно је било персонифицирано у личности бога *Сварога*. *Сварог* је бог неба, можда је још тачније рећи: бог Небо. Он има два сина: Дајбога (бог Сунца) и Сварожића (Сварогов син), бог огња.⁵⁶⁸ У српским народним песмама се очувало схватање о Сварожићу као Свароговом сину, па је то песник применио на Божић који је у песми такође персонифициран, или је можда песник начинио паралелу између младенца Христа, Божјег Сина и малог Сварога, Сварожића, Свароговог сина. Зашто би иначе почињао песму: „Божић, Божић, Сварожић“? Такође су уживали поштовање звезда Даница и Месеца.⁵⁶⁹

Врховни словенски бог био је Перун, бог грома и муње. Стрибог је бог ветра. Јаровит и Ригевит су богови рата. Световид бог светлости. Додол бог кише. Осим њих било је у словенском веровању и нижих богова, духова. Такав је бог шуме, који је представљен у фантастичном облику. Лице му је плавичасто, јер му је крв плава, очи избуљене и зелене, коса и брада дуге и зелене. Појас црвен. Ципеле носи обратно, леву ципелу на десној ноzi и десну на левој. Воли да заведе путника кроз шуму па да се овај опчаран креће у кругу док не стигне на место одакле је пошао.⁵⁷⁰ Такође постоји и водени бог, бог поља итд. Имали су стари Словени и божица. Ту су биле: Весна божица пролећа, Лада, божица љубави и лепоте, Морана или Жежибаба божица зиме, Жива божица здравља и живота, Дева божица берићета.

Свака кућа имала је свога бога заштитника, домаћег бога, а претпоставља се да је чак и сваки човек имао свог личног бога. Узречица која и данас постоји код Срба: „Видећеш ти твог бога!“, или: „Даћу ја теби твог бога!“ тумачи се као остатак тог старог веровања.

Најзад постојала је код Словена вера и у духове и разна бића нижег ранга од богова као што су виле, вампири, вукодлаци, авети. Виле су замишљали као вечно младе девојке ванредно лепе, са вишим моћима од људи. Биле су углавном замишљане као добра бића. У песмама су опеване као бродарице (на води), загоркиње (у планинама) и облакиње (под облацима). Вампири и авети су зла бића, која ноћу даве људе и шире помор. Чак је и куга замишљана као зло биће, нечиста сила.⁵⁷¹

Са тим у вези биле су и многе друге празноверице, врачања и гатања, справљања чини и друге празноверице које су се одржале и до данас.

По веровању старих Словена душа покојникова живи и после смрти. На гробовима су чинили даће.

Култ и празници

Празници које су стари Словени имали, одговарали су углавном годишњим добима. Прослављали су их уз весеље и разне обичаје који су симболички одговарали тим

⁵⁶⁷ G. Alexinsky, *Mythologie générale*, publiée sous la direction de Félix Guirand, Paris (Larousse), 1935., p. 254.

Carl Clemen, *Les Baltes et les Slaves*, *Histoire générale des religions* sous la direction de M. M. Maxime Gorce et Raoul Mortier, Paris, 1948., p. 467-475.

⁵⁶⁸ G. Alexinsky, o.c., p. 254.

⁵⁶⁹ Исти писац и дело, стр. 256.

⁵⁷⁰ Исти писац и дело, стр. 258-259.

⁵⁷¹ То веровање послужило је хрватском песнику Августу Шеноа као мотив за његову узбудљиво лепу песму „Кугина кућа“.

празницима. Жртве су приносили на одређеним местима. Жртвеник је могао бити домаћи, на коме је жртву приносио отац породице, и општи на коме је приносио жртву старешина племена. Посебног свештеничког сталежа није било. Тек касније, у 11. веку појавио се посебан сталеж жреца код балтичких Словена да би се успешније могли одупирати хришћанским мисионарима.

7) РЕЛИГИЈА ИНДИЈАНАЦА

Опште напомене

Староседеоци Америке, које су Европљани назвали Индијанцима због Колумбовог погрешног веровања да је наишавши на амерички континент приспео у Индију, били су дуги низ векова издвојени од осталог дела човечанства огромним пространством Атланског и Великог океана. Кад, како и одакле су се они доселили у Америку, о томе не постоје никакви строго научно утврђени подаци. У накнаду зато постоје многе претпоставке са већом или мањом вероватноћом.

Најраширенија је претпоставка да су америчка племена прешла на нови континент из Азије преко Беринговог мореуза или преко Алеутских острва.⁵⁷² Постоји и претпоставка да су бар нека племена са високом цивилизацијом била под утицајем старих Јевреја, Феничана и Хикса,⁵⁷³ који су било преко Атланског океана, или можда преко претпостављеног потопљеног копна Атлантиде, стигли на амерички континент.

Врло је вероватно да становници, староседеоци Америке, нису дошли сви у исти мах и сви из истог краја. Досељавања су вероватно била у више махова, у разна времена и из разних прапостојбина. Но све су то само претпоставке.

А кад се то десило? Нико то не зна са свом сигурношћу потврдити. Узима се да су се они тамо населили у току леденог доба. Најстарији трагови присутности човека на америчком континенту износе око 12.000 година.⁵⁷⁴

У току дугог низа векова та различита племена су лутала неизмерним пространствима обеју Америка, од Аљаске па ове до Патагоније и Огњене Земље, мешајући се међусобно, или уништавајући једни друге ратом. Од многобројних племена о којима подробно говори етнологија, овде ће бити узети у обзир само Азтеци, Маје и Инке као носиоци највиших културних достигнућа тамошњег и тадашњег света, о коме староседеоци Европе, Азије и Африке нису ништа знали пре Колумбових путовања, јер су некадашња норманска путовања до Гренланда и америчког континента већ давно била заборављена.

Ако су међу америчким Индијанцима постојала разна племена, и ако су она дошла из разних крајева старог света па се ту међусобно мешала, није никакво чудо што су и религиозна схватања тих људи била мешавина разних елемената. Има ту и тотемизма, и мађије и чаробњаштва, и обожавања Сунца и разних других божанстава са разним особинама. Но, оно што је заједничко скоро евим тим племенима, а што смо нагласили већ у почетку ове књиге, јесте веровање у Великог духа (Маниту) који је код различитих племена различито називан, а чији називи означавају његове божанске особине, као на пример: *Тлок Нахуак* = Онај који све поседује, или Створитељ свих ствари; *Ипалнеомани* = Онај којим све живи, тј. који све оживљава; *Ипалнемохуалони* = Онај кроз кога ми постојимо и живимо. Но најчешћи назив је *Ометекутли*, што значи Бог створитељ који живи на највишем небу. Ови називи били су одомаћени код племена Нахоа, једног од најстаријих племена на територији Мексика које је управо и створило религозну културу те земље, а коју су наследила друга

⁵⁷² Jonatan Norton Leonard, Давна Америка, превео Вилин Црлењак, изд. „Младост“, Загреб, 1970. стр. 12.

⁵⁷³ Joseph Huby, *Christus, Manuel d'histoire des religions, cinquième édition revue*, Paris, MCMXXVII p. 132.

P. D. Chantepie de la Saussaye, *Manuel d'histoire des religions, traduit de l'allemand*, Paris 1921. p. 21.

⁵⁷⁴ Jonatan Norton Leonard, о.с. 12-13.

племена која су се ту после њих населила као на пример Толтеци у 6. веку, Чичимеци у 12. веку и још многа друга све до најчувенијих Азтека који долазе за време краља Неоплацина 1232–1263. хришћанске ере.

Не треба мислити да је тај стари монотеизам остао чист. Он је са напретком културе уступио место врло разгранатом политеизму који се изродио код Азтека у најкрвавију познату религију.

Посматрајући свет и видевши да се у њему све производи кроз спајање двају супротних родитељских принципа Нахоа су поверовали да је сасвим логично претпоставити тако нешто и у првобитном божанству кога су назвали Ометекутли кога су замишљали да је и „један“ и „два“ у исто време. Један као прво божанство, а два као створитељ. Овде се опет сусрећемо са једним дуализмом, само различитим од оног дуализма у Заратустриној религији. Нису ово два бога од којих би један био добар а други зао, него су то мушки и женски принцип.

Ометекутли, као принцип и почетак свега, приказан је са лицем у природној боји, а са рукама жуте боје чиме се означава баш двојност сексуалног принципа. Жута боја означава женски принцип. Међутим касније се покрај Ометекутли појављује *Тонакатекутли* или Сунце, са истом бојом лица и руку. То се тумачи да је, по веровању Нахоа, он Господ не само свега што постоји, него је он створитељ и самога себе. Он је уједно први створитељ Ометекутли и прво створење Сунце. Иначе сама реч Тонакатекутли значи Господ који нас храни. После свог дневног хода по небу, он се крије иза земље да обасја и мртве у њиховом боравишту званом *Миктлан*.

Логика Нахоа ишла је и корак даље. Пошто се све производи из спајања двају принципа, то и Тонакатекутли, као мушки принципи, мора имати своју жену коју оплођава. Њено име Тонакацихуатл, то јест Госпођа која нас храни, то јест *Земља*. Имали су и двоје деце: *Квецалкуатл* (Вечерња звезда) и *Тезкатлипока* (Месец).

Ова четири божанства, по договору, начинише првог човека који се звао Ципактли и прву жену Оксомоко. То су прародитељи човечанства који су пронашли календар.

Да би богови имали где становати, Ометекутли је створио многа небеса. Прво и друго небо је дупло, јер су два божанства. Треће небо је црвено и на њему станује бог огња. Четврто је жуто и на њему је Сунце. Пето небо је бело и оно је стан Вечерње звезде. На шестом небу је Месец. То је уједно небо смрти и невремена (није означено какве је боје). Седмо небо је плаво и видимо га у току дана. Осмо небо је тамно, ноћно, небо. На деветом небу живе комете. Десето, једанаесто и дванаесто небо су опет намењени звездама и Сунцу. Најзад, на тринаестом небу се опет налази Месец, али и ваздух и облаци.⁵⁷⁵

Историја човечанства је подељена на четири периода од којих су се прва три завршила катастрофом. После сваке катастрофе се спасла једна породица да би продужили расу. Први период се завршио воденим потопом. Сишла је на земљу божица воде Чалчиутлик, у плавим сукњама, и потопила земљу. Друга епоха се завршила катастрофом коју је извео Квецакватл, бог ветра, силним олујама. Као што су у првој катастрофи изгинули људи били преображени у рибе, тако су у овој другој преображени у мајмуне. Трећа епоха се завршила огњеном катастрофом. Двоје људи су се спасли склонивши се у једну пећину. Четврта епоха је садашња, епоха изобиља.⁵⁷⁶

Загробна судбина разних људи је различита. Деца одлазе у Чичиуакваучо, место где расту дрвета са чијих грана капље млеко. Веровало се да ће се та деца вратити у овај свет да га поново населе, кад људска раса буде ишчезла.

За обичне одрасле смртнике постоји место *Миктлан* у који се долази после врло сложеног и напорног путовања пуног разних тегоба и смртних опасности.

⁵⁷⁵ Joseph Huby, о.с. р. 133-137.

⁵⁷⁶ Ib. ib. р. 139-141.

Они који умру од разних болести, од грома, или се удаве, одлазе у *Тлалокан*, код бога *Тлалока* где је вечито зеленило и свежина, и воћке богате плодом. Сви који су тако умрли, сматрани су жртвама бога *Тлалока* и њихова тела нису закопавана у земљу него су спаљивана.

Четврто место за покојнике је *Илхуикатл*, стан Сунца. Ту време не тече. Ту нема ни дана ни ноћи, цвеће никад не прецветава, и уживања трају вечно. То је место резервисано за ратнике пале на бојном пољу, или заробљене од непријатеља.

Најкрвавије божанство

У многим религијама старога света било је људских жртава. Но ниједно божанство изгледа није било толико жељно и жедно људске крви као божанство старих Азтека *Хицилопохтли*. Вера у то божанство рађала се постепено код Азтека. Азтеци су се дуго времена селили кроз Америку. Њихов бог заштитник звао се *Мекси* (Отуда назив народа Мексиканци). Путујући кроз богато мексичко царство видели су народе који су указивали поштовање крволочном богу *Цинцуни*, који је био бог-колибри, господар ратника. Ти народи су веровали да се ратници после смрти претварају у птице колибри и одлазе у Сунчево царство. Ратоборни Азтеци прихватише то ново божанство сматрајући га истоветним са својим *Мекси*. Молили су га нека им оно буде путевођ и дадоше му ново име *Хицилопохтли*, што је сложеница од двеју речи које значе: *колибри* и *страшан*.

Рођење тога страшног божанства, окићеног перјем колибра, било је чудесно. Његова мајка *Коатлик*, чистећи једног дана храм, приметила је једно клупче перја. Она га је подигла и ставила између прсију и појаса. Од тога је затруднела. Њени синови, кад то приметише, хтедоше је убити. Али она тада зачу унутрашњи глас који јој рече: „Не бој се, мајко, ја ћу те ослободити и то ће бити твоја и моја слава“.

Кад синови матероубице хтедоше да изврше своју намеру, то јест да убију матер, *Хицилопохтли* се одједанпут роди са штитом у левој а плавим копљем у десној руци. Његово тело и лице било је избраздано разнобојним шарама, на челу је имао кићанку од зеленог перја, а друга пера красила су му леву ногу.

Улажењем овога бога у религију Азтека култ је попримио карактер нечувеног варварства. Дотле су жртве *Нахоа* биле врло једноставне. У почетку цвеће и плодови, а касније препелице и друге животиње. Појавом култа *Хицилопохтли* почело се са људским жртвама, и то у тако великом броју и на тако монструозан начин, да историчари у почетку просто нису признавали да је и тако шта могуће, док то није било доказано непобитним документима.

Кад је град *Мексико*, или *Темохтитлан* био основан 18. јула 1325. године, тада је крв једног заробљеника залила олтар *Хицилопохтли*. За време робовања и невоља које су после тога наишле, крвожедно божанство се морало задовољити тек понеком ретком жртвом. Али кад је племе Азтека стекло слободу и моћ, жртвовани су сви ратни заробљеници.

Обичај жртвовања људи постао је јаван. Множина жртава се повећавала са снагом мексиканске империје.

Постојале су две врсте људских жртава у храму *Мексико*: робови и ратни заробљеници. Сви робови који су због неподношљивости живота бежали три-четири пута од газде, били су одређени за жртве. Њих су господари давали храму, или су их на јавном тргу продавали побожним људима да би се ови снабдели. Што се тиче ратних заробљеника они су жртвовани сви одједанпут кад се рат заврши, или су чувани за велике свечаности.

У кратким потезима тај ужасни ритуал изгледао је овако:

Један камен звани *техкатл*, висине један метар, у облику крње пирамиде, служио је као олтар. На њега су стављали жртву. Шест свештеника, звани *чачалмек* вршили су жртвоприношење. Један је држао главу жртве, друга четворица руке и ноге, а шести је вршио

службу жреца. Сва шесторица су имали страشان изглед. Тело и лице било им је обојадисано црном бојом. Усне беле. Кожна капа. Обучени у беле далматике са црним шарамма. Кад је жртва већ припремљена по свим прописима, четири свештеника је зграбе за руке и ноге и стављају на техкатли (олтар), пети му стеже врат дрвеним прстеном да би га спречио да подиже главу. Жрец, изговоривши неколико молитава, узима кремни камени нож (текпатл) и забија га жртви у прса. Одмах затим увлачи у грудни кош руку кроз отворену рану, чупа срце, и док оно још куца, показује га Сунцу, а потом га баца пред ноге *Хицилопохтли*.

Кад је жртвовање завршено, срце спаљују, или га остављају на олтар. Често су свештеници то срце јели, или га неко време чували уз необичан ритуал. Морало се пазити да се крв не изгуби. Њоме су мазали усне идола, или су бојадисали извесне делове храма. Леш су бацали низ велико степениште храма. Ако је жртва била ратни заробљеник, онај који га је заробио, носио је леш кући и секао га на парчиће. Главу је слао свештеницима да је конзервишу, утробу је остављао као плен поима и птицама, а остатак је кувао са кукурузом.

Када се 1454. године император Мексика уплашио да су се богови нешто дубоко увредили и почели слати недаће на Мексико, он је, заједно са још два владара савезника објавио свети рат околним индијанским племенима да би тако додавио себи довољно заробљеника да их жртвује *Хицилопохтли*. Те су заробљенике узимали само из суседних држава, јер они издалека док не дођу до Мексика измршаве па нису подесни за жртву. Говорило се да месо тих варвара није пријатно боговима, као кад би им неко дао сува, тврда, црна хлеба. Чак је издат и царски декрет којим се излаже казни и презиру свако, ма и владарев син, ако би на неки начин избегавао овај свети рат.

Рат је вођен по извесном распореду. Сваког месеца напад на једну од трију суседних земаља, па онда поново. Рат се завршавао правим покољем заробљеника. Тако је 19. фебруара 1487. године приликом освећења храма бога *Хицилопохтли* жртвовано 20.000 (двадесет хиљада) ратних заробљеника. Клање је вршено у 13 храмова и трајало је четири дана.

Осим тога сваке године, осим ових редовних жртава, било је и ванредних. Има извора који тврде да се сваке године *Хицилопохтли* приносило петнаест до двадесет хиљада жртава. Често су жртве била и деца.⁵⁷⁷

Свештенички сталез ове религије био је врло многобројан и врло строго организован. Може се очигледно приметити да је овде религија од скромних монотеистичких почетака са једним богом, званим *Омеотекутли*, у доба Азтека обогатила свој пантеон врло многобројним божанствима.

Врховни свештеник се звао *Теотекутли* (божји господин), а остали су носили титулу *теопиксик* (божји чувар). Разне дужности при храму биле су строго подељене и строго се водило рачуна о њиховом тачном извршавању. Ученици, кандидати за свештенике, имали су такође строго одређене дужности чије је занемаривање било кажњавано врло сурово: бодњем дрвеним бодљама и батинањем. Сахагун тврди да су их у извесним тежим преступима вешали, пробадали стрелама, па чак и живе спаљивали. У наставном програму деца су најпре учена да добро говоре (дакле, учење језика и неке врсте реторике), да се добро владају, да знају свете песме, затим историјске легенде, аритметику, хронологију, астрологију и најзад руковање оружјем.

Свештеници су служили врло свечане верске обреде који су распаљивали машту религиозних маса. Ту су биле огромне и свечане процесије извођене ноћу, свете игре, хорови девојака које су васпитаване у храму. Осим тога свештеници су нарочито подстицали ратничку храброст Азтека обећањем раја за оне који буду учествовали у светом рату и довели што више заробљеника на жртву *Хицилопохтли*.⁵⁷⁸

---

⁵⁷⁷ Ib. ib. p. 147-153.

⁵⁷⁸ Ib. ib. p. 153-156.

Ко је Квецалкоатл?

Зна се да су Шпанци дошавши у Мексико затекли тамо предање о богу Квецалкоатл и у вези с њим култ крсту. То је за археологе и историчаре религије био интересантан и велики проблем. Чувени археолог Каверо (A. Chavero) сматра да је ту у питању само случајна извесна подударност, а да тај култ крста иначе нема никакве везе са хришћанством. Међутим Перез Вердиа (Perez Verdia) тумачи ту појаву друкчије.

Око 10. века (хришћанске ере) појавила се на реци Пануко једна група белих људи брадатих, одевених у дугачке хаљине. Њихове намере су биле очигледно мирољубиве па су били добро примљени. Продрли су у унутрашњост и настанили се у краљевини Толан. Њихов шеф се звао *Квецалкоатл*. Описују га као човека белог, висока стаса, широког чела, крупних очију, густе браде и црне косе. Мирољубив, чиста живота, праведан, разборит и мудар, он је научио *Толтеке* да обрађују метале, а показао им је и многе друге дотле непознате производе. Проповедао је нову религију љубави према ближњем и покајања и вежбања у свима врлинама.

Његово знање и честитост учинили су га врло популарним па је међу Толтецима живео у богатству и великом поштовању. Али после извесног времена диже се неки отпор према њему, он мораде напустити Толан пошто је претходно сакрио своје богатство и спалио своју властиту кућу. Упутио се према Чололану где је остао врло кратко, а затим је отишао на Јукатан где је био познат под именом *Кукулкан*.

Народи Јукатана за које је он био цивилизатор, свештеник једне нове религије и пророк, прогласише га божанством. Он им је прорекао да ће са Истока доћи бели брадати људи који ће потчинити све народе и разорити њихову религију и расу.

Ово пророштво од човека који се по свему разликовао од урођеника, и бојом лица и знањем и врлином и одевањем, тако се дубоко усекло у њихове душе, да се непрекидно преносило с колена на колена. Кад су Европљани стигли на обале Америке, ово *Кукулканово* пророчанство помогло је њиховим освајањима више него само њихово оружје, па је сујеверни цар и свештеник Монтезума веровао да би отпор према новим освајачима, које је у његово време и у његову земљу водио Хернан Кортес, било исто што и противљење боговима. На овакво веровање наводиле су га покрај овог пророштва и страшне гласине (и не само гласине) које су у Мексико приспеле пре самих Шпанаца, да нови људи, белолики и брадати, имају „пловеће куће“, да су наоружани грмљавином и муњом и да су на Куби све живо поклали.

Тешко је, па и немогуће, веровати да су ове приче о Квецалкоатлу само обичан мит. Описи су сувише реалистични, а вера у ту личност је сувише дубоко продрла у душу широких народних слојева, и то различитих индијанских народа, а да би се све то могло свести на обичан мит. Некада су историчари били у недоумици како то да објасне и шта да мисле о Квецалкоатлу. Данас кад се зна да су Нормани још у 10. веку открили Америку, само се то откриће током времена заборавило, није ништа немогуће ни невероватно претпоставити да је неки исландски мисионар бродоломник, или рибар, или трговац, приспео на обале Мексика, а његова култура, која је била далеко изнад културе племена с којима је живео, била је узрок што су га прогласили за божанство. Тај човек је и без неког посебног Божјег откривења могао предвидети да ће културно јачи Европљани стићи у Америку свакако пре него амерички Индијанци у Европу.

Претпоставља се, сасвим природно, да је он тај који је први увео култ крста код тих многобожачких народа. Што се пак тиче једног другог крста, оног у Палекни, тај је несумњиво старији од хришћанства и не приписује се утицају Квецалкоатла. Претпоставља се – разуме се без доказа – да се он појавио на неки начин под утицајем будизма.⁵⁷⁹

Као што су Азтеци имали моћно царство ц постигли висок степен културе, тако су у Средњој Америци племе Маја имали високу културу, а у Јужној Америци племе Инка. Инке

⁵⁷⁹ Ib. ib. p. 156-158.

су имале велико царство које је обухватало данашњи Перу, Еквадор, Боливију, Чиле и део Аргентине. Њихова религија није била ни близу толико унакажена крволочним култом као што је био случај са култом бога Хицилопохтли у царству Азтека. Обожавали су Сунце и имали величанствене храмове у част бога Сунца. Као што се зна, шпански пустолов Франциско Пизаро, успео је смелошћу и лукавством да обори царство Инка у моменту када су у њему избиле размирице између наследника. Кад је на превару домамио у свој логор у граду Кајамарки последњег цара Атахуалпу, кога је Пизаров војни свештеник патер Валверде крстио већ пред само погубљење,⁵⁸⁰ тада је нестало старог моћног царства Инка, а с њим постепено ишчезава и њихова стара религија.

*

* *

Иако овај досадашњи преглед разних религија није ни близу потпун, то јест не износи све религије које су се икад у историји човечанства и у разним крајевима света јављале, ипак се из њега види да узима у обзир бар оне најпознатије и најраширеније религије за које зна историја људског рода.

Не улазећи у философско-научно процењивање истинитости тих религија – што је до сада у овој књизи већ неколико пута наглашено – ипак се мора констатовати да је религија толико дубоко продрла у човекову душу, да је се човек никад и нигде није могао отрести, бар не сасвим. Радије је падао и у најбесмисленија сујеверја и најокорелија дивљаштва, него што би је се одрекао. Историја религије нам даје преглед лутања човекове душе у потрази за Богом. Као жедан путник који у пустињи тражи оазу воде, па наилази на разне фатаморгане, тако је и човекова душа – која је преко Псалмопевца узвикнула да је жедна Бога живог – тражећи Бога живог сусретала разне фатаморгане које је проглашавала за Бога. Неко је Бога налазио у светлим васионским телима, неко у биљкама, неко у животињама, неко у својим давнашњим пре-цима, неко у мушком полном уду, неко у камењу, а неко у својој дивљој фантазији која га је водила најкрволочнијим церемонијама.

Хоће ли се Бог најзад јавити људима заправо? – Видећемо у следећим свескама Апологетике – А можда смо то већ и видели, само нисмо препознали!

ТРЕЋИ ДЕО: ПРОБЛЕМИ ИСТОРИЈЕ РЕЛИГИЈЕ

Изложивши разне облике у којима се религија јављала кроз прошлост и садашњост човечанства, Историја религије се сусреће са извесним проблемима који су од исто тако великог значаја за апологетику као и за њу. Ти заједнички проблеми су: свеопшност религије, порекло религије, првобитни облик религије и узроци појаве политеизма. Тим редом ће те теме бити овде и изложене. Тако овај део представља повратак са терена историје религије ка терену апологетике, јер је ова проблематика заједничка.

I СВЕОПШТОСТ И СТАРОСТ РЕЛИГИЈЕ

Приступ

Из досадашњег излагања могло се видети да је религија универзална, то јест свеопшта појава у човечанству. У првој књизи констатовали смо чињеницу да је у видљивом свету само човек религиозно биће. Ниједно друго биће осим човека нема религију. Овде ћемо, пак, констатовати обратну чињеницу: *религија је свеопшта појава*. То значи нема на Земљиној површини народа ни човека који не би имали у души ма и најблеђег трага икакве религиозности. Ту тезу ћемо покушати да докажемо навођењем чињеница из којих она нужно следи.

⁵⁸⁰ Jonatan Norton, Давна Америка, стр. 152.

О чему се овде управо ради? Не ради се о некаквом доказу да су сви људи кроз цео свој век били верујући. Још мање да су живели по Божјој вољи. Знамо сасвим сигурно да има људи, и да их је увек било, па и да ће их увек бити, који тврде о себи да не верују ни у Бога ни у богове, нити у ишта ван овог видљивог физичког света. Не ради се, дакле, о оспоравању тих чињеница, него се ради о томе да при свим тим околностима ипак нема ни народа ни човека који не би имао никаква појма нити никакве свести о Богу, нити икаквог религијског осећања кроз цео живот, од колевке до гроба. За ту тврдњу износимо ове доказе.

1) Психолошки доказ о свеопштости религије

Посматрајући свој властити душевни живот, ми опажамо у себи религиозност коју доживљујемо као свест о Богу и као осећање наше зависности од Некога или нечега од кога, или од чега, зависи цео свет и наша лична судбина. И не само што осећамо у себи зависност, него исто тако опажамо и сва остала осећања која сва заједно сачињавају религиозно осећање, као што смо то напред изложили.⁵⁸¹ Али, пошто сва остала осећања: осећање светости, љубави, дивљења, па и страхопоштовања могу да избледе па чак и да ишчезну, бар привремено, јер очигледно је да има људи који у току живота изгубе смисао за осећање узвишености, страхопоштовања и светости, а осећање зависности је најтеже угушити, то се оно најчешће и најизразитије испољава. Свака црквена молитва је израз те зависности. И не само молитва, него и народне пословице, које су израз вековног народног искуства, сведоче да у срцу и души човековој постоји свест и осећање зависности. „Човек снује, а Бог одређује“, та изрека постоји код многих народа и изражава зависност човекову. Макар човек био и највећи силник овога света, не може себе прогласити свемоћним. Но чим се не осећа свемоћним, осећа се зависним од Некога или нечега, макар његова свест о томе и не била баш сасвим јасна.

Ми, даље, осећамо потребу да дођемо у што ближи додир са тим бићем од кога осећамо зависност. Желимо да нам оно буде вођа, заштитник и ослонац у животу. То биће ми зовемо Богом и замишљамо га свесно-разумним, личним бићем.

Таква осећања ми не примећујемо само у себи, него исто тако и код осталих људи с којима долазимо у додир, без обзира да ли они то признају или не. Човек који би тврдио да не осећа своју зависност ни од кога и ни од чега, или пак који би тврдио да не жели помоћ од онога од кога зависи и он и цео свет, тврдио би нешто што је очигледно нетачно, чак неприродно, смешно. Таква изјава би представљала психолошку немогућност, или бар психолошку неприродност.

Додуше, може се десити да неко посумња у реално постојање Бога као бића од кога човек осећа зависност; или да посумња у могућност општења с њим. Али, докле год човек хоће да констатује ствари нормално и да искрено и лојално признаје своја осећања, увек ће увидети да у њему заиста постоји осећање зависности, и макар и подсвесна жеља за што чвршћим ослоном и помоћи од тога бића од кога осећа зависност. Чак и у случају да се у човековој души роди жеља за апсолутном слободом, за порицањем и одстрањењем те зависности, што управо и јесте психолошко-етичка суштина атеизма, чак и у том случају човек нехотично признаје да му негде у дну душе почива то осећање. Јер, да га уопште нема, не би било ни потребе да се против тог осећања бори. Као што теоријски атеизам сведочи да у свести теоријског атеисте ипак постоји појам о Богу – јер, да га нема не би имао шта да пориче – тако и практични, борбени атеизам, који се испољава у борби против религиозног осећања, сведочи да то осећање негде у души постоји – или је бар постојало – јер кад ни тога не би било, не би имао против чега да се бори.

А све то значи, да је сваки човек на свој начин ипак религиозан, макар он ту своју религиозност откривао и кроз борбу против религије. У том случају религији се само пориче

⁵⁸¹ Видети I књигу стр. 131-145.

истинитост, али се и нехотично признаје њено постојање у души, макар она била сведена и на минимум. А и то је довољно за тврдњу да религија ипак постоји у души сваког човека, било као господар душе, било као Пепељуга бачена негде у запећак.

Разуме се, ми ову психолошку истину о свеопшности религије не можемо потврдити неком потпуном индукцијом, јер нам је практично немогуће да студирамо и испитујемо религиозност сваког човека понаособ. Али једна таква потпуна индукција није ни потребна за наш закључак. Нисмо ми видели ни да су сви људи поумирали, па кад на основу многих примера видимо да смрт прати сваког човека, да је она ушла у природу човекову, онда ми сасвим оправдано, на основу те чињенице, и без потпуне индукције, тврдимо: човек је смртно биће. Исто тако, ми нисмо испитали ни интелектуалне способности баш сваког човека који је живео на Земљи. Али кад из искуства свога личног, а и спољашњег, увидимо да је разум својство које битно припада људској природи, тада, иако знамо да у свету има и будала и лудака далеко више него атеиста, ми ипак тврдимо: човек је разумно биће. На исти начин поступамо и кад је у питању религиозност. Иако знамо да има људи који тврде да религиозним појмовима не одговара никаква спољашња стварност, ми ипак у њиховој души налазимо трагове религије. На основу те психолошке чињенице можемо говорити о религији као свеопштој појави у човечанству.

2) Сведочанство етнологије о свеопшности религије

Тврдњу да је религија свеопшта појава у човечанству потврђују етнологија и историја.

Према тврдњи најистакнутијих етнолога 19. и 20. века, који су испитивали поједине народе и племена, у данашње доба нема ни једног народа на Земљи који не би имао баш никаквих религијских појмова, представа, осећања, и неког каквог-таквог култа, ма и најпримитивнијег, ма и најизопаченијег.

Није ни могуће ни потребно наводити изјаве свих антрополога о томе. Ипак, илустрације ради, ево неколико таквих изјава, и то од научника 19. века, јер се у том веку још увек веровало да има, и очекивало да ће се пронаћи племена „природни атеисти“, то јест племена без икакве религијске свести и осећања. Чувени испитивач народа Африке, Ливингстон, каже о афричким народима: „Ма колико да је низак степен њихове културе, нема потребе уверавати их у постојање Бога и будућег живота. Те две истине познате су целој Африци“.⁵⁸² Катрфаж, поричући тврдње Лобока и Сент-Илера да има народа и племена који су природни атеисти, каже: „Обавезан по природи свога специјалног занимања да изучавам све човечанске расе, узалуд сам тражио атеизам код најнижих раса, а исто тако и код највиших. Нисам га нашао нигде, осим код појединих индивидуа и у више-мање ограниченим круговима“.⁵⁸³ Макс Милер без околишења сведочи: „Сада са сигурношћу можемо тврдити да, без обзира на све покушаје, нису нађена људска бића која не би имала нечега што за њих има религиозни значај“.⁵⁸⁴ Наш етнолог, др Тихомир Ђорђевић, у име етнологије као науке, такође изричито тврди: „Критичким проучавањем живота и културе данашњих примитивних народа, у свима крајевима света, потпуно је утврђено да нема примера да би ма који народ на земљи био без икаквих религиозних појмова“.⁵⁸⁵

Додуше, истине ради, треба рећи да чак и данас има понеки етнолог који тврди да постоје народи „природни атеисти“. То тврди, на пример, Антон Вилем Нивенхојс о најпримитивнијем делу племена Кубуа на источном делу Суматре,⁵⁸⁶ и Курт Брајзиг који

⁵⁸² В. Д. Кудрявцева-Платонова, Сочинения, Томъ II, изд. II 1898. стр. 368.

⁵⁸³ Исти писац и дело, стр. 369.

⁵⁸⁴ Иван Никољин, Православна апологетика, превео свештеник Живан Маринковић, проф., Београд, 1934. стр. 18.

⁵⁸⁵ Др. Тихомир Ђорђевић, Најстарија религија, изд. КНУ, Београд, 1933. стр. 4.

⁵⁸⁶ О почецима вере и о другим етнолошким проблемима од др Јована Ердељановића, изд. СКА, Београд, 1938. стр. 32.

сматра да негритски патуљци средње Африке, Аке и Обонги, као и Ридан-Кубуи са Суматре, немају никакву веру.⁵⁸⁷

Међутим те тврдње не потичу непосредно од самих поменутих научника него од њихових интерпретатора. Осим тога ти научници и не тврде да је атеизам тих племена нешто што су они лично констатовали. Најзад, чињеница је да остали данашњи етнологзи тој тврдњи не поклањају чак ни озбиљну пажњу, а камоли веру, што се види из истог научног дела професора др Јована Ердџановића који од многобројних савремених етнолога и социолога које наводи у своме делу спомиње само ову двојицу као сведоке за постојање природних атеиста, па и њих са потребном резервом, док остали етнологзи не знају ни за какве природне атеисте.

И не само што данашњи етнологзи не познају природне атеисте, него је то тако било и у току целе познате нам људске историје. По сведочанству Цицерона, Сенеке, Плутарха и других античких писаца, ни у њихово доба није био познат ни један народ или племе без икакве религијске свести. Плутарх каже: „Ако обиђеш цео свет, можеш наићи на градове без зидова, без писаних закона, без новаца, без писмена; али народа без Бога, без храмова, без молитава, без богоштовних обреда и жртава, још нико не виде“.⁵⁸⁸ Цицерон је писао: „Нема народа који би тако суров и дивљи био, да нема вере у Бога, мада му суштину и не познаје“.⁵⁸⁹ Сенека слично пише: „Свима људима је урођена мисао о боговима, нити има игде племена које је тако далеко од закона и морала, да не поштује неке богове“.⁵⁹⁰ Дајмо још једном реч Цицерону: „Из читаве множине разноликих створова нема ни једног осим човека који би имао ма какав појам о Богу; и обратно: међу људима нема ни једног народа који би био тако дивљи, да не би био свестан да мора постојати божанство, ако и не зна управо како“.⁵⁹¹

Додуше, ова сведочанства имају релативну вредност. Пре свега, антички су писци били далеко од тога да познају све народе. Нису знали чак ни за све континенте, а камоли за све народе. А осим тога, њихово сведочанство не иде много далеко ни у прошлост. Јер, они су живели на неке 2-3 хиљаде година пре нас. А у односу на целокупну прошлост човечанства то је, тако рећи, било јуче.

Па ипак, иако та сведочанства имају ограничену и релативну вредност, она нису за одбацивање. Она нам сведоче да народи који су били познати тим античким писцима, нису били природни атеисти. Осим тога они су до такве своје тврдње дошли свакако и путем психолошког посматрања људске личности у којој су видели религију као нешто што је срасло са самом људском природом, а народи које су сусретали по ондашњем, за њих, широком свету били су религиозни, па су они онда са дубоким осведочењем и уверењем могли писати о свеопшности религије.

Уосталом њима је накнадно дала за право историја света и историја религије, као и данашња етнологија. Јер, историја заиста не познаје ни један природно атеистички народ. Они су, дакле, сасвим тачно констатовали да нема народа без икакве религијске свести и религијског осећања.

3) Сведочанство из области филологије

Оно што нам етнологија говори о свеопшности религије односи се на садашњост човечанства. Оно што су нам антички писци посведочили о религији односи се на њихово доба које је протекло пре неких 2-3 хиљаде година, што је веома мало кад се упореди са целом историјом и преисторијом рода људског. Али упоредна филологија може да нас одведе

⁵⁸⁷ Исти писац и дело, стр. 106.

⁵⁸⁸ С. М. Веселиновић, Догматика Православне Цркве, Београд, 1912. стр. 162.

⁵⁸⁹ Cicero, De leg. I 24, цит. по С. Тодоровићу, Православна догматика са апологетским разјашњењима, IV издање, Београд, 1931. стр. 42.

⁵⁹⁰ Seneca, Epist. 117. цит. по С. Тодоровићу, наведено дело, стр. 42.

⁵⁹¹ Cicero, De leg. цит. по С. Тодоровићу, исто дело и страна.

у знатно дубљу прошлост него што је Цицероново и Плутархово доба. Историја човечанства докле год може да иде у прошлост, свуда констатује присуство религије, како у најстаријим споменицима Египта, Ирана, Индије, Кине и Јапана, тако и код старих Индијанаца, острвских племена у Полинезији као и код аустралијских урођеника који су вековима и миленијумима били издвојени од осталих континената.

А упоредна филологија може да нас одведе у још дубљу прошлост, којој године не можемо чак ни одредити. Може да нас одведе чак у преисторијско доба, када су многи историјски народи сачињавали једну етничку и језичку групу, па су религијске појмове и објекте називали истим именима. Тако се многи називи којима разни народи називају Божје биће могу свести на један од двају корена: или на корен „див“, или на корен „ел“. „Див“ означава сјајност, светлост. „Ел“ означава силу, моћ. Тако код семитских народа имамо следеће називе за ознаку Бога: Ел, Елохим, Алах, Бал, Вал итд. А код друге групе народа имамо називе: Деус, Теос, Дивус, Дева, Девле, Зеус, Тао, итд.⁵⁹² Словенска реч Бог потиче од санскритске речи „багда“, што значи знање.⁵⁹³

Према томе ако су речи којима се означава име Божје постале у прадавна времена људске историје и преисторије, кад су споменуте народне групе сачињавале још увек једну језичку целину, онда је сасвим сигурно да је у та давна времена постојала и религија, јер човек не може имати реч којом ће означавати биће Божје, ако већ пре тога нема никаква појма о Богу. А пошто је име Божје означавано речју која изражава моћ, светлост, знање, то онда тај човек не само што је имао знање и појам о Богу, него му је указивао и поштовање што се види из самих назива. Дакле, имао је религију.

4) Сведочанство палеонтологије

Историја човечанства почиње првим писаним споменицима чија старост једва да стиже око 5.000 година пре хришћанске ере. А нема сумње, човечанство је постојало далеко пре тога датума. Све што се десило у човечанству пре тога, о чему немамо писаних извора, све то сачињава период преисторије. Колико је дуго трајао тај период, то јест колико је старо човечанство, то нико не може са поузданошћу казати, јер то нико не зна. По сведочанству данашње археологије и палеонтологије тај период је трајао стотинама хиљада година, али тачну цифру нико ни приближно не зна.

Библијска хронологија

Уобичајено је и код хришћана и код антихришћана да, тобож, на основу Библије израчунавају старост човечанства. Тако на пример у 5. глави књиге Постања изнесена је таблица народа од Адама до Ноја. Теолози, и источни и западни, покушали су на основу те таблице и других података, да створе једну апсолутну хронологију догађаја од постанка првог човека до Христа. По рачуну западних теолога, од Адама до рођења Христовог протекао је период од 4.004 године. По рачуну јеврејских теолога, тај период је трајао нешто мање, свега 3.760 година. По рачуну Александријске цркве Христово рођење је било 5.504. од постанка света. По рачуну Цариградске цркве тај период износи 5.510 година. По рачуну Руске цркве Христос се родио 5.508. године од стварања света. А по рачуну руског богослова С. С. Глагољева, од Адама до потопа протекло је време од 9.393. године, а од Адама до Христа 16.000 година.⁵⁹⁴

Сама чињеница што постоје толике разлике у израчунавању старости човечанства сведочи да не постоји никаква библијска хронологија. Кад би она постојала, та би се цифра

⁵⁹² Др. Радивој А. Јосић, Апологетика (скрипта), Београд, 1954, стр. 122-123.

⁵⁹³ С. М. Веселиновић, наведено дело, стр. 240.

⁵⁹⁴ Проф. прот. В. Зѣнковский, Апологетика, Париз, 1957. стр. 85-86.

могла пронаћи у Библији, и сва рачунска нагађања би престала. Али, *библијска хронологија не постоји!*

И не само да у Библији не постоји никаква цифра која би нас обавештавала о старости човечанства, него чак и у оним таблицама из 5. главе књиге Постања постоји разлика у броју уписаних личности (исто као на пример у генеалогима које наводе Матејево и Лукино Еванђеље), а исто тако се појављује разлика и у навођењу дужине века појединих патријараха, чије се године живота спомињу у наведеним таблицама. Тако, по тексту Септуагинте потоп је био 2242. године од постанка света, или бар од Адама. По масоретском јеврејском тексту тај догађај се десио 1656. године од Адама. А по самарјанском тексту потоп је био 1.307. године од Адама.⁵⁹⁵

Дакле, не само што нам Библија не каже нигде број година колико је старо човечанство, него се та цифра не може извући ни из библијског текста који нам по том питању даје различите податке.

Али, што је у целом том питању најважније, ниједан од тих текстова се и не обазире на податке из тих таблица, тако да Библија нигде не датира догађаје по некој апсолутној хронологији од стварања света.

Које године је наступио потоп? Библија нигде то не каже, већ вели „кад је било Ноју шест стотина година...“ (Пост. 7, 11). Које године се Бог први пут јавио Авраму? Које године је извео Израилце из Египта? Које године је Бог дао заповест на Синају? Које године је сазидан, а које године је разорен први Јерусалимски храм? Све су то крупни догађаји из библијске историје, а ни један од њих није у Библији датиран по хронологији од Адама. Исто тако ни даљи догађаји у историји израиљског народа нису датирани по хронологији од постања света, него по годинама владавине појединих царева, на пример: II Днев. 13, 1; 16, 1; Ис. 6, 1; 7, 1; Јер. 32, 1.

Исти случај имамо и у Св. писму Новог завета. Зар у новозаветној историји има икоји догађај важнији од рођења, распећа и васкрсења Христовог, па ни за један од тих важних догађаја није наведена година по некој апсолутној хронологији од Адама, него се и ти догађаји датирају по времену владања римских царева (Лк. 1, 5; 3, 1). Најзад, ни у Никејско-цариградском символу вере, као ни у осталим символима, нема ни трага о некаквој апсолутној хронологији догађаја од Адама па надаље. Једини временски податак који је у символу вере фиксиран, везан је за личност Понтија Пилата (4. чл.), а не за неку апсолутну хронологију времена од Адама до Христа.

Откуд толико упорно ћутање Библије и Васељенске Цркве о старости човечанства: *Отуда што библијска хронологија уопште не постоји.*

Покушаји средњовековних и евентуално доцнијих теолога да утврде неку апсолутну хронологију историјских догађаја, почевши рачунање од Адама, нису никад у Цркви имали неко догматско, општеобавезно значење, нити су помесне цркве једна другу проглашавале за јеретичку због разлике у хронологијама. Те постојеће хронологије су служиле само као средство за релативну временску оријентацију у прошлости човечанства чија дугачка историја, а поготово преисторија, није тада била ни наслућивана.

Но, ако су се тада теолози разликовали међу собом на том питању за коју стотину или хиљаду година, и ако нису знали праву цифру старости човечанства, то им се не може ни замерити, јер нису имали одакле да је сазнају. Међутим савремени историчари, етнологзи, антрополози, археолози и палеонтолози такође лутају на томе питању старости човечанства, разликујући се међу собом не за коју стотину или хиљаду година као теолози, него за *по неколико стотина хиљада година!* *Колико је старо човечанство према данашњем стању науке нико не зна.* Савремена наука цени његову старост од сто хиљада па до шест стотина хиљада, па чак и до милион година. Можда ће та тајна бити некад решена, али за сада њу не зна нико.

⁵⁹⁵ Исти писац, дело и страна.

После ових неколико напомена о старости човечанства остаје нам питање шта ми знамо о томе преисторијском човеку, специјално шта знамо, и да ли ишта знамо, о његовој религији?

Религија преисторијског човека

Кроз читав тај дугачки временски период, чије нам је трајање непознато, а рачуна се на стотине хиљада година, немамо никаквих других обавештења осим слободних закључака на основу археолошких и палеонтолошких налаза који се од 19. века све више умножавају. Разуме се, ти нам откопани мртви предмети и кости, каткад само делови костура, не могу дати јасну слику појединачних историјских збивања, као што би нам то могао описати какав писани историјски споменик, писани докуменат. Па ипак, и мртве ствари имају свој језик. И из њих се могу каткад извући далекосежни закључци.

У томе закључивању полазимо од чињенице да је деловање животиња руковођено инстинктом, а деловање човека разумом. Животиње немају ништа друго осим онога што су кадре да учине по своме инстинкту: пчела саће, птица гнездо, дабар свој подземни стан итд. Оне немају ни науку ни философију ни морал ни уметност, ни мађију, ни религију ни технику, нити икакву материјалну или духовну културу. А човек има све то, од како знамо за његов боравак на земљи.

Разуме се, нама су познати само остаци његове материјалне културе, његове технике из преисторијског доба. Али на основу тога можемо имати макар приближну слику о његовој духовној култури.

Из тих прадавних времена остали су разни предмети рађени руком преисторијског човека. Нађени су такође остаци ватре коју је преисторијски човек употребљавао, користио, па вероватно и сам вештачким начином производио, било ударањем камена о камен, било трењем сувог дрвета. Остале су на зидовима пећина слике разних животиња које је тај човек ловио: бизона, мамута, јелена; слике људске шаке, слике људи и жена. Слике су понекад и бојадисане. Све то непобитно сведочи да је преисторијски човек био *прави човек*, разуман створ, ма колико нам се чинило да је његов спољашњи изглед, сходно околностима под којима је живео, био груб, животињски. Он је имао све способности за културни развој које има и данашњи човек. Он је уметник. Он је техничар, јер прави алатке. Он је проналазач, и то великог стила. Прва алатка, ма колико изгледала груба и примитивна, представља велики корак техничког напретка какав ни једна животиња никад није постигла, нити га може постићи. А употреба ватре и проналазак начина за њено вештачко изазивање представља епохално откриће у културној историји човечанства, ништа мањег значаја него проналазак електрицитета и атомске енергије. Без оног првог били би немогући и ови потоњи проналасци. Преисторијски човек је и механичар и занатлија, и то оригиналан, јер он нема од кога да се учи занату и механици. Он мора сам својом пумећу да проналази начин израде разних оружја и оруђа потребних му за опстанак у дивљој природи у коју је бачен као оно Робинсон на пусто дивље острво. Ништа не смета што су те алатке, и уопште његове рукотворине, биле врло просте и грубе. У оно време, са оним средствима и у онаквим условима оне нису ни могле бити боље. И човек нашег доба, кад би без игде ичега био бачен на какво пусто острво на коме нема никаквих производа готове технике, не би успео да начини од датог му материјала и средстава ништа боље и ништа вештије него што је то учинио већ преисторијски човек. Прво оружје за напад и одбрану свакако би му била каква батина или неотесан камен. За прву ватру морао би причекати да муња запали какво дрво, или да види како из судара двају каменова избија искра, или би морао почекати да случајно примети како се приликом трљања дрвета о дрво јавља топлота и да се тим стрпљивим трљањем може и ватра појавити. За остале алатке морао би се потрудити да туца камен о камен док штогод не исклеше. А за одело, морао би се послужити лишћем од дрвета, или би

морао огулити какву животињу. Па тако је исто чинио и преисторијски човек! Чак и Синантропус је умео да се користи ватром, и да прави алатке⁵⁹⁶. Зато, ма колико изглед преисторијског човека био груб, бестијалан, несумњива је чињеница да је то био прави правцати човек са интелектуалним способностима једног мајстора, проналазача.

Има још једна чињеница која сведочи да је преисторијски човек био не само интелигентно биће, него баш религиозан. То је чињеница да је он сахрањивао своје мртве. Да се ту ради о правим намерним сахранама, види се по томе што су гробнице копане у терену који је био сув, каменит и тежак за копање, утолико теже што су његова средства за копање била знатно скромнија него наша. Копати раку у каменитом терену, па још са онако недовољним средствима, то је могао само неко ко је тако шта сматрао својом моралном обавезом, својом дужношћу, јер се иначе не би латио тако тешког труда.

Осим тога у гробовима су нађени накити, алатке и оружје, као и храна коју је преисторијски човек стављао крај својих покојника. Значи тај човек је веровао у загробни живот, и поштовао право личне својине, сматрајући да ће те алатке и та храна бити потребни његовом покојнику и на „оном свету“.

Чак и у пећини где је нађен Синантроп, чија лобања има изглед најближи животињском, (он је заправо средина између Питекантропуса и Неандерталца), чак и у његовој пећини нађени су остаци ватре, алатке од камена и костију, и више лобања које је он чувао, пошто је с њих опало месо, па нам тиме оставио сведочанство да је и он знао за поштовање својих предака, а вероватно и за некакав култ мртвих. На тај начин налазимо трагове религије чак и у најдубљој познатој нам прошлости човековог боравка на земљи⁵⁹⁷.

Као дефинитиван доказ религиозности преисторијског човека служи чињеница да је он приносио жртву. О томе нам сведочи откриће швајцарског научника Емила Бехлера (Emil Bächler) у пећини Драхенлох об Фетис (Drachnloch ob Vättis) у долини Тамина у Швајцарској, у времену од 1903–1917. Налази из те пећине несумњиво припадају најстаријој познатој преисторијској култури. У њој је пронађено оруђе од камена и костију. Но, осим тога Бехлер је нашао у пећини много остатака лобање и ножних костију пећинског медведа, сачуваних и поређаних између камених зидова високих око 80 см., или у четвороугаоним склоништима озиданим од камених плоча.

Сличне налазе нашао је и немачки научник Конрад Херман (Konrad Hörmann) у пећини Петерсхеле (Petershöhle bei Velden) у Баварској, не знајући ништа о сличним открићима Бехлера. У тој пећини, како нас он сам извештава, нашао је једно удубљење које је било као нека врста ормана са малим отвором, око 120 см. изнад земље. У њему је било пет лобања пећинског медведа, две кости стегна и једна надлактица. И ту и тамо, дакле у обе пећине, лобање су биле са по два вратна пршљена, остављене с месом одмах чим је медведу одсечена глава.

Оба научника независно један од другог, тумаче ту чињеницу као остатке религијског обреда палеолитског човека. „Значајно је и то, да се на тим местима култа увек налазе највеће, најлепше лубање и ножне кости, дакле највредније од целог ловачког плена. А то се слаже са начином жртвовања прастарих времена кад је највреднија ствар приношена на жртву“⁵⁹⁸.

Све те чињенице сведоче да је палеолитски човек био религиозно биће. Да ли је приликом сахране и жртвовања изговарао или певао и какве молитве, и како је уопште изгледала његова религија, то дабومه, не знамо. Али да је религију имао, то је несумњиво.

Према томе можемо закључити да је религија свеопшта појава и да је сусрећемо свуда и свагда, где налазимо трагове човека као разумног створа. Прва човекова мисао свакако је

⁵⁹⁶ G.–H. Luquet: *Mythologie préhistorique, Mythologie générale*, publiée sous la direction de Félix Guirand, Agrégé de l'Université, Paris (Larousse), 1935. p. 6.

⁵⁹⁷ *Ib. ib. ib.*

⁵⁹⁸ Dr Aleksandar Gahs, *Krapinski čovjek i njegovi suvremenici*, Zagreb, 1928, str. 9-12.

морала бити религиозна.⁵⁹⁹ То нехотично признају чак и атеистички, позитивистички, философи тврдећи да је најранији облик људског мишљења био теолошки, и да се религија појавила као последица непросвећености и непознавања природе.

5) Приговори против тврдње о свеопштости религије

У прошлом веку било је научника – антрополога и социолога који су тврдили да религија није свеопшта појава у човечанству, него да је у почетку људске историје био један период природног атеизма, па се религија јавља тек после тога. За потврду те тезе наводили су се и извесни докази, као и примери наводно атеистичких народа.

Тако је у античко доба Цицерон називао Гале безбожнима, Хомер Тесалијце, а Страбон Атланте. По тврдњи Цона Лобока, Сент-Илера и Стенлија, па чак и неких хришћанских мисионара, поједини народи и племена, као на пример становници Кубе, племе Тупајци у Бразилу, становници Огњене Земље племена Јамана и Јаган, и Хотентоти у Африци проглашени су били за природно атеистичке народе, који немају никаквих религиозних представа ни осећања⁶⁰⁰.

Али, све се то испоставило као нетачно. Уосталом, чак и да је тачно, то још не би значило неки нарочито тежак приговор, јер сви ти примери заједно представљају у односу на остало човечанство један толико редак изузетак, који би само потврђивао правило. Но, што је још важније, то и није тако. Наведени примери не одговарају чињеничном стању.

Што се тиче античких народа које поменути писци називају безбожнима, ту се очигледно не мисли на неки апсолутни атеизам тих народа, на неко апсолутно одсуство сваке религиозне свести и осећања, јер као што сасвим сигурно знамо, сам Цицерон је тврдио баш супротно: да нема народа без икакве религије. Осим тога из историје се позитивно зна, из Цезарових коментара (*Comentarii de bello gallico*), да су Гали имали религију и свештенике, друиде, и приносили су боговима жртве, понекад чак и људске⁶⁰¹. Називање тих народа безбожнима, не значи да ти народи не знају ни за какве богове нити да немају религије, него да не припадају религији онога писца који их назива безбожнима. Многобошци у Римском царству су хришћане називали атеистима. Муслимани и данас све немуслимане називају „каурима“, невернима. Хришћани су понекад многобошце називали „незнабошцима“, јер не знају за Свету Тројицу која је по веровању хришћана прави Бог. Тако је св. Нил Синајски Арабљане називао незнабошцима. У Србљаку се најезда Турака на српске земље назива „безбожноје нашествије“, ⁶⁰² иако Турци – то се зна сигурно – нису дошли у Србију са паролом атеизма.

Што се тиче примера, наведених из новије етнологије, утврђено је да су и они погрешни. Сва та племена, која су наведена као примери тобож природних атеиста, имала су своје религијске представе. Чак и сам Стенли који говори о примитивним племенима Африке, да су тобож атеистична и без икакве свести о Богу, тврди о тим истим племенима да су веровала у моћ чаробника, у зао удес и да су приносили жртве.⁶⁰³ А све су то јасни трагови религије, макар и изопачене, који о присуству религије код тих племена сведоче исто тако сигурно, као што и свака карикатура сведочи о оригиналу који је карикан.

Исто тако и код наведених примитивних племена нађена је религија. Нарочито се дуго спорило о религиозности становника Огњене Земље, племена Јамана и Јаган. Али су Гузинде и Коперс (*Magloп Оиџпае, ШПћеГт Коррегз*) у своје три експедиције 1919., 1920. и 1922.

⁵⁹⁹ Др. Борислав Лоренц, *Порекло религије*, Зборник Православног Богословског факултета, књ. II Београд, 1951. стр. 39-46.

⁶⁰⁰ В. Д. Кудравцева-Платонова, наведено дело, стр. 368-369.

⁶⁰¹ Raymond Lantier, *La religion celtique, Histoire générale des religions*, Paris, 1948. p. 507.

⁶⁰² Србљак, Београд, 1861. стр. 139. трећа стихира на вел. вечерњи, на Господи воззвах, сравни: Канон св. Лазару, песма 7. и ирмос.

⁶⁰³ Др Радивој А. Јосић, наведена Апологетика, стр. 126.

дефинитивно оборили ту фаму да су ови људи природни атеисти. Напротив, они су код тих племена нашли скоро чисти монотеизам!⁶⁰⁴

Читава фама о такозваним нерелигиозним народима и племенима поникла је или услед брзоплетог доношења закључака о тим народима који су пред странцима крили своје светиње да их ови не би обесветили, или услед недовољног познавања језика и обичаја тих народа, или тенденциозно, да би се потврдила нека унапред смишљена тврдња, или да би се оправдали пред светском јавношћу груби поступци са тим урођеницима као што су поступали шпански освајачи са индијанским племенима и урођеницима, или се, пак, о томе писало просто ради сензације. Данашњи антрополози и етнологи не придају више таквим причама никакву пажњу.

Теоријски и практични атеизам

Па ипак, ако и нема природних атеистичких племена и народа, чињеница је да има људи појединаца и читавих група, и то не малих, које тврде да Бога нема и да је религија, најблаже речено, једна велика заблуда. Свима је познато да има философа атеиста, и да ти философи имају међу интелектуалцима још како много својих следбеника. Осим тога има и веома примитивних, необразованих људи који се такође изјашњавају као атеисти, заклањајући се често баш за ауторитет учених, а понекад наводећи и своје примитивне разлоге. То је такозвани вулгарни атеизам. Најзад, противници религије тврде да уколико се више шири наука, култура и напредност, утолико више пада утицај религије, а повећава се утицај атеизма и број атеиста. То значи, религија ће у будућности сасвим ишчезнути. А ако је тако, онда религија ипак није свеопшта појава у човечанству, него само делимична и привремена.

У наведеној примедби има извесних тачних мисли и тачних тврдњи. Пре свега, нико не пориче, нити може порећи, чињеницу да има атеистичких философа и њихових следбеника, како међу интелектуалцима тако и међу нешколованима.

Али, тврдити да Бога нема, или сумњати у његово постојање, то још не значи бити апсолутни атеист. Апсолутни атеист је онај који по самој својој природи никад у целом свом животу није осетио ни најплећи траг религиозног осећања, нити је имао ма какве свести и појма о Богу. А такав човек заиста не постоји, нити је постојао. Јер, кад атеист не би имао појма о Богу, не би о њему ништа могао ни говорити, па ни његову егзистенцију порицати. Исто тако, *не желети* религију, то још не значи немати је. А борити се против ње, то управо значи имати је негде при дну душе, и старати се да буде избачена или угушена. Такав атеист није *природни* атеист, него васпитани, научени, преваспитани. А то је већ нешто друго. Такав атеист не може бити сведок против свеопштости религије.

Што се тиче философског, или теоријског атеизма, он нема свој позитивни део. То јест, он се не састоји из неких позитивних доказа да Бог не постоји. Таквих доказа нема, и нико од атеистичких философа није их ни пронашао ни изнео. Теоријски атеизам се састоји само у критици доказа о постојању Божјем. Но, чак и ако се стане на гледиште да је та критика оправдана, то је још далеко од позитивног доказа да Бога нема. Јер, Бог може постојати и без наших доказа. Његово постојање није производ доказа. Чак и наша вера у постојање Божје може живети без доказа, чак ни она није производ тих доказа онако формално изнетих као што се износе у теистичкој философији и апологетици. Према томе, теоријски атеист не може никад бити разумом и доказима убеђени и осведочени атеист. Он чак није ни свестан да је његов атеизам заснован само на *вери* да Бога нема, и никако свој атеизам неће да назове његовим правим именом: *вера, атеистичка вера*, него се заклања за високи ауторитет науке, па свој атеизам назива „*науком*“, а свој атеистички поглед на свет „*научни*“ поглед на свет.

⁶⁰⁴ Maurice Brillant et M. Nédoncelle, *Apologétique*, Paris, 1948. p. 98.

Такав теоријски атеист стално превиђа чињеницу да његов атеизам није заснован на захтевима разума или експерименталног искуства, него само на разлозима срца и расположења. Ако је разочаран животним невољама, пориче Бога из ината и освете према Богу. Колико има случајева да неко каже да не верује у Бога, јер му Бог никад ништа није помогао и ниједну молитву услишио! Може се десити да човек буде разочаран поступцима религиозних људи, нарочито религиозних представника, па онда свој револт против њих, „експлоататора“ и „лажова“ и „лопова“, преноси на Бога, на религију, и постаје атеист, у основи опет из ината, по оној народној: „због Николе мрзи светог Николу“. Другима свесни или, чешће, подсвесни емоционални разлог за усвајање атеизма може бити то, што му се чини да га атеизам ослобађа свих оних ограничења која религија намеће човеку, па му се такав живот чини привлачнији. Неко по-стаје атеист из користољубља, неко из политичких, неко из снобистичких разлога. Но сви ти чисто интимни разлози заклањају се и ауторитетом науке, научног погледа на свет.

Најзад, постоји и практични атеизам. То јест, постоје људи који не улазе много у испитивања да ли Бог постоји или не. Они живе као да Бога нема. То своје расположење потхрањују оном општом људском грехољубивошћу. Уствари, они више *желе* да Бога нема, него што имају баш стварно убеђење да Бог не постоји. Жеље су, разуме се, веома променљиве, па такви људи долазе у животу много пута у такве ситуације да се још како усрдно моле Богу, кријући то од осталог света. А тако нешто било би немогуће кад би човек био прави природни атеист.

Дабоме, може се десити да се такав практичан атеист и не врати својој вери. Али дешава се врло често, да практични атеист и несвесно падне у какво сујеверје, као што је то већ напред изложено.⁶⁰⁵ А и мимо тога, примера сујеверних атеиста има далеко више него што на први мах изгледа. Има их чак и који носе амајлије!

Ако се све те околности узму у обзир, онда је велико питање колико заправо има научно осведочених теоријских и колико чистих практичних атеиста. Ако такви заиста и постоје, то свакако нису *природни* атеисти, него као што је већ речено васпитани, преваспитани и изграђени. А то је већ нешто друго него што је случај, на пример, са Елен Келер која је била од најранијег детињства глува и слепа, дакле неподложна уобичајеном васпитању, било религијском било антирелигијском, али кад јој је њена специјална учитељица објаснила да Бог постоји, она је својој учитељици на свој начин одговорила: знала сам ја то и пре објашњења, само нисам знала како ви то зовете⁶⁰⁶!

Уосталом чак и кад би сви људи који се изјашњавају као атеисти били заиста прави природни атеисти, ипак би њихов број према огромном дебелом стаблу религиозног човечанства био толико мали, да би представљао само изузетак. А да атеизам не лежи у природи човековој тако дубоко као религија, о томе сведочи још и чињеница да су народне масе чак и атеистичку философију двају азијских атеистичких философа, Сидарте-Гаутаме-Буде и Махавире Пине, претвориле у религију. Огист Конт је од свога атеистичког позитивизма такође створио неку врсту религије.

Будућност религије

Као што смо напред споменули, противници религије тврде да ће религије у будућности нестати, да ће „одумрети“ било под ударцима науке која ће је потпуно уништити и учинити излишном, било под благотворним дејством новог социјалног уређења које ће религију учинити не само излишном, него доказати сву њену штетност и лажност. Из тога се даље изводи закључак да религија чак и кад би била у прошлости и садашњости свеопшта,

⁶⁰⁵ Види стр. 137 у I књизи ове апологетике.

⁶⁰⁶ Лав Толстој, Пут у живот, превео Милета Јакшић, Београд, 1932. стр. 20.

она то сигурно неће бити у будућности, па је према томе илузорно говорити о њеној свеопштости.

Шта ће се десити са религијом у будућности, на то питање би могао поуздано одговорити само какав пророк надахнут и просвећен Духом Светим. Обичан човек не зна будућност, па се зато ни ми овде не можемо упуштати у позитивно решавање тога проблема. На основу, пак, чињеница које несумњиво знамо, делимичан одговор на то питање изгледао би овако.

Видели смо већ да наука нити побеђује религију, нити је може учинити излишном јер је не може заменити. Погрешност тврдње: „три природњака, три атеисте“ очигледно је доказана.⁶⁰⁷

Што се тиче социјалног уређења друштва оно је свакако веома моћан фактор. Оно својим административним и другим мерама може да потпуно искључи јавни утицај религиозних институција на друштво. Поједине облике религије оно може чак и да сасвим уништи. Друштвени систем може учинити да огромна већина верника, па можда и сви, забораве своје богослужење, своју веронауку, па чак и своје обичаје. Али има нешто што никакав друштвени систем не може уништити. Не може уништити религију као *религију*, као природну психичку способност и душевну потребу човеку, јер би то значило променити и уништити човекову природу. Тек кад би религија била последица друштвеног уређења, као што то скроз погрешно претпостављају понеки социолози, тек тада би падом тог друштвеног уређења, које је религију створило, дефинитивно пала и сама религија. Али религију човек носи у души, у срцу, у савести, у разуму, а не у стомаку, или у цепу, или у документима који одређују његов социјални положај. Због тога ниједан друштвени систем није могао да потпуно уништи религију, иако су се многи системи веома ревносно старали и енергично заузимали да то постигну. Историја је демантовала такве покушаје и такве тврдње. Такви покушаји су често доносили собом само велика страдања и мучеништва, али без жељеног успеха. Религија је мењала свој спољашњи изглед, своју хаљину, али није ишчезавала. Досадашња историја нам сведочи да је религија као и енергија: мења облике, али не ишчезава. А ако је поука историје и психологије тачна, онда следи да религија неће ни у будућности ишчезнути из човечанства, само што не знамо какве ће облике примити на себе.

Религија и људска грехољубивост

Да је човек биће религиозно, па према томе и богочежњиво, то је чињеница која је до сада довољно доказана. Али треба исто тако нагласити и једну другу компоненту људске природе. То је људска грехољубивост. Да је човек грехољубиво биће то је исто тако очигледна чињеница као и да је религиозан. А неоспорно је сведочанство свакидашњег искуства да грех и грехољубивост одвајају човека од Бога. Према томе у човековој природи постоје две природно урођене тенденције: богочежња из које се рађа религија, и богомржња, грехољубље, које по самој природи ствари одбија човека од Бога и религије служећи се у томе разним мотивима. Најчешће мотивом слободе, напредности и научности. Чињеница је да су сви атеистички покрети кроз историју човечанства иступали пред човека баш са тим паролама као својим заставама.

Младић који се у својим бунтовним пубертетским годинама опредељује за атеизам јер је то „напредно“ и „модерно“ и „научно“, нема појма да те пароле које он сматра „модернима“ нису рођене данас ни јуче, него да су их исто тако бучно користили његови прадедови и прабабе из доба француске револуције, или из доба апостола Павла који нам ту „модерност“ и „напредност“ описује у својим посланицама (Рим. 1, 21-25; 2. Тим. 4, 10), и Сенека у својим списима. Па чак и знатно раније, у доба цара Давида (Пс. 14, 1-4), и још знатно раније, у доба Содоме и Гомора (Пост. 18, 21) и чак у Нојево претпотопско доба (Пост.

⁶⁰⁷ Видети I књигу ове Апологетике, стр. 174-180.

6, 5). Увек су људи своју грехољубивост покривали плаштом „модерности“, „напредности“, „научности“, „савремености“. Сенека описујући „атеистички морал свога доба каже: „кварити другога и себе, то значи живети савремено (по захтевима века) (Corrumpere et corrumpi saeculum vocatur).

Дакле, бивало је у историји човечанства периода кад је практични атеизам имао велику превагу над религијом. Само, у чему се састојао тај атеизам? Није то било ишчезавање религије, него један директан пркос Богу, претварање позитивне религије у негативну. То је *антитеизам*, а не *атеизам*.

Ако су такви периоди били могући у прохујалим периодима историје, онда, судећи по људској логици, та могућност није искључена ни у будућности. И не само што та могућност није искључена, него по сведочанству светих књига многих религија, будизма, браманизма, парсизма, а нарочито Еванђеља и апостолских посланица (Мт. 24, 12; Лк. 17, 26-30; I. Тим. 4, 1; 2. Петр. 3, 3), такав период ће несумњиво наступити. Но, као што је напред објашњено, то неће бити одсуство сваке религије, то ће бити само један дрзак пркос и инат Богу, дакле негативна религија. Под навалом грехољубивости људске природе религија се повија као пламен на ветру и повремено се повлачи, али се не уништава и не ишчезава.

Из историје религија, коју смо напред изложили, види се да религија у историји човечанства има своје плиме и своје осеке као и многобројне облике кроз које се јављала у прошлости и садашњости.

II ПОРЕКЛО РЕЛИГИЈЕ

Опште напомене

Да је религија свеопшта појава у човечанству, то је несумњиво. Исто тако је несумњиво да је религија израз и захтев саме људске природе која тражи религију и захтева је. О томе сведочи и чињеница да је у историји бивало периода кад је религија била одбацивана, исмејавана, па чак и крваво гоњена, али се ипак одржала у човечанству. Зато се намеће питање, како је једна таква појава настала у човечанству? Ради прецизности треба нагласити да се овде не ради о питању како се појавно овај или онај облик религије, рецимо будизам или ислам или хришћанство, него како се појавила религија уопште? Откуд то да је човечанство религиозно, а није атеистично? Откуд то да је човек религиозно биће?

Многи теолози, антрополози, социолози и философи су покушали да одговоре на то питање. Одговори су различити. Друкчије се није могло ни очекивати, јер би на то питање, са ауторитетом очевидца, могао одговорити само неко ко је посматрао појаву човека на земљи и почетак његове историје. Како се нико од људи не може похвалити толиком старошћу, то нам не остаје друго, него, ослањајући се на психолошке, историјске и етнолошке чињенице, изводити закључке који ће нам послужити као хипотетичан одговор на то питање. Зато и постоје у науци различите теорије и хипотезе о пореклу религије, које у великој мери зависе од основног философског става са кога се полази. Оне могу бити углавном теистичке и атеистичке. Све те теорије ћемо изнети са критичким освртом на њих.

1) Теистичко гледиште о пореклу религије

Одговор на питање о пореклу религије стоји у тесној и нераздвојној вези са питањем о пореклу човека. Ако је човек дело непосредног Божјег стварања, онда порекло религије треба тражити у истом извору где и порекло човека. Према томе, ако је Бог створио човека, створио га је као религиозно биће и ту у природи човековој лежи извор религије.

А да је човек по природи религиозно биће, о томе – видели смо – сведочи чињеница свеопштости религије. Да религија није израз и захтев људске природе, човечанство не би било религиозно.

Кад кажемо да је човек по природи религиозно биће, тиме не мислимо тврдити да се дете рађа са већ готовом религијом, него се рађа са многим способностима међу којима је и религијска способност, религиозна диспозиција, или да се изразимо фигуративно, религиозна клица. Та религијска клица у човеку има разне могућности развијања или закржљавања и искривљивања, као и способност говора, или способност логичког мишљења, или таленти с којима се човек рађа. Да је тако, сведочи нам искуство. Из искуства видимо да је религија свеопшта појава у човечанству и да је према томе – као што је већ речено – религија израз и захтев саме човекове природе, као и говор. Осим тога, видимо да ће религиозност неког човека у великој мери зависити не само од његових духовних квалитета, него и од религиозног васпитања које прими у детињству и младом добу. Ако се васпитава у православљу, биће православан; ако у исламу, биће муслиман, макар био рођен и од православних родитеља. Ако се васпитава у атеизму, његова религиозна диспозиција ће бити сузбијена и закржљала и може лако да се извитопери у разне облике сујевеља, или разних других сурогата религије.

Како би се та религиозна клица развијала у човековој души кад би човек био одстрањен од сваког васпитног утицаја других људи, то не знамо. Било би крајње нечовечно вршити један такав експеримент, оставивши новорођенче у слободној природи. Али, напред наведени пример Елен Келер сведочи да би то дете ипак имало неку религију.

Овај напред изложени део теистичког објашњења порекла религије неоспоран је без обзира да ли Бог постоји или не. Он – као што је већ изложено – почива на две чињенице које видимо из искуства: свеопшност религије, и природњеност религијске клице, религијске способности човековој души. Међутим, даљи ток излагања теистичког погледа на развој религије зависи од тога да ли Бог постоји или не. Пошто у овом делу излагања, кад је већ у питању теистичко схватање, полазимо од вере да Бог постоји, то онда Бог, створивши човекову природу са религиозном способношћу и диспозицијом и са извесном мером богочежњивости, може ту способност човекову да развија својим природним, а исто тако и натприродним утицајем, и деловањем на човекову душу.

Утицај природе на човекову душу ствара разне облике природне религије у којој долазе до изражаја све човекове духовне способности: и разум и воља и осећање и савест и фантазија. Али с обзиром на ограниченост, погрешивост и грехољубивост људске природе, па још заражене грехом, та природна религија – која је такође и људско дело – прима на себе све недостатке огреховљене људске природе, па се зато у историји јављају разни облици изопачене религије, о чему нас уверава општа историја религије.

А кад Бог делује натприродним начином, руководећи човека у религиозној истини, било путем непосредног спољашњег натприродног откривења, било путем невидљиве благодати коју саопштава човеку, онда се јавља натприродна религија. Разуме се, посао је и задатак апологетике да докаже чињеничност натприродног откривења и да наведе рационалне разлоге за његову веродостојност.

2) Атеистичке хипотезе о пореклу религије

Философи атеистичког правца не признају постојање Божје. Они верују да Бог не постоји, па самим тим ни Божје деловање у природи ни у човековом животу. Човек, по њиховом веровању, није створ Божји, него дело или слепог случаја, или природних закона, специјално закона еволуције живог света који се развија сам по себи без икаква утицаја Божјег. Према томе, ако се стоји на становишту атеистичке вере да Бог не постоји, онда, разуме се, ништа у свету није дело Божје, па ни човек, нити човекова религија.

Али, пошто је очигледна чињеница да је човечанство ипак религиозно, неупоредиво више него што би се могло назвати атеистичним, и пошто је религија усађена у човекову природу неупоредиво дубље него атеизам, иако и он има своје корене, онда се пред атеистичким философима поставља проблем: како објаснити ту парадоксалну чињеницу, да човек, који је по тврдњи атеистичке философије по самој својој природи атеист, нерелигиозан, откуд да се тако тешко и неизлечиво „разболи“ од религије, да га кроз сву његову хиљадувековну историју нико и ништа није могло излечити од те бољке? Где се и како се рађа тај „опиум“, звани религија, којим се човечанство тако дуго, тако страшно и тако неодољиво и неизлечиво опија? Како је, дакле, постала религија?

На то питање атеистички философи су дали до сада неколико разних хипотеза, или како их они зову теорија, од којих ћемо споменути најважније, са потребним критичким освртом, уз једну принципијелну напомену: већ сама чињеница што има више таквих хипотеза, сведочи да се са атеистичког терена не може на то питање одговорити научно засновано и образложено, јер кад би постојао један такав строго научни одговор, остале хипотезе би биле одбачене као нетачне, или бар као излишне. А дешава се да се понекад и комбинују две или више таквих хипотеза.

а) Политичка хипотеза о пореклу религије

Као и све друге атеистичке хипотезе, тако и ова хипотеза полази од претпоставке да религија није израз саме човекове природе, него је она у људску душу убачена споља, чисто механичким путем, путем политичке силе и власти. Зато се ова хипотеза назива и *механичком хипотезом о пореклу религије*.

По тврдњи ове хипотезе, религију су измислили свештеници, да би могли на рачун народа лако живети, а утврдили су је властодршци и законодавци с лукавим планом да би помоћу религије држали народне масе у покорности, како би их што безобзирније могли експлоатисати.

Да је то тако, сведочи већ и та чињеница што религија теши људе у беди па им тиме отупљује оштрицу револуционарног бунта. Она учи људе послушности и трпљењу, дакле, свему ономе што спречава револуционарне покрете и напредак, а користи реакционарима и властодршцима. Волтер је говорио да је религија добра узда за народ, па зато кад не би било Бога, требало би га измислити. Волтер, дакле, даје Богу улогу невидљивог полицајца. Слично томе, да је религија добра узда за народ, звучи и парола: религија је опиум за народ.

Ова хипотеза о пореклу религије веома је стара. Она потиче још из античког доба; од старог грчког песника Критијаса, једног од тридесеторице атинских тирана. Он то у стиховима овако излаже:

„У прастара времена људски живот бејаше
Без поретка и животињи сличан:
Владаше снага: нити добри добијаше своју награду
Нити злочинац своју казну.
Тек тада, изгледа ми, створени су казнени закони,
Да свуда влада једнако право.
Ко је погрешно сада има да испашта.
Али пошто је тако закон задржавао људе
Да као и раније насиља чине отворено,
Људи су почели да злочин врше потајно.
Тада је, изгледа ми, неки лукави мудри човек
Измислио страх од бога за смртне људе.
Ако су потајни дело, реч и мисао,

Онда он уведе религију:
Једно биће сија вечним животом,
Његов дух чује, види и пун је мудрости...
Он чује сваку реч коју људи изговоре,
И ниједно дело не остаје његовом погледу сакривено.
Чак кад у тишини само замишљаш нешто рђаво,
Богови то примећују јер је свуда присутна њихова мудрост'...
Таквим страхом он зна да потресе душу човека...
И безакоње уступи место законима –
Тако је, мислим, неки мудри човек
Најпре донео свету веру у богове“.⁶⁰⁸

У античко доба ову хипотезу је заступао и Секстус Емпирикус. А у 17. и нарочито 18. веку заступали су је понеки деисти и атеисти, као на пример Болимброк у Енглеској, а најизразитије Пол Холбах у Француској. У своме делу *Систем природе* он иде тако далеко да отворено тврди да су религију измислили обманљивачи, варалице како би лакше управљали масама.⁶⁰⁹

Као што се види, између Холбаха и Критијаса постоји и извесна разлика. По Критијасу лукави измишљач религије имао је „племените“ намере, да осигура ред у друштву. На то се своди и Волтерова изрека „кад Бога не би било, требало би га измислити“. Ипак с том разликом, што Волтер верује да Бог постоји, а Критијас не верује, само он „измишљотину“ да Бог постоји, сматра вештом, и у крајњој линији корисном подвалом. Међутим, Холбах нити верује да Бог постоји, нити верује у добре намере властодржаца који су „религију измислили“.

Недостаји ове хипотезе

Ова хипотеза се сукобљава са несумњивим чињеницама религијске психологије, са логичким принципима и са историјским чињеницама. Изнећемо те њене недостатке по изложеном реду.

Чињеница је да је религија свеопшта појава у човечанству и да религија прожима целу људску душу тако силно, да су многи спремни да за њу даду чак и живот свој. А једно тако силно и моћно осећање које тако дубоко продире у људску душу, и које се јавља као свеопшта појава, не може бити споља убачено ни наметнуто. Какав би то морао бити вешт и силан властодржац који би не само себи, него и својим савременицима, па чак и њиховим далеким потомцима, наметнуо једно тако неприродно осећање, и то тако дубоко, да ови не могу да га се отресу чак ни под ударцима атеистичке критике и практичног атеистичког убеђивања разним методима, па чак ни под саблажњивом и неодољивом навалом греха! А ништа од свега тога није успело да „излечи“ човечанство од религије, те „неприродне“ и „наметнуте“ заразе!

Немогуће је веровати да је икоји човек имао толику власт над људима. Јер, ако је атеизам природно стање човекове душе као што то претпоставља ова, и свака друга атеистичка хипотеза о пореклу религије, онда је тај претпостављени властодржац-тиранин, или поп-варалица, морао бити највећи чудотворац на свету. Толико велики, да је успео чак и атеистичку природу човекову да промени у религиозну. Зар је могуће да ни писана историја ни предање не знају о њему да кажу баш ништа: ни кад је, ни где је живео!

⁶⁰⁸ Др Вуко Павићевић, Социологија религије са елементима филозофије религије, Београд, 1970. стр. 28-29.

⁶⁰⁹ Пол Холбах, Систем природе, превео и предговор написао Др Душан Недељковић, Београд, 1950. стр. 178-179.

Тачна је тврдња ове хипотезе да религија умирује људске страсти, да пружа несрећном човеку утеху, и да служи као најсолиднији темељ чисте моралности. Али баш та чињеница на коју се ова хипотеза позива као на свога сведока, сведочи против саме хипотезе. Јер, ако је човек по својој природи атеист, а религија ставља на њега тако тешке терете, обавезе и ограничења, онда је тим теже наметнути целом човечанству једно толико неприродно осећање које би од слободног човека-атеисте начинило човека религиозног роба, дакле једно неприродно осећање које би још ишло и на директну штету оних којима се намеће.

Према томе, ова је хипотеза са гледишта религијске психологије апсолутно нетачна, па зато и неприхватљива.

Но, ако ову хипотезу посматрамо са чисто логичког гледишта, видећемо да је она не само нетачна, него чак и апсурдна. Она каже: свештеници су измислили религију. Па, зар могу свештеници постојати пре религије! Зар су могли свештеници постојати у једном чисто атеистичком друштву које нема никакве свести о Богу и никакве унутрашње потребе да о Богу ишта чује, још мање да живи по његовим заповестима које му ограничавају његову слободу грешења!

Зато тврдити да су религију измислили свештеници, исто је тако бесмислено и апсурдно као тврдити да су правници (судије и адвокати) измислили и усадили у људску природу осећање правичности и појам о правди и праву, да би имали коме судити и од чега живети. Па као што би судије биле савршено излишне у једном друштву које нема појма о правди, ни свест о праву, тако би исто и свештеници били потпуно излишни у једном друштву које не би имало никаква појма о Богу, нити најмање религијске свести и религијске потребе у души. Зато, ко тврди да су попови измислили религију, треба претходно да одговори себи и другима: ко је, и зашто измислио попове?

Најзад, што је за ову хипотезу најгоре, она покрај психолошке и логичке немогућности долази у сукоб са познатим историјским чињеницама. Зна се сасвим сигурно да је религија постојала у човечанству пре државног уређења и црквене организације. Она је постојала већ и код пећинског човека. А из историје знамо да је било појединих народа без државног уређења и црквене организације, али са живом и развијеном религијом. То је случај са нашим прецима, старим Словенима. Сличних примера има и данас међу примитивним народима. Истини за вољу ваља признати да су поједини историјски облици религије имали своје осниваче: Буда, Заратустра, Мојсије, Мухамед; или своје реформаторе: Лутер, Калвин, Цвингли и др. Али нико од њих није оснивач религије као психичког доживљаја, као психолошке и историјске појаве, у човечанству, него су само већ готовој религиозној природи човековој дали нов смер у религиозном животу, нови облик религије, јер људи су били религиозни и пре њихове појаве. Па чак ни те личности нису имале силу и моћ каквог политичког земаљског властодршца (изузев Мухамеда у доцнијим годинама свога религиозног покрета).

Због свих тих недостатака, данас у озбиљној науци нико више не заступа ову хипотезу о пореклу религије. Она би, можда, могла да има ефекта једино у вулгарном харангирању необавештених маса против „попова експлоататора“, од стране каквог крајње несавесног и безобзирног демагога. Иначе у озбиљној науци њој више места нема. То је увидео и Енгелс, па је зато писао: „Поглед на све религије, а заједно с тим и на хришћанство, као на измишљотину обмањивача показао се незадовољавајућим откад је Хегел поставио пред филозофију задатак да прикаже рационални развитак у светској историји“.⁶¹⁰

б) Натуралистичка хипотеза о пореклу религије

⁶¹⁰ Цитирано по др Вуку Павићевићу, наведено дело, стр. 31.

За разлику од политичке хипотезе о пореклу религије, ова је хипотеза знатно озбиљнија и психолошки дубља. Осим тога она има извесних тврдњи које су неоспорно истините.

Основна претпоставка ове хипотезе је то, да се човек развио из животиње постепено, током дугих векова еволуције живог света, и то без икаква утицаја Божјег, јер Бог и не постоји. Тај првобитни човек је био врло примитиван. Он није познавао законе природе, а ни законе који владају развитком људског друштва. Природа је на њега утицала својим изгледом. Час му је изгледала сурова и страшна па је се бојао. Час му је изгледала величанствена, и он је осећао дивљење и поштовање. Час му је изгледала као какав дародавац који га обасипа богатим даровима и он је осећао захвалност. У сваком случају он је осећао своју зависност од ње, па ју је почео обожавати. Првобитно је обожавоо саме чулне предмете, а на вишем ступњу развоја почео је да у предметима назире разна невидљива бића и силе. Његов детињски менталитет био је склон антропоморфном схватању света, па је тако његова бујна фантазија исфантазирала и створила разна божанства. Тако се првобитни природни атеизам преобразио у религију, која је имала своје фазе развоја кроз историју човечанства.

Којим путем је ишао тај развој религије, после ишчезавања оног првобитног природног атеизма, у томе се испитивачи не слажу. Једни мисле да је развој ишао овом линијом: атеизам, фетишизам, тотемизам, шаманство, политеизам, монотеизам,⁶¹¹ који ће уступити место новом, научном, атеизму. Други пак мисле да је анимизам претходио политеизму, о чему ће нешто касније бити детаљнијег говора.

Исто тако испитивачи се разилазе у питању који је природни извор религије најмоћније утицао на појаву религије. Неки, као још у античко доба Лукреције Кар, сматрају да је то било осећање страха. Позната је његова изрека: „Страх је створио прве богове“ (Timor primos deos fecit). Други пак, присталице анимизма, сматрају да су снови одиграли најважнију улогу прво у стварању појма о духу, а преко тога дошло се и до појма о Богу.

У античко доба представници натуралистичке хипотезе о пореклу религије били су Лукреције Кар, Епикур и римски песник Петроније. У новом веку прихватили су је, допунили и наслонили на еволуционистичку теорију, материјалисти 19. и 20. века, не искључујући ни марксисте. Она се и данас, са разним допунама и варијантама налази у многим уџбеницима који говоре о пореклу религије, као званично, научно објаш-њење постанка религије.

Вредност ове хипотезе

Иако је ова хипотеза, као што смо већ поменули, знатно озбиљнија од претходне, политичке, хипотезе, иако она има извесних чињеница које су тачне, ипак она има и крупних недостатака и претераности, због чега јој се не може признати научна тачност.

Истакнимо пре свега оно што је истинито у овој хипотези. Истина је да је првобитни човек био примитиван те да није познавао законе природе онако како их познајемо ми данас. Истина је, даље, и то да је осећао страх од природе и њених појава, као и дивљење спрема њене лепоте и величанствености. Истина је и то да је примитивни човек имао детињски менталитет и склоност ка персонифицирању и антропоморфном представљању ствари. То су чињенице које нико не оспорава.

Међутим, покрај ових несумњивих чињеница, ова хипотеза почива и на извесним претпоставкама које немају узасе чињеничну извесност. Таква је, на пример, претпоставка да Бог не постоји. Ми за сада остављамо по страни питање истинитости религије или атеизма, то јест питање да ли Бог постоји или не. Али треба нагласити само то, да ова хипотеза почива баш на томе питању, и да њена научна основаност зависи баш од тога да ли Бог постоји или

⁶¹¹ Др Јован Ердељановић, наведено дело, стр. 25.

Др Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 8.

не, и да ли се човек развио и појавио у свету без икаква утицаја Божјег. А разлога за сумњу у обе те атеистичке тврдње има у изобилју.

Најзад, ево и неколико тврдњи којима оперише ова хипотеза, а које се не могу усвојити као тачне. Претпоставка је ове хипотезе да је религија никла из примитивности првог човека, из његовог непознавања природе и њених закона, као и закона који регулишу социјалне процесе у историји.

Каква је била психичка способност оног првог човека, да ли као наша, или виша, или нижа, о томе немамо никаквих научних података. Ако хоћемо да се држимо само чињеница, онда морамо признати да нам је духовни лик оног првог човека који се уопште појавио на земљи, непознат. Но, при свем том остаје чињеница да је преисторијски човек био примитиван и да његово познавање природе и њених закона није било скоро никакво, иако нам алатке тога човека сведоче да је он био још како интелигентно биће.

Међутим, иако је све то тако, тврдња да се религија развила из примитивности и због примитивности првог човека, једва да се може уопште узети у обзир. Тој тврдњи противрече две несумњиве чињенице. Прво, ако би само примитивност била узрок и извор религије, тада би, чини нам се, религије морало нестати заједно са нестанком примитивности. А то се није десило. Напротив, као што је напред изложено, дубоко познавање природе и њених закона било је разлог веома дубоке религиозности код многих научника највишег ранга. Према томе тврдити да је религија последица примитивности, то у крајњој линији значи тврдити да је наука пут који нас неминовно води у атеизам. А погрешност такве тврдње је већ доказана.⁶¹² Примитивност преисторијског човека могла је бити, евентуално, само узрок примитивности његових религијских представа. Очигледно је да су религијске представе каквог детета или необразована човека знатно друкчије од религиозних представа каквог научника, филозофа, или ученог теолога. Али, при свем том религија је и једно и друго. Према томе тврдња да религија потиче из примитивизма и због примитивизма, не одговара чињеничном стању. Има религије и код веома културних људи и у веома културним срединама, као што има практичног атеизма не само код школованих, него и код примитиваца. Значи, извор религије није нити у примитивизму, нити у учености, него у нечем другом. А примитивизам или ученост могу да утичу само на облик религије. Најзад, кад би се извор религије тражио било у примитивизму било у високој образованости, то би значило свести религију само на границе разума. А позната је чињеница да религија прожима и остале душевне силе и способности човекове: осећање, вољу и савест, а те способности не зависе од примитивности.

Друго, ова хипотеза почива и на тврдњи да је страх од природе извор религиозног осећања. Да је човек осећао страх од природе и зависност од ње, то је чињеница коју можемо и данас констатовати, не само на примитивним људима, него на свима. Но да ли је то довољан разлог да се природно атеистичка природа човека обрати у религиозну?

Не изгледа ни мало вероватно да је сам страх од природе или осећање зависности од ње, извор религије. Кад би то тако било, онда би човек престао да буде религиозан онда кад тога страха нестане, или кад се сведе на веома малу меру. Међутим, го се не дешава. Један астроном који зна суштину помрачења Сунца и Месеца, па му та појава не улива никакав страх, или један геолог који зна природу и узроке земљотреса, може да буде исто тако дубоко религиозан као и примитивац који пред помрачењем Сунца и Месеца осећа сујеверан страх.

Осим тога, страх од природних појава осећају и животиње, чак и више него човек. Па ако је страх од природе изазвао религију у души човека који је – како тврди теорија – постао од животиње, и био апсолутни атеист као што су то и животиње, како онда да у животињској души нема ни трага од религије, кад и она осећа и страх, и пријатност и зависност од природе? Не би ли то био довољно оправдан разлог за сумњу у истинитост Лукрецијеве изјаве: „Страх је створио прве богове“?!

⁶¹² Видети I књигу стр. 180-184.

Додуше, истина је да страховити природни догађаји изазивају код религиозних људи појачану побожност. Могу они чак и у души оних који се изјашњавају као атеисти да изазову „наступ слабости“ па да чак и они покажу извесне знаке молитвености. Али, то је могуће само код човека који је већ по природи религиозан бар толико да има у себи религиозну способност, религиозну предиспозицију, религиозну клицу. Иначе код човека чијој би природи религија била нешто потпуно страно и чак неприродно, никакве природне страхоте не би могле оставити никаквог религијског трага, као ни код животиње. Народна пословица: „Без невоље нема богомоље“, свакако је тачна, али само кад су у питању бића која већ имају извесну религиозну предиспозицију; само код оних, код којих је религија замрла као жеравица под пепелом. Том приликом се управо дешава оно: „Удар нађе искру у камену“.

Најзад, треба повести озбиљна рачуна још и о чињеници да обичан природни страх од разних неугодности није исто што и религиозно осећање. Између религиозног страха и природног страха од катастрофалних појава постоји битна квалитативна разлика, као што је то већ показано приликом излагања квалитета религиозног осећања. Могло би се рећи да је страх од катастрофа или непријатеља једно језиво неугодно хладно осећање, које човека натерује да се што више удаљи од предмета страха. Религиозно осећање, међутим, није то. Оно човека приближава Богу. Оно је, иако „страх“ ипак страх потпуно другачије врсте. А то је само један јак разлог више за одбацивање натуралистичке хипотезе о пореклу религије.

Најзад, треба узети у обзир чињеницу да је међу елементима религиозног осећања најтипичније религиозно осећање светости. Оно постоји у сваком, па и у најпримитивнијем облику религије. Чак и под претпоставком да не постоји никаква објективна светост, никакав предмет или личност, или биће објективно свето, чак и у том случају остаје чињеница да осећање светости постоји у души религиозна човека. Међутим, не постоји никаква узрочна веза, ни логичка ни психолошка, између осећања страха од природе и осећања светости. Према томе сам страх није могао родити у души човековој осећање светости. Треба ту потражити неке друге изворе.

У религијама примитивних народа, рецимо у фетишизму, постоји обожавање појединих предмета или бића која ни детету не уливају никакав страх. Ту чињеницу је веома тешко објаснити хипотезом о страху као извору религије. Чак изгледа и немогуће такво објашњење. Поготово ако се фетишизам узме као првобитни облик религије.

Многи представници натуралистичке хипотезе позивају се на развој религије у човечанству као на доказ истинитости саме хипотезе. Наиме, по Џон Лобоку, познатом енглеском етнологу и филозофу, религија у историји човечанства је пролазила кроз ове фазе: атеизам, фетишизам, политеизам, монотеизам.

Но, таква шема развоја је само претпоставка, а не утврђена чињеница, па према томе не може служити као доказ за истинитост једне хипотезе. Осим тога, ту претпоставку и не усвајају сви етнологи, нарочито не онај део који тврди да човечанство у почетном стадијуму није било атеистичко. Ако јесте било, тек тада настају тешкоће како објаснити ту тако корениту промену у природи човековој, да он од природно атеистичног бића постаје неизлечиво религиозан; од апсолутног атеисте, који нити има свести о Богу нити потребе за религијом, наједанпут постаје фетишист који обожава чак и обичне предмете, а све до јуче није имао појма ни о каквом божанству! Осим тога, теорија Андрије Ланга, поткрепљена касније неоспорним научним етнолошким доказима Вилхелма Шмита, Шебесте, Трила, Коперса, Гузиндеа и осталих испитивача, наводи сасвим озбиљне доказе да не само што нема природно атеистичких племена и народа, него ни фетишизам није старији од монотеизма, јер они најархаичнији народи, по сведочанству поменутих етнолога нису фетишисти ни политеисти, него монотеисти. Додуше, још увек има етнолога који сумњичаво гледају на тврдњу о монотеизму архаичних народа,⁶¹³ али сведоци пишу као очевици. И ако су њихове изјаве тачне, онда оне чине несавладиву сметњу тврдњи да је човек по природи атеистично

⁶¹³ Видети наведено дело др Јована Ердељановића.

биће, па целој натуралистичкој хипотези о пореклу религије одузимају научну основу, без обзира да ли се појава религије у човековој души приписује страху, примитивности или анимистичком схватању.

Разуме се само по себи, да је вредност ове хипотезе још далеко мања ако се посумња у сам основ на коме она почива, то јест у порекло човеково из животињског света путем еволуције *без икаквог утицаја Божјег*. А разлога за такву сумњу има напретек.

Према свему изложеноме, натуралистичка хипотеза о пореклу религије не одговара своме задатку. Ако се пође од тврдње да је човек по природи атеистично биће, да нема у својој души никаквих религиозних способности, никакве религијске клице, нити икакве потребе за религијом (без обзира на истинитост или неистинитост постојања Божјег), тада се не може објаснити чињеница зашто је човечанство кроз тако дуговековну своју историју било религиозно.

Недовољност ове хипотезе увиђају па и признају чак и марксистички философи који признају да религија, иако се може рационално прокритиковати и одбацити, ипак се не може рационалним, интелектуалним средствима дотући и из човечанства избацити, јер ето она је надживела своју рационалистичку критику. Чак и ако се постигне стање да људи потпуно овладају природним и друштвеним снагама, чак ни то није гаранција да ће изумрети религија, јер „у природне силе и неизбежности спада и човекова коначност, смртност“.⁶¹⁴ А „питање је да ли сви људи могу једино на рационалан начин да превладају свест о коначности, неће ли емоције, односно жеље за бесконачним трајањем, бар код извесних људи, производити веру у индивидуалну бесмртност и убожанско биће – без обзира на друштвени поредак“.⁶¹⁵

в) Анимистичка хипотеза о пореклу религије

Енглески научник Едвард Тејлор, негдашњи професор етнологије на Универзитету у Оксфорду и директор тамошњег етнолошког музеја (1832–1917), изнео је 1871. године нову хипотезу о пореклу религије, такозвану анимистичку теорију, у своме знаменитом делу о примитивној култури. По овој хипотези порекло религије треба тражити у схватању примитивних људи да не само човек, него и сви остали створови на свету (и животиње и биљке) имају душу као засебни део њихова бића, а душе умрлих предака могу и као засебни „духови“ да се настањују не само у живим створовима, него и у мртвим предметима. „У даљем развоју од оваквих анимистичких варовања у духове стварају се виши облици вере: многобоштво (политеизам) и једнобоштво (монотеизам).“⁶¹⁶ Сличну хипотезу поставио је пре њега Херберт Спенсер, тзв. хипотезу о „манизму“ тј. обожавању предака.

А како је човек дошао уопште до појма о души? Ту су пресудну улогу одиграли снови, каже Спенсер. Свест примитивног човека није довољно развијена. Он не разликује случајност од природне законитости, нити стварно сазнање од фантазије нити сан од јаве. Сањајући себе у разним ситуацијама, примитивац је на основу тога замишљао да у њему постоји двојник који се одваја од тела и за време сна да стварно пролази кроз неки други, духовни свет. А ако је сањао и неког свог покојника, он је лако могао доћи на идеју да ти његови покојници, које је сањао, стварно постоје негде у духовном свету. Душе својих предака почео је све више поштовати, па их је најзад прогласио за божанства. А пошто га је обузимао страх при помисли да мртви могу да утичу на судбину живих, то је онда тим прецима, проглашеним за божанство, приносио жртве да би их умилостивио. На тај начин преци су постали прво нека врста домаћих, па локалних, па најзад националних богова.

⁶¹⁴ Др Вуко Павићевић, наведено дело, стр. 88.

⁶¹⁵ Исти писац и дело, стр. 89.

⁶¹⁶ Др Јован Ердељановић, наведено дело, стр. 5-6.

Сабезизам и зоолатрија су по њему постали тако, што су истакнутијим личностима давана имена небеских тела или животиња, па се после божанско поштовање пренело са тих људи на истоимена небеска тела и животиње.

Вредност ове хипотезе

Ова хипотеза, као и претходна, има извесне тврдње тачне, али као целина има исте недостатке као и претходна. И она полази од несумњиве чињенице да је преисторијски човек био примитиван. Исто тако несумњиво је да је тај човек имао своје снове и своје фантазије. Најзад, несумњиво је и то да је сан веома загонетна, можемо чак рећи и мистично-окултна појава, јер ни данашњи научник није продро у суштину сна, нарочито кад су у питању такозвани пророчки снови. Чак можемо рећи да окултисти и данас верују да душа човекова у току сна, као астрозом, напушта човеково тело и лута по астралном свету.⁶¹⁷

Међутим, покрај свега тога, ова хипотеза полази од недоказаних претпоставки: да Бога нема, да се човек појавио у свету без икаква Божјег деловања и да ми на основу палеонтолошких и археолошких ископина заиста знамо какав је био душевни живот првог човека који се на Земљи јавио као интелигентно биће.

А ако све то није тако? Ако Бог ипак постоји? Ако човек није дело случаја него Божји створ? Ако је онај први човек ипак био нешто друкчији, рецимо знатно интелигентнији од пећинског који је можда само једна нужна декаденција првобитног? Шта ће онда бити од ове хипотезе?!

За сада ми ништа од свега тога не тврдимо. Ми то само постављамо као питања која нису нипошто искључена и која нису баш без икаква основа.

Уосталом, признајмо, бар за моменат, да су све њене претпоставке потпуно тачне, и то без икакве дискусије. Па ипак, при свем том ова се хипотеза судара са следећим чињеницама.

а) Сан својом загонетношћу може за многе да буде врло убедљив доказ постојања духовног света. Но ако се човек развио из животиње, без икаква утицаја Божјег, а зна се сасвим сигурно да и животиње имају своје снове, онда кад би сан сам за себе био довољан за појаву религије у души природно атеистичног човека, он би такав исти ефекат извео и у души животиње. А то се, међутим, није десило. Значи за појаву религије у човековој души није довољан само сан, него и још нешто. Нешто знатно важније од сна. Обичан сан није кадар ни *обичног* атеисту да увери у стварност духовног света, а камо ли *природног, апсолутног* атеисту, који не би имао у души никаква појма и никакве свести о нечем духовном. Друга је ситуација ако претпоставимо да је човек по природи склон религији, да има религиозну клицу и диспозицију. У том случају сан, покрај осталих природних услова може – као и страх – да делује само на *појачање* религиозног убеђења. А без тога, сан је немоћан да ишта створи. Овде, разуме се, изузимамо такозване пророчке снове који су у односу на обичне свакидашње снове веома ретки, и са којима ова хипотеза, уосталом, и не рачуна.

б) Човек јесте био примитиван. Није познавао природне законе. Али да није могао разликовати фантазију од стварности, или сан од јаве, то је невероватно. Ако их заиста није разликовао, онда то није последица примитивности него душевног поремећаја. Иначе, нормалан човек, ма колико био примитиван, зна да постоји разлика између сна и јаве. Уколико упочетку, евентуално, и није знао, могао се у то врло брзо уверити без икаквих потешкоћа. У том случају сан му не би могао послужити као доказ за постојање духовног света.

в) Ако је човек путем сна дошао до уверења да његов предак живи негде у духовном свету, зашто тим путем није дошао до уверења да и његов угинули пас и поједени зец, које је такође могао сањати, живе негде у духовном свету?

⁶¹⁷ С. Тухолка, Оккултизъм и магија, Рига, без године издања, стр. 55-56.

г) Објашњење које ова хипотеза даје за појаву тотемизма, золатрије и астролатрије веома је логично. Можда је то тако заиста и било, иако немамо непосредних доказа. Али ова хипотеза није кадра да нам објасни појаву фетишизма. Још мање може да објасни појаву вере у Бога или богове. Јер, од појма душе, до појма бога, а поготову Бога, пут је исувише дугачак.

д) Најзад, и ова се хипотеза сукобљава са сведочанствима испитивача архаичних народа, који тврде да су код тих племена наишли на чисти монотеизам, те да према томе, монотеизам претходи анимизму.

Према свему изложеном, ни ова хипотеза није успела да задовољавајуће одговори на питање о пореклу религије.

3) Остале хипотезе о пореклу религије

На питање о пореклу религије дато је још неколико одговора који нису наишли на велики пријем у науци, специјално не у етнологији и антропологији, али апологетика треба и њих да спомене и да се на њих критички осврне ма и у најкраћим потезима.

Егоизам као извор религије

Стари грчки писац из IV века пре Христа, Евхемер, и немачки философ из 19. века Фојербах, тврдили су да је човеков егоизам извор религије, те да је човек религију измислио просто зато јер му је потребна, јер годи његовим потребама. Људске жеље и потребе су најдубљи корен религијских замисли. Жеља за трајањем произвела је представу о бесмртности. Људски гроб је колевка богова, вели Фојербах.⁶¹⁸ Слична мисао се налази и у малопре наведеном цитату нашег философа Вука Павићевића.

Додуше Фојербах томе свему додаје и елементе из оне натуралистичке хипотезе, то јест страх и осећање зависности. Све то троје је извор религије, по Лудвику Фојербаху.

Већ је напред објашњено шта треба мислити о страху и зависности као извору религије. Овде ћемо се осврнути само на овај трећи, управо нови елеменат: човекову жељу за бесмртношћу, човеков егоизам.

Сасвим је тачно да човек осећа потребу за религијом, јер кад је не би осећао, религије не би ни било, човек би је одбацио, ако би се на неки начин споља појавила. Но, да ли баш та чињеница, што осећа потребу за религијом не сведочи да је човек по својој природи религиозно биће, да му религија није нешто страном и туђе, па да према томе, он није по својој природи атеист?

Осим тога, сам човеков егоизам не би био довољан извор за појаву религије, прво због тога што су и животиње егоистичне па ипак немају религију, а друго због тога, што религија колико годи човековој жељи за бесмртношћу и ослоном на свемоћног помагача у невољама, толико, па чак и више, долази у сукоб са човековим егоизмом, јер свака религија човеку намеће извесне моралне прописе који значе ограничење његове апсолутне слободе, дакле, и његовог егоизма. Осим тога загробни живот се никад не замишља тек тако као просто продужење овоземаљског живота само и једино у блаженству, него је исто толико испуњен веровањем у адска чудовишта и мучилишта, што очигледно не одговара човековом егоизму.

Песимизам као извор религије

Философи песимисти, као на пример, Шопенхауер и Хартман, налазе да је песимизам извор религије. Човек увиђа бесмисленост овога живота пуног разних зала и страдања. Па из пада у очајање тражи излаз и спасење у религији и нади на бољи живот после смрти. А то му религија дочарава својим учењем о радостима небеског света.

⁶¹⁸ Лудвиг Фојербах, Суштина религије, Београд, 1955. стр. 71.

И ова хипотеза полази од једне несумњиве чињенице, а то је да у овом животу има много зла и страдања. Истина је и то да религија човеку даје утеху и помаже му да страдања лакше сноси.

При свем том, ова хипотеза ипак не стоји, јер се сукобљава са несумњивим чињеницама. Пре свега, она је суштински врло слична, претходној хипотези о егоизму као извору религије. Па оно што говори против претходне, говори и против ове: религија не износи пред човека само ружичасте перспективе, него и мрачне које никога не привлаче. Чак би се могло рећи да су баш због тих мрачних перспектива загробног живота многи они, који себе називају атеистима, баш зато и напустили религију.

Осим тога, зла која човек трпи у овом свету могу да изазову *код већ религиозна* човека појачање религиозних осећања. Али, то не мора да се деси увек. Код многих људи животна страдања изазивају баш супротна осећања и чак супротне логичке закључке који ни мало не погодују религији. Зна се да атеисти немају никаквих позитивних доказа да Бог не постоји. И кад хоће да изнесу какав-такав доказ, онда се баш позивају на постојање зла и страдања у овом свету као неспојиво са постојањем милосрдног и праведног Бога. Остављајући овде по страни дискусију о оправданости или неоправданости таквог доказа, констатујемо само чињеницу да песимизам може човека исто тако да води против религије колико и у религију, а можда и далеко више и чешће против религије.

Осим тога, песимизам има далеко више везе са атеизмом него са религијом. Већ је наглашено да песимизам може човека лако да одведе у атеизам. Кад човек дође до убеђења да свет и живот ништа не вреде, онда ту ствар религије стоји веома лоше. Ту је атеизам већ на помолу. А и обратно. Атеизам може некад да претходи песимизму. Може неко из других разлога да постане атеист па накнадно, због атеизма и песимист. Историјска је чињеница да се песимизам увек јавља уз атеистичке философске системе, и у пракси често доводи човека до самоубиства. И обратно. Религија може да буде појачана оптимистичким схватањем света, а може и она сама да буде основ оптимизма, јер даје човеку смисао живота и оправдање егзистенције. Због свега тога може се рећи само толико, да атеистички песимизам може да нам да понеког конвертита који ће постави веома ватрен верник, али се не може појава религије у човечанству протумачити као реакција на песимизам. Преисторијски човек – иако је живео у природно тежим околностима него данашњи – ипак није знао за Будину, Шопенхауерову и Хартманову песимистичку философију, а имао је религију.

Још неколико једностраних погледа на религију

Било је у 18. и 19. веку философа, као на пример Кант и Ричл који су религију сводили само на морал, или само на осећање, као што је чинио Јакоби тврдећи о себи да је разумом незнабожац а осећањем хришћанин. Тако они изводе религију или из самог осећања моралности, или из самог религиозног осећања. Но, кад знамо неоспорну истину да религија прожима читав човеков душевни живот, да она није ствар ни само осећања, ни саме моралне воље, ни самог разума, него свих душевних сила и способности, онда је сваки од ових погледа на религију погрешан већ зато што је једностран. Осим тога, ова хипотеза је неупотребљива за атеизам, јер када је дубље загледамо, она околичним путем тврди да је човек ипак по природи религиозно биће.

Закључак

Према свему изложеном, ни једна од атеистичких теорија о пореклу религије није кадра да нам докаже да је човек по природи атеист, нити да објасни како је тај природни атеист постао тако неизлечиво религиозан, да религија крај свих трагедија, крај свих перипетија кроз које је пролазила заједно са човечанством и његовом културом, ипак упорно

остаје универзална појава. Јер, ако негде баш и има стварних апсолутних атеиста, њихов број у односу на дебело стабло религиозног човечанства толико је незнатан, да ниуколико не оспорава тврдњу да је човек по природи религиозно биће.

Поновимо још једном паралелу: у свету има неразумних људи далеко више него што има стварних атеиста. Па као што та чињеница не пориче тврдњу да је човек ипак *разумно биће*, по својој природи, тако и број атеиста – ако апсолутни атеисти уопште постоје – још мање може оспорити тврдњу да је човек по природи религиозно биће.

Несумњива је чињеница да је религија свеопшта појава. Она то може бити само под условом да је човекова природа религиозно настројена, да у човековој души постоји религиозна способност, наклоност, као што постоји способност говора.

Та религиозна клица у човеку има безбројне могућности формирања. Зато баш и постоје многобројни облици у којима се религија јављала и јавља, од најчистијег монотеизма па преко разних облика политеизма све тамо до фетишизма, шаманизма, мађије и чак директног пркоса Богу у виду атеизма.

III ПРВОБИТНИ ОБЛИК РЕЛИГИЈЕ

1) МОНОТЕИЗАМ КАО ПРВОБИТНИ ОБЛИК РЕЛИГИЈЕ

Да архаични облик религије има изразито монотеистички карактер то је очигледно. Да је то уједно и најстарији облик религије који нам је познат, и то је несумњива чињеница. Остаје за науку још увек отворено питање да ли је то најстарији облик религије уопште, да ли је први човек који се појавио на земљи био монотеист или политеист.

За одговор на овако прецизно постављено питање немамо археолошких и палеонтолошких података, нити ћемо их икад имати. Јер, ма колико људских костура да нађемо, нико из њих неће моћи да прочита да ли тај костур припада баш првом човеку који се уопште појавио, рецимо: библијском Адаму. А осим тога из самог костура још немамо податке о религији тога човека, нарочито не о карактеру његове религије. Зато одговор на питање о првобитном карактеру и облику религије, и уопште о религиозности првог човека, не можемо добити директно од етнологије, палеонтологије и археологије. Ту нам може донекле послужити само логичко закључивање из датих чињеница, затим психолошка анализа, и најзад најодређенији одговор на то питање можемо наћи у натприродном откривењу, Библији, ако имамо расположења и способности да у њега поверујемо. У сваком случају одговор на то питање зависи од нашег принципијелног става према религији.

Ако тај проблем посматрамо са религијског, теистичког гледишта, то јест са вером да Бог постоји као створитељ света, – а оправданост и истинитост религијског гледишта на свет апологетика ће изложити у одељцима који после овога следују – онда нам се логички нужно намеће закључак да је првобитни облик религије могао бити само монотеистички.

Јер, ако Бог постоји – као што ми то тврдо држимо – онда је човек и по телу, а тим пре по души, дело Божје, творевина Божја. Библија чак тврди да је човек и слика Божја.

Није у овом проблему важно, још мање одлучујуће, питање на који начин је Бог створио човека: да ли је путем еволуције кроз разне животињске облике припремио и оспособио тело примата за примање разумне људске душе којом се човек очигледно битно разликује од животиња, или је то тело формирао од земаљске материје непосредним чудесним дејством. У оба случаја остаје неоспорна чињеница да је човек постао човеком кад се у његовој души или глави зародила прва свесна и јасна мисао, то јест кад је постао свестан себе као бића свесног и различног од света који га окружава, кад је постао разумно биће.⁶¹⁹

⁶¹⁹ Др. Борислав Лоренц, Порекло религије, „Зборник“ књ. II 1951. стр. 39-46.

Др. Борислав Лоренц, Тајна првог човека, „Богословље“, год. 1940. св. 3-4, стр. 162-222.

Разумно биће, међутим, не може бити истински разумно, ако у његовом разуму не постоји свест да је $A=A$, да ја нисам ти, да ти ниси ја, да ја не могу истовремено и постојати и не постојати, и најзад да ја морам имати неки разлог свога постојања. То су она четири основна става логичког суђења, без којих разум не може бити разум, нити разумно биће, разумно биће. Додуше овако формулисани логички ставови не потичу од првог човека, него од философа, специјално Аристотела и Лајбница. Али, ти философи су само формулисали ова начела која одувек постоје у природи људског разума, а нису их ти философи дали човеку.

Кад је тако, онда је тај први разуман човек, задивљен величанством природе и зачуђен својом појавом у овом, за њега дотле невиђеном и чудесном свету, у коме се нашао без своје воље и свесног учешћа, као пробуђен из каквог тешког и дубоког вековног сна, морао кад-тад поставити себи питање: Ко сам ја? Откуд ја овде? Како сам дошао на овај свет? – То је питање на које натрчи свако дете кад почне да размишља о себи. И такво питање, које се пред првим човеком неминовно морало појавити, морало је по логичној нужности родити у његовој души и прву религиозну мисао, мисао о Богу Створитељу.⁶²⁰

Људи који се изјашњавају као атеисти могу, ако хоће, порицати тачност одговора који је први човек морао дати на питање о своме пореклу. Могу веровати да се први човек преварио са тим својим одговором, да је тај одговор само једна варка и заблуда. Ове то они могу тврдити – иако то не могу и потврдити. Али једно не могу ни они порећи. Не могу порећи да је први разуман човек заиста морао поставити питање откуд он у свету. И на то питање тај човек није могао ни умео друкчије одговорити него вером у Створитеља. Ако узмемо у обзир и напред довољно утврђену чињеницу да је човек по природи у својој основи религиозно биће, то јест да у души има религиозну клицу или предиспозицију, онда је још несумњивије да је први човек морао себи дати само такав одговор на питање о своме пореклу. А да се у своме одговору није преварио, сведочи чињеница што ни данашњи човек кад би био на његовом месту, не би друкчије могао одговорити на то питање. Први човек је, дакле, логички несумњиво и психолошки нужно, морао бити религиозно биће, морао је имати религију.

Исто тако логичка је нужност да је та првобитна религија макар за кратко време морала били монотеистичка. Јер, немогуће је да човек дође прво до појма о више богова па тек после до појма о једном Богу. Један је у логичком реду бројања увек пре два и три и пет. Зато је логички нужно човек морао прво доћи до појма о једном Богу, па тек касније, услед разних спољашњих и унутрашњих услова и утицаја умножити тај појам и створити неку врсту политеизма. То је управо природан пут мишљења. Обратан ток је и логички и психолошки немогућ. Нико, наиме, не може себи прво створити појам о много кућа, много књига, много динара, па тек онда појам о једној кући, једној књизи једном динару.⁶²¹ Зато је монотеизам по логичкој и психолошкој нужности морао макар кратко време претходити политеизму.

Даље, ако је човек разуман створ Божји, ако је Бог човека створио са циљем и сврхом да човек Бога сазна, да испуњава Његову вољу, да му се уподобљава, да постигне вечно блаженство – а чињенично стање сведочи да је то заиста тако, јер човек је по својој природи „неизлечиво“ религиозан; човек ма колико грешио ипак не може сасвим да заташка глас савести; човек ма колико био обасут срећом у овом свету, вечито је гладан, незајазиво гладан, све веће и веће, све сигурније и сигурније среће – пошто је дакле све то тако, онда је сасвим логично и природно, чак морално нужно, да тај човек није могао из Божјих руку изићи грешан. Зато је однос између тог првог човека и Бога морао бити ближи, пронији, непосреднији него касније, кад је човек и своју душу и целу земљу напунио гресима. А тај пренији однос између Бога и човека, као и циљ због кога је човек створен, укључује у себи

⁶²⁰ Др. Борислав Лоренц, Тајна првог човека стр. 196-197.

⁶²¹ Др. Радивој А. Јосић, Апологетика (скрипта), Београд, 1954. стр. 131-132.

нужност Божјег откривења. Бог се, дакле, морао на неки начин, било унутрашњи било спољашњи, било на оба начина, првом човеку објавити⁶²², и тиме успоставити прву религију.

Цео логички узрочни низ је у овоме: Пристане ли се на тврдњу, да је Бог створио човека, а човечје тело и душа о томе непобитно сведоче, то онда Бог није човека створио случајно, него са извесним циљем, са циљем за вечно блаженство. Пристане ли се на тврдњу, да је Бог створио човека не случајно него са циљем и сврхом, морао му је ту сврху саопштити. Призна ли се то као тачно, онда се мора признати да се Бог првом човеку на неки начин морао јављати. Призна ли се то као тачно, онда је сам Бог творац религије и то двојачко: тиме што је створио човека као биће религиозно, богочезњиво, и тиме што се првом човеку и унутрашњим и спољашњим начином јављао. А ако се призна да је све тако, а логичност претходних тврдњи нико не може порећи, онда је прва религија неминовно морала бити монотеистичка, јер је апсурдно претпоставити да је Бог првог човека преварио, упутивши га у политеизам.

Према томе, сви облици политеизма, почевши од антропотеизма, па преко зоолатрије, пиролатрије, сабеизма, све до фетишизма и шаманизма, као најнижих облика религије, а исто тако и мађија, пантеизам и атеизам, могли су се појавити само касније, као *изопачење* или *негирање првобитне монотеистичке религије*, изазвано грешним стањем и склоностима грехом прожете људске природе.

Такав развој догађаја је логички, психолошки и морално апсолутно нужан, ако се ствар посматра са теистичког гледишта. Такав развој догађаја је у пуном складу са Библијом, која у описивању почетног стања људске историје и човекове првобитне религије износи чак и детаље са пуно антропоморфних представа које одговарају источњачком стилу и начину изражавања. Најзад, такав развој догађаја потврђује нам и историја религије, без обзира да ли је тачан теизам или атеизам.

Разуме се, сведочанство историје религије односи се на онај период историје човечанства који нам је познат. А ту налазимо следеће чињенице:

Разни облици политеизма налазе се код оних народа, који су по материјалној култури већ одмакли, који су – етнолошки говорећи – млађи. Код оних, пак, народа који се по материјалној култури, па каткад чак и по телесном изгледу, скоро ни мало не разликују од палеолитског човека, пронађени су врло узвишени, скоро чисто монотеистички појмови о Богу, као што је то напред и показано.⁶²³ Па пошто су они целу своју културу – ако се код њих уопште може говорити о култури – наследили и такву сачували од својих далеких предака из преисторијске прошлости (сетимо се и овом приликом извештаја који нам је саопштио ван Оверберг о племену Аета на Филипинима како певају на ноћним церемонијама песме чији је текст толико стар да га нико од њих не разуме)⁶²⁴, то је онда историјска чињеница да је монотеизам старији од сваког облика политеизма, бар у овом периоду историје човечанства који нам је познат.

Осим тога временско првенство монотеизма пред политеизмом опажамо и у самим политеистичким религијама. Скоро у свакој од њих постоји врховни Бог, који је Бог у пуном смислу речи, а остала су божанства зависна од њега или су нижег ранга. Осим тога што се иде дубље у прошлост појединих политеистичких религија трагови првобитног монотеизма све се јасније опажају: број богова је све мањи а митологија све сиромашнија. Нарочито се то јасно види у писаним религиозним документима политеистичких религија. Тако у Риг-Веди

⁶²² Исти писац и дело, стр. 133-134.

⁶²³ Видети одељак у овој књизи: Прамонотеизам стр. 26.
Maurice Brillant, *Historie des religions*, Paris, 1953. p. 215.
Maurice Brillant et M. Nédoncelle, *Apologétique*, p. 97.

⁶²⁴ Видети у овај књизи одељак о религији племена Аета (Прамонотеизам), стр. 8.
Pierre Gordon, *Histoire des religions sous la direction de M. Brillant*, p. 216.

постоје изразито монотеистички стихови, а она је најстарији део Веда.⁶²⁵ Ту налазимо и овакав стих:

„Наш отац, родитељ и управитељ
Који све градове зна и сва бића
Који је и боговима име дао
Он је један једини,
Њега да питају иду друга бића“.⁶²⁶

А у египатској „Књизи мртвих“, која је такође најстарији религиозни писани докуменат египатске религије, око 30. века пре Христа, налазе се и овакви стихови:

„Један је свесвети,
Један творац пуноће земаљског круга,
Он види као што ви видите
.....
Пустите ме да славим грађевинара
Који је пуноћу светова створио“.⁶²⁷

Код старих Кинеза, још пре Конфучија и Лао-Цеа, постојала је вера у врховног Бога Шанг-Ти. То име означава биће које је Највиши Господ. Та именица у кинеском језику нема множине⁶²⁸, она дакле није заједничка именица и то је управо очигледан доказ њеног монотеистичког порекла.

На основу свега изложеног јасно је да је монотеизам првобитни облик религије, старији од сваког облика политеизма. Та теза има за себе доказе и са логичког и са психолошког и са историјског терена, као што је то већ напред изложено.⁶²⁹

2) КРАТАК ПРЕГЛЕД РАЗНИХ ЕВОЛУЦИОНИСТИЧКИХ ХИПОТЕЗА О ПРВОБИТНОМ ОБЛИКУ РЕЛИГИЈЕ

а) Фетишизам као првобитни облик религије

У 18., а нарочито у 19. веку, кад још нису били ни довољно познати ни довољно испитани народи са архаичном културом и религијом, а еволуционистичка схватања беху стекла ауторитет догме у коју се није могло ни смело сумњати, појединим испитивачима религије чинило се да је монотеизам сувише узвишен облик религије да би могао представљати почетно стање у њеној појави и развоју. Ишло се некако, можда свесно а можда и несвесно, по шеми: монотеизам је својина културних народа Европе, а политеизам културно заосталих народа Азије, Африке и Америке. Природно је, дакле, да је политеизам примитивнији, па самим тим и старији, те да се из њега еволуцијом развио монотеизам као нека врста редукције богова. А по том истом закону еволуције, после монотеистичког периода наступиће један савршенији степен културе, атеизам, као редукција и негација свих богова.

Међутим, заборављале су се при том многе чињенице. Превидело се, на пример, то да је политеизам по садржини компликованији од монотеизма, те да би баш по закону еволуције монотеизам морао претходити политеизму. Превидела се, затим и чињеница која је иначе

⁶²⁵ Шантепи-де-ла-Сосей, История религий, стр. 123-124, случај Рамагун Рој.

⁶²⁶ Др. Рад. А. Јосић, наведено дело, стр. 128.

⁶²⁷ Исти писац и дело, стр. 128.

⁶²⁸ Др. Радивој А. Јосић, Месијанска идеја код културних народа пре Христа, Београд, 1931. гад. стр. 56-57.

⁶²⁹ Др. Тихомир Ђорђевић, Најстарија религија човечанства, Београд, 1933. стр. 17-22.

снима била позната, да материјална култура не мора увек да буде у управној сразмери са религијом; може да буде, па често стварно и јесте, у обрнутој сразмери. Стари Римљани, Грци, Феничани, Вавилоњани, Персијанци, Индуси и Египћани били су по материјалној култури и техници, по броју философа и књижевника далеко изнад старих Јевреја. Па ипак ови пустињски номади који су чак и дуго после насељења у земљи Ханану морали за градњу Соломоновог храма да траже стручњаке међу Феничанима, били су у погледу религије изнад свих осталих.

Већ сама та чињеница била је довољна да демантује ону општу основну догму еволуционизма у историји религије, која је полазила од априористичког става да монотеизам не сме бити првобитни облик религије. Но преко те чињенице прелазило се ћутке, или повезаних очију, или су се чак улагали напори да се у томе библијском, иначе кристално чистом монотеизму, пронађу тобожњи трагови некаквог избледелог прастарог политеизма, који по мишљењу панвавилониста треба да потиче из Вавилона, „мајке свих религија“.

Пошавши тако од погрешне претпоставке да монотеизам не може бити и не сме бити првобитни облик религије, представници еволуционизма су постављали разне хипотезе као покушај да научно реше питање о првобитном облику религије. Најстарија хипотеза те врсте потиче још из 18. века са тврдњом да је фетишизам најстарији облик религије.

Француски научник Шарл де Брос (Charles de Brosses) у своме делу „О култу фетишких богова“ (Du culte des dieux fétiches ou parallèle de l'ancienne religion de l'Égypte avec la religion actuelle de la Nigritie, Paris 1760.) поставио је хипотезу о фетишизму као најстаријем облику религије. Но та хипотеза тада није била честито ни запажена, а камо ли прихваћена. Тек после читавих сто година, у другој половини 19. века, ту хипотезу поново оживљава и износи у новој обради оснивач такозваног позитивизма, француски философ Огист Конт (Auguste Comte) у своме делу „Систем позитивне философије“ (Système de la philosophie positive ou traité de sociologie instituant la religion de l'humanité, I-IV, Paris 1851–1854).

Но најизразитији и најватренији представник те хипотезе био је енглески природњак, етнолог и философ, Дарвинов ученик, Џон Лобок, који је, будући одушевљен идејом еволуционизма, прихватио ову хипотезу, опширно је разрадио на основу многих података из религије примитивних народа, и тако јој дао научну основу. Тако разрађену хипотезу изнео је пред научну јавност у своме делу „Порекло цивилизације“ (John Lubbock, Origin of the Civilisation and the primitive condition of man, London, 1870.)

Џон Лобок је ту хипотезу доследно заступао и бранио целог свог живота. Та Лобокова хипотеза о фетишизму као првобитном облику религије наишла је на врло брз и лак пријем нарочито међу популарним научним круговима и постала просто образац за историју религије. Но она је имала и врло крупних недостатака, па кад су ти недостаци откривени, и очигледно доказани, она је морала уступити место другим хипотезама, тако да је данас у науци нико више озбиљно не заступа.

По мишљењу Лобока, религија је у историји човечанства пролазила кроз ове фазе: атеизам, фетишизам, политеизам, монотеизам. Човечанство је, дакле, првобитно било атеистичко. Из атеизма, постаје фетишизам, па политеизам, па монотеизам, па ће најзад опет наступити атеизам.

Оваква шема морала је бити напуштена јер се сукобљава са чињеницама. Пре свега примери такозваних атеистичких народа које је Џон Лобок наводио као тобожњи доказ да је атеизам првобитни стадиум човекове религиозне свести, показали су се као скроз нетачни. Етнологи нису нашли нигде никакав народ или племе без икакве религијске свести и осећања. Констатовано је чак и то, да су она племена која су навођена као пример природног атеизма имала религију. Тако се, на пример, најдуже мислило да становници Огњене Земље немају никакву религију. Но Гузинде (P. Guisinde) и Коперс (P. Koppers) у три експедиције које су извели 1919., 1920. и 1922. године, несумњиво су установили да су ти људи дубоко религиозни и да је њихова религија скоро чисти монотеизам, како је то напред већ изложено

кад је било речи о њиховој религији.⁶³⁰ На сличан начин су демантоване и тврдње о другим тобож атеистичким народима.⁶³¹ – Осим тога атеизам већ и по логичној нужности не може бити временски испред религије, јер он је негација религије. А негација никад не може бити испред афирмације. Да би се нешто негирало, треба претходно нешто тврдити.

Други недостатак ове хипотезе је у томе, што она никад није дала нити може дати логичког разлога ни психолошког објашњења, како и зашто човек, природни атеист, наједанпут постаје религиозно биће. И то тако банално религиозан, да одмах пада у фетишизам, обожавајући чак и мртве предмете који му раније нису задавали ни страх ни уливали поштовање. И на тако ниске пране пада тај човек, који дотле није имао никаква појма нити осећања о нечему што је божанско! Како је њему, као природном атеисти, могла пасти на памет уопште икаква религиозна мисао, икаква религиозна идеја, кад он о томе није имао баш никаква појма као и животиња из које се наводно развио? А како му је тек могло пасти на памет да те религиозне идеје, којих као природни атеист није ни имао, примени на обичне ствари које чак ни детету не уливају никаква религиозна осећања, ако он није већ пре тога био по природи религиозно биће?!

Трећи крупан недостатак ове хипотезе је у томе, што је најпажљивијим проучавањем утврђено да фетишизам нигде и не постоји као чиста религија. То јест нигде не постоји религија која би била чисто и буквално и строго фетишка. А и онде где постоји фетишизам, он никад није главни, већ случајни елеменат религије. Нема фетиша који би се као видљиви предмет обожавао због њега самог, без икакве вере у неко божанство ван тога предмета.

Четврти врло крупан недостатак ове хипотезе је чињеница да чак и тамо где фетишизам несумњиво постоји, то нису народи који би били на најнижем ступњу културе, него он постоји код народа чија је култура ипак знатно виша од оних архаичних, најпримитивнијих народа. Напротив код тих најпримитивнијих народа несумњиво је констатован монотеизам као што је напред и изнесено. Пред свим тим чињеницама морала је дефинитивно пасти хипотеза о фетишизму као првобитном облику религије.⁶³²

б) Хипотеза о манизму као првобитном облику религије

Енглески филозоф Херберт Спенсер увидео је недостатке Лобоковог гледишта о фетишизму као првобитном облику религије, па зато није то гледиште ни усвојио. Али, стојећи на терену еволуционизма, ни он није помишљао да монотеизам призна као првобитни облик религије, него је тврдио да је најстарији облик религије манизам, или обожавање предака. Ту хипотезу он износи и опширно обрађује у I књизи свога капиталног дела „Принципи социологије“ (Herbert Spencer, *The Principles of sociology*, London, I – 1876; II – 1882.). По његовом мишљењу изложеном у том делу, култ мртвих је клица из које се развила религија.

И Спенсер је имао много присталица као и Лобок, али су накнадно утврђене чињенице показале да је и његово гледиште нетачно. Ево тих чињеница.

Код архаичних народа манизма или уопште нема, или ако га и има он је врло, врло слабо развијен. А кад би Спенсерово гледиште било тачно, онда би манизам, или обожавање предака, морао бити бар доминантна црта, ако не и искључива особина архаичне религије. А тога нема.

Друга чињеница која сведочи против Спенсерове хипотезе о манизму као првобитном облику религије, јесте начин приношења жртава код примитивних народа, нарочито код арктичких и пигмејских. Жртве које они приносе врло ретко кад стављају на гробове предака,

⁶³⁰ Rabeau, Dieu, Histoire des religions sous la direction de Maurice Brillant, p. 61.

⁶³¹ В. Д. Кудрявцева-Платанова, наведено дело, стр. 368-369.

⁶³² Др. Тихомир Ђорђевић, наведено дело, стр. 8-9.

него их приносе као чист израз богопоштовања и признања зависности од Бога, а никако као храну боговима. А тога не би смело бити, кад би Спенсерова хипотеза била тачна.

Најзад, трећа чињеница је то, што највиши развој манизма, као и фетишизма, не налазимо код архаичних, најпримитивнијих народа, што би апсолутно морало бити кад би била тачна Спенсерова хипотеза, него га налазимо тек у доцнијим културама. Па и ту преци нису исто што и богови, него су увек нижи од њих. Лари и пенати код Римљана, на пример, нису богови највишег ранга. Значи, манизам није исто што и религија, него једна појава која тек из знатно каснијег доба понегде прати религију.⁶³³ Према томе ни Спенсерова хипотеза о првобитном облику религије није тачна.

в) Хипотеза о анимизму као првобитном облику религије

Ова је хипотеза слична претходној. Њу је поставио и врло учено обрадио и прегледно и лако изложио енглески етнолог Едвард Тејлор у своме делу „Примитивна култура“ (E. B. Tylor, Primitive culture, Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom, London, 1871.).

Исту хипотезу је скоро целих сто година пре Тејлора поставио француски теолог Никола Бержије (N. S. Bergier) у своме делу „Порекло паганских богова“. По тој хипотези детињски менталитет примитивних људи напунио је природу духовима, па је примитиван човек веровао да свака ствар, чак и мртва, има свој дух. Од појма духа дошло се касније до појма о Богу, као што је изложено приликом излагања анимистичке хипотезе о пореклу религије.

Но и та хипотеза није тачна. Констатовано је да анимизма у том ширем смислу речи нема код многих примитивних народа. Ти народи верују у бесмртност људске душе, али не верују у духове природе, на пример у дух ветра, дух језера, дух шуме, дух земље итд. Најзад и вера појединих народа у такве духове не мора потицати из анимизма кога претпоставља Тејлор, него може да буде директан производ персонификације. А то својство је заиста врло развијено код деце, а и код песника. Борба пролећа и зиме се често приказује персонифицирано. Тако дакле вера примитивних народа у дух језера, шуме, ветра итд. није морала потицати из анимизма. Могла је бити директан продукт персонификације.⁶³⁴ Према томе ни Тејлорова хипотеза због сукоба са чињеницама није могла остати, па су је научници одбацили.

г) Остале хипотезе о првобитном облику религије

Из истих или сличних разлога показале су се као нетачне и друге хипотезе које су разним облицима политеизма давале временску предност пред монотеизмом. Тако, на пример, хипотеза Макса Милера о сунчаном миту и звезданим митовима, хипотеза Робертсона Смита, Соломона Ренака и Емила Диркема о тотемизму, или хипотеза Џона Кинга Фрезера о мађији као најстаријем облику религије не налазе потврде у религијама најпримитивнијих народа. Све познате чињенице, а и логика ствари упућују нас на то да је монотеизам заиста морао бити првобитни облик религије.

IV УЗРОЦИ ПОЈАВЕ ПОЛИТЕИЗМА

Да је човек по природи религиозно биће, то јест да има у себи религиозну способност или клицу религије која се може различито развијати, то је очигледна чињеница потврђена свеопштом појавом и разним многобројним облицима религије. Рецимо то још одређеније:

⁶³³ Исти писац и дело, стр. 9-10.

⁶³⁴ Исти писац и дело, стр. 10-11.

свеопшност религије у човечанству не би била могућа кад човек не би био по природи религиозно биће, то јест кад не би у њему било религиозне предиспозиције, религијске клице. Зато свеопшност религије сведочи за тврдњу да је човек религиозно биће.

Но као што свеопшност религије сведочи да је човек религиозно биће по својој природи, тако разноврсни многобројни облици религије, и атеизма као негативне религије, сведоче да религијска клица у човеку не значи неко одређено и људском природом утврђено догматско веровање и сазнање, него се та религиозна клица може различито развијати као и способност људског говора. Те две чињенице су јасне и довољно загарантоване научним материјалом који смо видели проучавајући историју религије.

Трећа чињеница коју смо видели из проучавања историје религије јесте да је монотеизам првобитни облик религије. О томе учи и Библија, али и мимо Библије има довољно логичких психолошких и историјско-религијских доказа да је монотеизам старији од било које форме политеизма или атеизма.

Четврта чињеница коју знамо из историје религије и која као врло карактеристична пада у очи то је да се монотеизам сачувао код оних народа који су били културно на знатно нижем ступњу од политеистичких народа. То важи како за прамонотеизам архаичне религије, тако и за кристално чисти монотеизам старозаветне религије. Наведени архаични народи: становници Огњене Земље, прастановници Аустралије, Аета на Филипинима и други архаични народи код којих је пронађен скоро чист монотеизам стоје у погледу културе далеко испод осталих политеистичких народа, рецимо Јапанаца, Индуса, Кинеза, па и испод црначких афричких фетишких племена. Исто тако су Јевреји као носиоци старозаветног монотеизма били у културном погледу далеко иза својих културних суседа Вавилоњана, Феничана, Египћана и Грка.

Из те чињенице што се тако чист монотеизам очувао у једној средини која је по свему осталом била испод своје културне околине, у једној средини једног народа који је по својим природним склоностима и сам нагињао ка политеизму следи само један закључак: Тај монотеизам у једном тако сировом некултурном и грубом и политеизму наклоњеном народу опкољеном одасвуд далеко културнијим политеистима, могао се очувати једино Божјом интервенцијом која је кроз разна чудесна збивања утврђивала веру у једнога Бога, као што је то и описано у Библији (Јевр. 1, 1).

Из чињенице пак да је монотеизам првобитни облик религије, а да данас има разних облика религије, непосредно следи закључак да су сви ти разни облици религије постали као декаденција, или изопачење првобитног монотеизма. Ако пођемо од те чињенице да је монотеизам првобитни облик религије, да је он полазна и централна тачка одакле је почела да се развија људска религијска мисао, приметимо да је та декаденција, или извитоперавање ишло у два правца. Први правац декаденције ишао је од монотеизма преко политеизма ка фетишизму као крајњем облику декаденције на једној страни. Други правац ишао је преко деизма и пантеизма ка атеизму крајњем степену негације религије на другој страни.⁶³⁵

Узроци за ову појаву религијске декаденције су унутрашњи, психички и спољашњи, климатски, економски и политички каткад.

Чињеница је да је човек овакав каквог га видимо у сваком погледу ограничено, погрешиво и врло грехољубиво биће. Исто је тако чињеница да се човечји интелект у области монотеистичке религије сусреће са бесконачним Божјим бићем које својим бесконачно савршеним својствима измиче моћима схватања људског ограниченог ума чак и кад је човек потпуно чист од греха а још више ако је човек оптеретио свој дух грехом. Исто је тако чињеница да Бог својом невидљивошћу измиче људском чулном сазнању па се тиме отвара широко поље разним комбинацијама фантазије. И најзад чињеница је да људска грехољубивост удаљује човека од Бога у моралном погледу, да због тога човек бежи од Бога,

⁶³⁵ Др. Радивој А. Јосић, Апологетика (скрипта), Београд, 1954., стр. 137-138.

жели некако да или себе сакрије пред Богом, или Бога пред собом, или ако се и сусретне с Њим у мислима, онда да га некако изједначи са собом. Онај библијски опис греховног пада првих људи и њиховог понашања после пада, ма колико звучало митолошки као што то хоће противници Библије, у психолошком погледу толико је тачан да се он конкретно остварује и данас на сваком грешнику, а остваривао се и кроз сву историју човечанства као целине и сваког човека посебно. Нема тог грешника који није покушао или да ућутка своју савест правдајући се за своје грехе, дакле да сакрије себе пред Богом, или да пође другим путем: да пориче Бога, дакле да сакрије Бога од свог духовног погледа и да на тај начин уништи овој дуг Богу, поцепав своју признаницу. Јер, мисао о санкцијама за грех пече човека, тешко се подноси⁶³⁶ и човек мора на неки начин да је се отараси, да је отклони, било покајањем, било оправдањем себе, било порицањем Бога.

Те наведене психолошке чињенице су унутрашњи основ и услов и узрок кварења првобитног монотеизма у оба напред наведена правца. Човеку је као религиозном бићу било тешко да се одмах и сасвим одрекне Бога, о коме је сведочила и човекова природа и спољашњи свет. Но с друге стране човеку је као грехољубивом бићу било страшно стојати у близини Божјој, у близини онаквог Бога за каквог је знао први човек који је изишао невин из руку Божјих. Какво је онда чудо ако је човек, разбивши грехом Божји лик у себи, разбио и замаглио и сам појам Бога, прекројивши га на своју прилику, додавши Му све људске особине и слабости, умноживши га прво у фантазији, а затим и у свакодневной вери, и пронашавши Бога чак и у природним појавама и видљивим предметима овога света, као што то описује ап. Павле (Рим. 1, 20-25).

Та унутрашња психичка подлога за кварење првобитног монотеизма појачавана је била и спољашњим околностима у којима је човек живео. То видимо и на појединим природним облицима политеизма. У борби са спољашњом природом човек је подивљавао и постајао грубљим. То се одражавало и у начину њиховог мишљења и духовног живота. Постајао је све чулнији, све мање дугован, све више телесан у моралном смислу речи. А то се нужно морало одразити и у његовим религиозним схватањима.⁶³⁷

Утицај спољашњих услова: климе, економских и политичких фактора на формирање појединих облика религије просто је очигледан. Друкчија су божанства народа који се баве сточарством, друкчија оних што живе од лова, друкчија оних што живе од земљорадње, друкчија оних који живе у суровој клими а друкчија оних који живе у благој клими. Разуме се све те спољашње услове не треба схватити као извор религије у једном првобитном атеистичком човечанству, него само као факторе формирања религијских облика у једном човечанству које је по својој природи већ у клици религиозно⁶³⁸, по овојим природним интелектуалним својствима и моћима ограничено у сазнању, а по својим моралним квалитетима врло грехољубиво.

СТАТИСТИКА

Није могуће навести баш апсолутно тачне цифре колико верника има која религија. Поједине статистике се у томе знатно разликују, нарочито кад је у питању број православних хришћана и будиста. Тако се број православних наводи у разним цифрама, од 120 милиона до 170 милиона. Све зависи од тога колико верника има Руска православна црква. Тако на пример у III књ. *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*: наводи се статистика појединих хришћанских конфесија где се за православне наводи број 120 милиона. У V свесци истог лексикона наводи се за православне цифра 136 милиона. У I свесци 144-172 милиона. У

⁶³⁶ Исти писац и дело, стр. 136.

⁶³⁷ Исти писац и дело, стр. 135.

⁶³⁸ Исти писац и дело, стр. 136.

„Православном мисионару“ за 1960. г. бр. 2, стр. 78-79 наводи се статистика појединих помесних православних цркава, према којој би у свету било 148,170.000 православних.

Број будиста је такође тешко утврдити, јер у појединим азијским земљама тешко је разграничити чисте будисте од припадника других религија: конфучијеваца, таоиста и шинтоиста. Понеки статистичари и припаднике тих трију религија рачунају у будисте. Тако број будиста у појединим статистикама варира још далеко више него број православних. У I. свесци Die Religion in Geschichte und Gegenwart, рачуна се да има будиста око 500 милиона. А обе статистике из истог лексикона, наиме у III свесци и V свесци наводе само 150 милиона будиста.

Професор Др. Мартин Шлунк (Dr. Martin Schlunk) и Др. Хорст Квиринг (Dr. Horst Quiring) на основу података Интернационалног мисионарског савета у Лондону и Missionary Library у Њујорку, доносе 1960. године овакву статистику за поједине религије:

Целокупно становништво на Земљи	2 700 000 000
Хришћана	775 000 000
Јевреја	12 000 000
Муслимана	350 000 000
Хиндуиста	320 000 000
Конфучијеваца	300 000 000
Будиста	150 000 000
Таоиста	36 000 000
Шинтоиста	34 000 000
Анимиста	130 000 000
Осталих	<u>593 000 000</u>
СВЕГА	2 700 000 000

За поједине хришћанске конфесије наводе ову статистику:

Свега хришћана	775 000 000
Римокатолика	393 000 000
Протестаната и англиканаца	224 000 000
Православних	136 000 000
Осталих	21 000 000

ОСВРТ НА КЊИГУ

Као што се из самог излагања могло видети, ова књига садржи у себи материјал двеју наука: апологетике, и историје религије. Чему и зашто та мешавина двеју наука?

Први разлог је чисто формални. Код нас на факултету се историја религије као научна дисциплина предаје уз апологетику, па сам хтео да је уклопим у целокупни систем апологетике.

Други разлог је то, што историја религије има заиста заједничких тачака и проблема са апологетиком. Обе излажу поједине облике религије. Обе се интересују за проблем порекла и првобитног облика религије, као и проблемом њене свеопштости.

Трећи разлог је то, што апологетика мора да има и један одељак о Богом откривеној или истинитој религији. Ако бих превидео или прећутао и изоставио излагање других светских религија које се такође представљају као натприродне, а задржао се само на хришћанству, одбацујући друге религије, био бих сличан судији који осуђеника осуди без саслушања. Зато сам морао „саслушати“ тј. научно изложити сва религијска учења која претендују на истинитост и богооткривеност, изложити их онако како саме те религије говоре

о себи, па тек онда прећи у следећим деловима апологетике на проблем која је од њих истинита, и да ли је икоја истинита.

Четврти разлог је то, што историја религије потврђује извесне тезе које су наведене у првој књизи апологетике, а неке ће бити коришћене у следећим књигама. Ево тих теза:

1) Говорећи у првој књизи о суштини религије као психичког доживљаја, речено је да религија прожима цео психички живот човека, све његове силе: разум, фантазију, осећање и вољну активност. Ова друга књига апологетике, или историја религије, то је до очигледности потврдила.

2) У првој књизи наведени су елементи религије: догма, култ, морал и верска заједница. У овој књизи то је демонстративно показано и доказано за сваку религију понаособ.

3) Ма колико се разни облици религије међусобно разликовали, ма колико били окићени разним елементима који су очигледно сујеверје, чињеница је да се сви ти облици слажу у три тачке:

а) да постоји Бог (или богови) то јест да материјални физички свет није једина стварност, б) да се човек не састоји само од тела него да има и свој духовни бесмртни део, в) сваки облик религије представља себе као неку врсту натприродног откривења.

4) Историја религије нам је у архаичном монотеизму конкретно показала најстарији познати нам облик религије, а у разним облицима политеизма показује нам мање или више ја-сне трагове монотеизма.

5) Историја религије нам је пружила довољно доказа да где год у историји сусрећемо човека, сусрећемо и његову религију, па се из тога изводи природан закључак о свеопшности религије. А та теза ће бити још како искоришћена у следећој књизи кад буде изложен такозвани историјско-религијски доказ о постојању Божјем.

6) Ма колико нам поједини изложени облици религије били фантастични, па због тога не само невероватни него и очигледно неистинити, при свем том остаје чињеница да је религија – каква је таква је – кроз векове стварала културу културног човечанства и да према томе религија – макар била и фантастична – представља једну позитивну чињеницу.

7) Најзад на завршетку ове књиге треба нагласити да нам је историја религије открила две чињенице од изузетног значаја за апологетику. Прво, историја религије нехотично сведочи да је религија непролазна појава у човечанству. Све настаје и нестаје, али религија остаје. Она је као и енергија: мења своје облике, али сама не ишчезава, не уништава се. Ако се привремено и местимично, под утицајем неке јаке философске школе религија и притаји, народне масе ипак временом, и стихијски, свему томе дају религијски тон и све каналишу у правцу религије, то јест поново активирају религију. Будизам и цаинизам су најочигледнија потврда овог правила.

Друго, закону променљивости подложно је све у овом свету, па и религија. Али гле чуда! Иако и она мења своје облике, при свем том, чак и ти разни фантастични облици религије дуготрајнији су од многих других појава, рецимо од социјалних, економских и философских школа и научних теорија. Ово је само доказ више да је религија усађена врло дубоко у човекову душу и да сваки покушај њеног уклањања из човекове душе захтева неку врсту накнаде, неку врсту сурогата религије и једну врсту притиска на човекову слободу. Чињеница је да чак и атеистичко друштво уводи своје празнике, своје обреде, своје обичаје, било оригиналне, било да васпоставља старе многобожачке. А све је то само један нехотичан доказ више да човек ипак не може без религије макар и у најпримитивнијем облику.

Ето, све те чињенице су разлог што нисам одмах прешао на неко директно научно оправдање религије, како књига носи наслов у заглављу, него сам водио читаоца „кроз баруштину разних митолошких фантастичних наклапања“ – као што сам и наговестио у предговору прве књиге. Да ли је материја ове књиге била интересантна или досадна, то зависи од индивидуалног расположења и става. Но, била оваква или онаква, она се у једном

„научном оправдању религије“ не може мимоићи, јер је као што видесмо, историја религије природни савезник апологетике чак и онда ако је пише човек који се бори против религије. Може он до миле воље проглашавати религију за „идејну надградњу“, за „одраз економских прилика“, за „опијум народа“. Ако му се прохте може наћи за њу још негативније и погрдније изразе. Све то пада пред чињеницом да човечанство ипак не може да се „ослободи“ тога „примитивизма“ и да се „отрезни“ од тога „опијума“.

Историја религије нехотично, а ипак очигледно потврђује ону библијску истину коју певамо на свечаном празничном јутрењу: „Господи, имја твоје во вјек и памјат твоја в род и род“ = „Господе, име је твоје вечно и спомен је твој од колена до колена“ (Пс. 135, 13).